

MODERNÍ DEJINY

31 | 1

2023

MODERNÍ DĚJINY

31 | 1

2023

ISSN 1210-6860 (print)
ISSN 2788-3256 (On-line)

OBSAH | CONTENTS

STUDIE | STUDIES

Jan Koumar

Tourism of Aristocracy in the Second Half of the
19th Century. The Case of Emanuel Collalto e San Salvatore 9

Tomáš Korbel

Zvěčnělý šlechtyný lidumil architekt Alois Turek. Nadace
jako způsob reprezentace nových elit v 19. století 35
*The Immortalized Noble Philanthropist Architect Alois
Turek. Foundation as a Way of Representing New Elites
in the 19th Century*

Marián Lóži

Dětství, mládí a učňovská léta Klementa Gottwalda:
1896–1914 81
*The Childhood, Youth and Apprenticeship of Klement
Gottwald: 1896–1914*

Eliška Pekárková

Expressionismus und jüdische Identität. Jakob Steinhardt
zwischen Kunst und Religion 119
*Expressionism and Jewish Identity. Jakob Steinhardt
Between Art and Religion*

Jindřich Dejmek

- Austrálie a Pacifik v zahraniční politice socialistického
Československa v době studené války 143
*Australia and the Pacific Area in the Foreign Policy of
Socialist Czechoslovakia During the Cold War*

David Klimeš

- Extinction instead of Revival. A Failed Attempt to Legitimise
Communist Power by Activating the National Front in Late
Socialist Czechoslovakia 179

Václav Rameš

- Individual Service Providing as an Economic Practice
in Late Communist Czechoslovakia 207

KRONIKA | CHRONICLE

- Sjezd historiků mezi modernitou a tradicí
(David Smrček) 233

- „Vy jste mi sympatická, pojďme si tykat“
Jaké dojmy si odnáším z 12. sjezdu českých historiků,
Ústí nad Labem, 20–22. září 2022
(Agáta Kravčíková) 239

- Konference Promýšlet Evropu 20. století: úvahy mladých
badatelů nad historickou rolí „obrů“
(Jakub Marša) 243

- Za Milanem Haunerem
(Josef Tomeš) 250

- Jaroslav Šedivý, historik a diplomat (1929–2023)
(Jindřich Dejmek) 255

RECENZE | BOOK REVIEWS

- Iris NACHUM, *Nationalbesitzstand und „Wiedergutmachung“*. Zur historischen Semantik sudetendeutschen Kampfbegriffe, München: Vandenhoeck & Ruprecht, Collegium Carolinum 2021, 386 s.
(Vojtěch Kessler) 269
- Raimund WOLFERT, *Charlotte Charlaque. Transfrau, Laienschauspielerin, „Königin der Brooklyn Heights Promenade“*, Berlin – Leipzig: Hentrich & Hentrich 2021, 126 s.
(Jaromír Mrňka) 273
- Hanuš NYKL (ed.), *Institute a osobnosti ruské meziválečné emigrace v Československu*, Praha: Karolinum 2021, 194 s.
(Jana Burešová) 278
- Alena FLIMELOVÁ – Roman ŠTĚR, *Ve stínu mužů. Ženy v československých vojenských jednotkách na východní frontě v letech 1942–1945*, Praha: Academia 2021, 491 s.
(Anna Jagošová) 282
- Radek LIPOVSKI – Lubor HRUŠKA – Lenka JAROŠOVÁ (eds.), *Lidé a krajina českého Slezska. Identita, kultura a společnost českého Slezska v procesu společenské modernizace s dopadem na kulturní krajinu*, Ostrava: Ostravská univerzita 2021, 699 s.
(Vojtěch Szajkó) 288
- Ernst BLOCH, *Filosofie naděje. Výbor z díla*, Jan Bierhanzl – Jakub Ort (eds.), přel. Martin Pokorný, Praha: Filosofia 2022, 351 s.
(Veronika Korjagina) 296

Jakub DRÁBIK – Jakub RÁKOSNÍK, *Od bouře k bouři. Československo, Evropa a svět mez dvěma světovými válkami (1918–1939)*, Praha: Academia 2022, 812 s.
(Ondřej Holub) 303

Lukáš FASORA – Anna PEČINKOVÁ – Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Akademická věž ze slonoviny. Státní financování a autonomie vysokých škol 1849–1939*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2022, 295 s.
(Mirek Vašík) 308

STUDIE | STUDIES

Tourism of Aristocracy in the Second Half of the 19th Century. The Case of Emanuel Collalto e San Salvatore

ABSTRACT

This text tries to show the difference between travelling and tourism using the example of the 19th century aristocrat, Prince Emanuel Collalto e San Salvatore (1854-1952). Based on the distinction of James Buzzard and Jean-Didier Urbain, his touristic activities, that is travelling for travelling, are separated from the classical aristocratic journeys and stays. His life and family situation are described at the beginning, then the space is devoted to his travel activities. The tourist activities follow. In the conclusion his tourist activities are set in the context of other aristocrats and his case is suggested to be an example of an aristocratic tourist, as opposed to an aristocratic traveller.

Keywords: Tourism; Travelling; Aristocracy in the 19th century; Collalto; History of the 19th century

Introduction

Even though in modern everyday language travelling and tourism may mean the same thing, the denoted activities are different. Much scholarly work has been dedicated to analysing this difference, James Buzzard's distinctions between a traveller – whose experience is deemed as authentic – and a tourist – whose trips are taken only for pleasure and entertainment – can be named as an example.¹ In the second half of the 19th century, travelling was far from being anything new. Voltaire's *Candide* was a keen traveller (Daniel Roche

1 James BUZZARD, *The Beaten Track: European Tourism, Literature, and the Ways to Culture, 1800–1918*, New York 1993.

considers it a novel of mobility and travelling),² Sterne's *Tristram Shandy* and *Sentimental Journeys* are ironic travelogues which ridicule the traditional mode of Grand Tours. But the social, economic and political changes of the 19th century opened the space for travelling for travelling, as August Ludwig Schlözer called it: that is the tourism for masses.³ The Grand Tour of the European men who came of age⁴ had been mainly for the rich but now the masses wanted to imitate the aristocratic lifestyle: to travel for no obvious reason like those who had money and time at their disposal. What can be called tourism (and not just travelling) therefore appeared as a new social phenomenon in the middle of the 19th century.⁵ Even though this modern tourism has its origins in England, the cradle of its mountain form was Switzerland, which pioneered the mountain railways that shortened the travelling time and made the further destinations accessible even for the wider masses. In the 19th century, tourism first became an industry, at the end of the same century George Simmel spoke of the "foreigner" as a social type and marked the tours to Switzerland as "industrial".⁶ Similarly, Theodor Fontane spoke of mass travelling.⁷

In the 19th century, and some social strata, it is hard to distinguish a touristic journey from mere travelling. The abovementioned James Buzzard sees the difference as imaginative, not physical: both a traveller and a tourist visit the same places, but the traveller (or the anti-tourist) is aesthetically superior to a conventional, dull-witted tourist.⁸

2 Daniel ROCHE, *Les circulations dans l'Europe moderne: XVIIe-XVIIIe siècle*, Paris 2003, Kindle edition.

3 Quoted in: Jan ŠTEMBERK et al., *Kapitoly z dějin cestovního ruchu*, Pelhřimov 2012, p. 8.

4 The published memoirs of such tours were extremely popular (John TOWNER, *Literature, Tourism and the Grand Tour*, in: Hans Christian Andersen – Mike Robinson (eds.), *Literature and Tourism: Reading and Writing Tourism Texts*, London 2002, p. 226–238).

5 C. H. C. HSU – W. C. GARTNER (eds.), *The Routledge Handbook of Tourism Research*, Florence 2012, p. 5.

6 George SIMMEL, *Gesamtausgabe*, Band 5, Frankfurt am Main 1991.

7 Theodor FONTANE, *Von vor und nach der Reise*, Berlin 1894.

8 J. BUZZARD, *The Beaten Track*, Chapter 2.

Despite its lower aims, tourism offered an escape from daily worries, a shelter from all the familiar people, places and affairs, it was a kind of retreat. Vacationers of the second half of the 19th century could imitate exclusive travellers of the upper class and their visits to the seaside and bathing resorts.⁹ Tourism may have become a matter of lower classes, while aristocrats with their education and aesthetic feelings were supposed to stick to travelling (or anti-tourism). But that is not true. Among the numerous journeys undertaken by the aristocrat of the second half of the 19th century, some are clearly touristic, others fall into the old routine of travelling. Aristocrats became members of tourist associations, rushed through the destinations in order to just appropriate them, they helped mark the routes and promoted the resorts, but at the same time, they still kept their habits of *séjours* in the country or the chick resorts.

This text wants to distinguish mere travelling from tourism using the example of Prince Emanuel Josef Anton Collalto e San Salvatore, an Italo-Austrian aristocrat with a material base in Moravia (today part of the Czech Republic). As a member of the first society (“erste Gesellschaft”) in the Austro-Hungarian Empire¹⁰ – that is a member of one of 474 aristocratic families¹¹ who could prove 64, 32 or at the very least 16 ancestors of noble descent – he belonged to the privileged, isolated group of people allegedly the least hit by modernisation and blissfully unaware of the ideas which propelled the 19th century.¹² The schematic rhythm of aristocratic life, in which winters were spent in city palaces in Vienna and the summer séjours at the country manors, meant the aristocracy was always on move. Travelling to the dazzling resorts such

9 Bojan BASKAR, Southbound, to the Austrian Riviera: The Habsburg Patronage of Tourism in the Eastern Adriatic, *Anthropological Notebooks* 16, 1/2010, p. 9–22.

10 He was born in 1854 to the Austrian Empire, but the most of his adult life was marked by the existence of the Austro-Hungarian monarchy (1867–1918).

11 For their list see William D. GODSEY, Quarterings and Kinship. The Social Composition of the Habsburg Monarchy in the Dualist Era, *The Journal of Modern History* 71, 1999, p. 56–104.

12 This is how aristocracy was defined by Bertha von Suttner, herself a child of a morganatic marriage of Franz Josef Kinsky and Sofie née von Körner (Bridgitte HAMANN, *Bertha von Suttner. Život pro mír*, Praha 2006, p. 15).

as Monte Carlo, Nice, Venice or Naples was therefore nothing unusual for centuries. The key to distinguishing these journeys from what Jean-Didier Urbain called “mauvais voyage” (bad travelling)¹³ obviously cannot be the emergence of leisure time, which aristocrats always had at their disposal. Instead, the abovementioned Buzzard’s and Urbain’s differentiations are used. Unlike a traveller, who discovered the unknown places and actively looked for adventure, the tourist or “l’aveugle en voyage” (the blind traveller) knew the visited places only superficially and cared about nothing else but his amusement, tourists were often compared to the blind herd of animals.¹⁴ This text, therefore, argues that tourism can be observed as a new travelling style of some aristocrats and that their older habit of travelling (Buzzard’s “authentic-experience-gaining activity” or Urbain’s “good travelling”) intersects with it. It also wants to show the difference between the travel and tourist activities in the life of a single 19th-century Moravian aristocrat. By showing it, the text wants to be a contribution to the research of tourism of aristocracy,¹⁵ and the research on House-of-Collalto history.¹⁶

13 Jean-Didier URBAIN, *L’idiot du voyage. Histoires de touristes*, Paris 2002, p. 111–112.

14 *Ibid.*, p. 113.

15 Travelling of aristocracy of the 17th and 18th century was elaborated by D. ROCHE, *Les circulations*. For travelling of Austrian nobility see: Miloš HOŘEJŠ – Jiří KRÍŽEK, *Automobilismus a šlechta v českých zemích 1894–1945*, Praha 2012, and also Marc BOYER, *Histoire générale du tourisme du XVIe au XXIe siècle*, Paris 2005. Aristocracy often wrote diaries about their journeys, for more see: Tim YOUNG (ed.), *Travel Writing in the Nineteenth Century. Filling Blank Spaces*, London 2006 and Emanuele OCCHIPINTI, *Travelling In and Out of Italy. 19th and 20th-Century Notebooks, Letters and Essays*, Cambridge 2011.

16 The works of Angelo Passolunghi must be mentioned (Pier Angelo PASSOLUNGI, *I Collalto: linee, documenti, genealogie per una storia del casato*, Villorba 1987). More recently, the summarizing work of Pierandrea Morro (Pierandrea MORO, *Collalto. Storia di un casato millenario*, Roma 2018) describes the history of the House of Collalto from 774 to 2007. Also, the works about the baroque-period figure of Antonio Rambaldo Collalto is important (Zdeněk KAZLÉPKA, *Ostrov italského vkusu. Umělecký mecenát Antonia Rambalda hraběte z Collalto a San Salvatore mezi Itálií, Vídní a Moravou v první polovině 18. století*, Brno 2011), and the exhibition catalogue *Da Treviso a Brtnice* must be mentioned (Petr ELBEL – Ondřej SCHMIDT, *Da Treviso a Brtnice. Storie della famiglia nobile dei Collalto nascoste negli archivi cechi*, Brno 2019), also the

Fin de siècle and the House of Collalto

Since the history of the House of Collalto was elaborated in other works,¹⁷ this chapter wants to offer just a short overview necessary to understand the life of the person whose tourism and travels this text follows. Emanuel Josef Anton Collalto e San Salvatore was the man who – for the House of Collalto – represents the whole dynamic period of *fin de siècle* in the position of *chef de la famille*. This man, born on the Christmas Eve in 1854, became the head of the family as an 8-year-old child in 1862, when his father suddenly died, and stayed in the position for the next 62 years, that is till his death in 1924, when the times of monarchy were over, and his Moravian possession became the part of the newly established Czechoslovakia. For the House of Collalto, the feverish period of modernization with all its ups and downs was therefore under the leadership of one man, unfortunately, the man who could be boldly called the eccentric misfit. His upbringing was under a sign of great severity of his uncle Alfons Joseph and this severity might have been one of the reasons why – when he became of age – he fell in love with a lowborn but lively Viennese girl, formerly a model at Hans Makart's atelier.¹⁸ Unfortunately, this girl, Irma Büttner, was not accepted by the rest of the family, which threatened by applying the rules of the fideicommissum founder: Emanuel would lose all his Mora-

history of the Moravian branch of the House in the 19th and 20th century (Jan KOUMAR, Emanuel Collalto e San Salvatore. Tři pohledy na život „posledního muže starého režimu v Rakousku“, *Moderní dějiny* 27, 2/2019 and Jan KOUMAR, The Last Princess of the House of Collalto e San Salvatore in Moravia, *Historický časopis* 67, 4/2019).

17 See note 16.

18 Makart was a painter, designer and decorator, whose atelier in Gusshausstraße 25 soon became a famous Viennese social meeting point. The claim that Emanuel met Irma Büttner right there cannot be proved or disproved, but his great-grand-niece Giselda Mensdorff-Pouilly mentions the fact Irma stood as a Makart's model in her memoirs (Private Archive of Isabella Collalto-de Croÿ, Giselda Mensdorff-Pouilly, *Erinnerungen. Band 1.*, Ernsdorf 1950, p. 95). Due to Emanuel's love of art, Makart's atelier is the very likely place where the couple could have met.

vian possessions in favour of his cousin. It led him to retreatism¹⁹ and in the eyes of his wider family, to the eccentric behaviour and inclination to the demimonde symbolized by his lowborn spouse. There is therefore no wonder that for the Collaltos, this period was a time which some authors call the time of stagnation or a temporary decline.²⁰

However, in the second half of the 19th century, the House of Collalto had a long and dazzling history which Emanuel Josef represented and continued. According to legends, the origins of the House can be traced back to the second century, however the first documented member of the House is Rambaldo I. who received the first feud at the Piave in 958. Probably in 1110 the counts of Treviso built the castle Collalto and in 1254 acquired the castle San Salvatore, by the end of the 16th century the Collalto possessions became a part of the powerful Venetian Republic. During the Thirty Years' War they served the emperor because it allowed them to achieve a social ascension: in 1620 the House gained the vast manors confiscated after Bohemian Revolt, they were situated in the hills of Bohemian-Moravian Highlands with its centre in Brtnice (Pirnitz).²¹ Franz I. granted the princely title to Odoardo III. (1st Prince Collalto e San Salvatore), the title was bound to the ownership of Moravian possessions, the Italian line of the House kept using the count title.

The revolutionary year 1848 changed the Austrian aristocracy from patrimonial lords to mere large-farm owners and it also meant the loss of their political power. As Felix Schwarzenberg said, it was hard to find the man of his class to whom he could entrust enough political power

19 Robert Merton described four types of socially deviant behaviour: 1. Innovation, 2. ritualism, 3. retreatism, 4. rebellion (David DOWNES – Paul ROCK, *Understanding Deviance*, Oxford 1989, p. 121–122). If we accept the claim that themorganatic marriage was a social deviant behaviour (that is a violation of written or unwritten social norms), Prince Emanuel's solution was obviously not innovative, ritualistic or rebellious.

20 Kilián speaks of biological decline (which means the child prince and later a childless prince) following the previous social growth (Jan KILÍÁN, *Dějiny Liběchova*, Liběchov 2016, p. 135), Pierandrea Moro called him at least a recluse man of a reserved nature (P. MORO, *Collalto*, p. 125).

21 P. MORO, *Collalto*, p. 80–87.

without the fear that they would rapidly lose it.²² In the House of Collalto, this loss is nicely visible, even though its reasons are deeper than the arrival of the new nobility and bureaucrats who were to take the helm of Austrian politics. While Emanuel's father Eduard (Odoardo IV. or 3rd Prince of Collalto)²³ was appointed a hereditary member of the House of Lords (Herrenhaus), his son was never to be appointed after him.²⁴ When his father died on 24th March 1862, at the age of 52, Emanuel got the abovementioned severe guardian. But what formed his future life more than a strict view of his uncle Alfons was the cultural influence of his mother Caroline née Apponyi de Nagy-Appony. Emanuel loved books like his mother,²⁵ and his generosity was to become one of his defining features in the history of the House of Collalto.²⁶ He kept his Moravian estates well managed but did not intend to increase them over the necessary point. If he had any children, they could not be the fideicommissum holders anyway, moreover, his relationship and later morganatic marriage with the lowborn woman turned out to be childless. Due to it, he retreated from the duties expected of his class, never showed any interest in political power and

22 Pieter M. JUDSON, *The Habsburg Empire. A New History*, Cambridge 2018, p. 222.

23 For more about his life, children and marriage see J. KOUMAR, *The Last Princess*, p. 633–657.

24 Eduard did not have much time to take part in the House-of-Lord's session. The first assembly took place during his illness and only a year later he died. After the Peace of Prague in 1866, when Venetian Kingdom ceased to be a part of Austrian monarchy, the membership of Venetian noble families in Herrenhaus expired, but since the Collalto fideicommissum was situated in Moravia, Prince Emanuel should have been appointed. He was not due to his age (in 1866 he was 14 years old), but he was not appointed in his adulthood either, probably due to his morganatic relationship which excluded him from the higher society (see Jan KOUMAR, *Morganatický sňatek aristokrata druhé poloviny 19. století jako sociální deviance: příklad Emanuela Collalto e San Salvatore*, *Historická sociologie*, 2/2022, p. 105–119). For more see Friedrich LANJUS, *Die erbliche Reichsratswürde in Österreich*, Schloß Haindorf am Kamp 1939, p. 84.

25 For more about her see J. KOUMAR, *Aristocratic Widowhood in the Second Half of 19th Century. The Case of Carolina Collalto e San Salvatore Née Apponyi*, *Historický časopis* 69, 5/2021, p. 863–887.

26 For more about his life see J. KOUMAR, *Emanuel Collalto e San Salvatore*, p. 31–53.

hardly ever met the other members of his family, which – in their eyes – made him a reserved recluse. He spent time in Switzerland and Paris instead, became interested in hunting, arts and, above all, touristry.

Prince Emanuel Collalto's travelling

The list of resorts and destinations visited by Prince Emanuel would be extensive, as he was often on the go as a member of the aristocracy. However, a big part of journeys to these places belong to classical aristocratic *séjours*. They were not touristic, he used to stay in some places for a longer time and returned repeatedly, the places were not visited to get to know them, and the outcome (if any) was of a high value. These all travels could be called circulations, the aristocratic mobility in which the places of residence were changed according to the rhythm of the year. Yet there are important differences between the aristocratic mobility of the 18th century, which Daniel Roche is describing,²⁷ and Prince Collalto. Firstly, he did not follow the circulation pattern of his predecessors and successors. His visits to Italian estates were exceptionally rare, due to the bad relations with the family he visited them as a young man in his 20s, the next visit is documented only in his early 50s. Due to his spouse, the visits of the other aristocratic families were short, only those who welcomed Irma too were visited more often (among all the Kinskys in Moravský Krumlov (Mährisch Kromau). His circulation is breaking the previous pattern. The summers were usually spent by tourism, winters in Vienna and autumns in his Moravian possession where the hunts were held.

The Viennese part of Prince Emanuel's year was as important as his summer tours and autumn hunts, but all year long, his Moravian fidei-commissum was not to be neglected. It was the source of money and the Princely title, but the childless Emanuel, the last of his family line, did not consider its development necessary. But even though Prince Emanuel did not extend the properties, did not order big renovations,

27 D. ROCHE, *Les circulations*.

and did not rebuild his castles or chateaus, he administered his Moravian properties well; mostly through the caretakers and inspectors. Between 1875, when he came of age, and 1886, when his mother died, his Moravian séjours took place all over the year, but were mostly short. Only after 1886 he started visiting Uherčice chateau for summers and spent more time in Kněžice (Knieschitz) chateau, which he had adapted for his needs. The rooms were furnished,²⁸ and the near pond was equipped with a small changing room because both Emanuel and Irma liked swimming there in the summer.²⁹ After his mother died in 1866, his stays in Moravian estates became more frequent, only then he dared to arrive with Irma, therefore in 1887, she appeared in Černá and Rudolec, and since 1887 she also spent summers in Uherčice.³⁰ For example, in 1900, the bills sent to the Princely office by the butcher from Kněžice Anton Novotný show, that Prince Emanuel spent one séjour in Kněžice between 30th April and 25th May (between 7th and 19th May he was in other chateaus in Černá, Rudolec and Uherčice) and then two autumn séjours, the first one between 24th September and 19th October, the second one between 14th to 24th November. The last stay of the year happened between 1st and 14th December.³¹ The daily amount of meat delivered to the chateau shows the couple were not there alone, the Chronicle of Brtnice says that Emanuel liked spending time there in the circle of his chosen people, with whom he played cards.³² Moreover, the end of November was the time of big Collalto hunts in Brtnice, the company was also obligatory. The journeys to and around Moravia were made by a horse-drawn carriage, after 1909 by car.

His main seat was certainly Vienna, where – for family reasons – he avoided the family palace at Am Hof Square. At first, he furnished

28 Moravian Land Archives (further on MZA) Brno, G 169 Family Archives of the House of Collalto, book 388, inv. n. 236, p. 16.

29 Private Archives of Isabella Collalto-de Croÿ, Giselda Mensdorff-Pouilly, *Erinnerungen. Band 1*, Ernsdorf 1950, p. 132.

30 Václav FLESAR, *Kořeny věků. Kronika rodu Flesarů psaná v letech 1423–1923*, Jímramov 2015, p. 520–521.

31 MZA Brno, G 139, cart. 394, inv. n. 254, fol. 1–16.

32 State Regional Archives (SOKA) Jihlava, OÚ Brtnice, inv. n. 18, Brtnice Chronicle, p. 1–2.

a small flat in Palace Modena at Herrengasse 7 (with one salon, a library and one bedroom),³³ but then, in 1881, he had a new Collalto Palace built at Rathausstraße 21. Anton Adametz constructed a big neo-renaissance house there, in which Prince's flat took the whole second floor. However, in 1883 he rented a new villa in Meidling at 125 Schönbrunnerstraße, which he then adapted for his and Irma's needs.³⁴ Unlike his new palace, the villa outside the centre offered some privacy and it was close to the railway station which Emanuel often needed. Only in 1894, he built a new magnificent villa in Heiligenstadt at 33 Armbrustergasse. He then preferred this villa to all Viennese houses, and even though some flats were temporarily rented in Vienna, the Heiligenstadt house kept being his main place of residence.³⁵

But Vienna did not offer him peace and the lack of public and family attention his life and love life required. Therefore, Paris was a city where Prince Emanuel felt at home too. The decision to stay there more permanently can be dated back to his first meeting with miss Irma,³⁶ in the same year he hired a French teacher E. Cauwel³⁷ to improve his French. Paris then became a place where he stayed at least three times a year and rented there two places of residence. The big flat on the first floor of the house at 27 Avenue Marceau, with a nice view of the Church of Saint-Pierre-de-Chaillot, was the main one. It was close to the lively centre, to Champ-de-Mars and to all the shopping areas: his spouse was often shopping for clothes at Cavally at 8 Boulevard des Capucines,³⁸ so it fit his status. Besides the antechamber, it contained two salons, a dining room, two bedrooms with dressing rooms, a water closet and a bathroom, the whole flat was equipped with a gas light and its month-

33 MZA Brno, G 169, cart. 391, fol. 512–520.

34 MZA Brno, G 169, cart. 391, fol. 840.

35 For more about the villa and the house at Rathausstrasse see J. KOUMAR, Vídeňská a moravská sídla Emanuela Josefa 4. knížete Collalto e San Salvatore, *Historica* 10, 1/2019, p. 33–47.

36 The first preserved letters are from 1879.

37 The teacher's office was in Rauhensteingasse 7, see MZA Brno, G 169, cart. 391, fol. 182.

38 The bills are preserved: MZA Brno, G 169, cart. 394, fol. 40.

ly rent was 1 864,90 francs.³⁹ But for the weekends, the couple also used a rented villa in Passy at 4 Rue Théry (today Rue de Montevideo), in the proximity of Bois de Boulogne. The street was a renowned meeting place for riders, next to the villa there was a riding school with a horse promenade, which Emanuel liked to visit as a lover of noble horses and a good rider. The villa was not big, but unlike the flat, it contained a kitchen and an office, in which he was dealing with the administration of his estates which he communicated through letters and – if necessary – through the telegrams with his advocate in Vienna. Both places were adapted and furnished in 1881⁴⁰ and were rented up till 1913.⁴¹ Prince Emanuel could have considered Paris his main place of residence because it gave him a retreat. It was a lively, cultural city full of people of his class yet free of his family. But since his morganatic partnership was scandalous even in Paris, till the late 1890s he never had one place of residence, but kept moving from Austria to France, Italy or Switzerland instead. However, while in Paris, he and Irma could enjoy its social life. The Parisian photographer Emile Tourtin's bills show that the couple had pictures taken alone but also in a group with other unspecified people.⁴² The journeys to Paris were made by train, it was mainly the train connection together with the political situation that made Paris easily accessible for living. The journey usually took 25 hours if Prince Emanuel went from Vienna via Munich and Strasburg, but due to his frequent stays in Switzerland, his journey to Paris was rarely made in one piece.

Visits to the spa were also frequent, the older Prince Emanuel was, the more he suffered from digestive problems, in 1887 he also broke his leg and cured the subsequent effects. Every year in June and again in September he could be found in Rudolfshof in Karlsbad (Karlovy Vary) or in Bavarian Bad Kissingen, where he usually stayed in Hotel Sanner

39 That was for October 1882, see the bill: MZA Brno, G 169, cart. 394, fol. 66.

40 MZA Brno, G 169, cart 394, fol. 49–51.

41 We are last informed of Emanuel's visit in Paris from the chronicle of the Flesars, from the entry written by his step-brother in 1913: V. FLESAR, *Kořeny věků*, p. 573.

42 MZA, Brno, G 169, cart. 394, fol. 60. As far as I know, the pictures did not survive.

at the spa promenade.⁴³ Spa cures were usually three weeks long and Irma travelled with him, although she was recorded as a private person. Besides the spa stays, there were trips made for financial or social reasons, the related families were often visited during their summer séjours in Moravia. In 1893 the visit to Prussia and Saxony was made due to family reasons, in 1902 he spent the whole summer travelling around the Moravian chateaus of the related noble houses: Belcredi, Dubsky, Mensdorff-Pouilly, Salm, Mitrowitz, Kinsky.⁴⁴ For understandable reasons, Irma did not travel with Emanuel that year.

Even though these stays and visits resemble the classic circulation of an aristocrat engaged in politics and administration of his estates, they differ from the circulations of the House of Clary-Aldringen Mathieu Magne described.⁴⁵ They are also very different from the journeys connected with the visits of all aristocratic peers his contemporary Count Leopold II. Berchtold conducted,⁴⁶ or from the adventurous oversea journeys of Count Erwein Dubsky.⁴⁷ Emanuel Collalto lived up neither to the circulation model, to the grand-tour model or the leisure pursuit of the monied classes. There were more reasons for it. Firstly, Emanuel Josef Collalto did not engage in policy, the administration of his estates was largely correspondent, through his caretakers and cus-

43 *Prager Abendblatt*, 12. 6. 1896, p. 3; *Sport und Salon*, 23. 6. 1906, p. 4; Liste der angekommenen und abgereisten P. T. Kurgäste in Carlsbad im Jahre 1902, 1907.

44 V. FLESAR, *Kořeny věků*, p. 546–547.

45 Matthieu MAGNE, *À Teplitz et dans le monde. Les Clary-Aldringen: une maison princière dans l'Europe des Habsbourg au temps des revolutions*, Comue 2017, p. 347–470.

46 Lucie PEŠLOVÁ – Veronika SYSLOVÁ, *Rodina hraběte Leopolda II. Berchtolda na cestách*, Praha 2018.

47 Filim SUCHOMEL – Marclea SUCHOMELOVÁ, *Námořní deník Erwina Dubského: Sbírka albuminových fotografií ze 70. let 19. století z Japonska*, Praha 2006 and F. SUCHOMEL, *Obeplutí světa s korvetou Erzherzog Friedrich 1874–1876: Cestovatelské vzpomínky císařsko-královského námořního důstojníka Erwina hraběte Dubského*, Praha 2022. Also: Christian D'ELVERT, *Geschichte der Grafen Dubsky von Třebomyslic*, in: *Schriften der historischstatistischen Section der k.k. mähr. schles. Gesellschaft des Ackerbaues, der Natur-und Landeskund*, Brünn 1853, and finally: Michal KONEČNÝ, *Zámek Lysice*, Kroměříž 2014, p. 125–127.

todians. His visits to the country estates, therefore, were not seasonal and lacked a general pattern. Secondly, the social engagements were irregular, as far as his archive shows, Prince Collalto did not attend the regular social events, balls and audiences with any regularity, sometimes he took part in meetings of the associations and societies he financed, but these were rare occurrences.

A travelogue of the Abyssinian journey

However, some of the journeys he conducted resemble the travelling style of his aristocratic contemporaries. Prince Collalto's hunting trip to African Abyssinia (today Ethiopia) made in 1908 looks just like the trips of Franz Kinsky, Heinrich Lichtenstein and Johann Pálffy, who visited Egypt, Sudan or Kenya to enjoy the winter hunting season there.⁴⁸ Unlike the other journeys, his African trip – made together with Rudolf Salm-Reifferscheidt (1866–1919), an experienced African traveller – is well documented in Prince Collalto's travelogue kept between 16th December 1907 and 8th April 1908.⁴⁹ Salm had a photographer at his service, therefore the whole journey is also documented photographically, the Moravian Land Museum in Brno (MZM) has two Abyssinian photo albums of Rudolf Salm in its library.⁵⁰ The journey's purpose was hunting, yet the travelogue pays a lot of attention to the local tribes, animals and countryside. Its style is simple and far from being an elaborated essayistic piece of art. It is a simple but informative log kept day by day, a record of the hunted pieces and of the events the tour brought. The reason for keeping the travelogue is easy: the Abyssinian journey was not touristic; it was a lifetime journey that Emanuel was never to repeat and that he therefore wanted to remember.

48 See Markéta SLABOVÁ, *Hic sunt leones. Lovecké výpravy na černý kontinent*, in: Valburga Vavřinová – Jan Županič – Katarína Bányászová et al., *Volný čas objektivem šlechty*, Praha 2016, p. 40–62.

49 MZA Brno, G 169, cart. 393, inv. n. 245.

50 Moravian Land Museum in Brno, Zoological Section Library. I. n. 1571 and 1572 sign. III-58/1 and III-58/2.

Since this princely hunting trip was elaborated in a different text,⁵¹ only a short sum-up follows. Then 51-year-old Prince Collalto set out on the journey on 22nd of December in Naples, on the deck of the liner *Rhenania*. On the 26th of December, he arrived in Port Said, where he visited the de-Lesseps monument pointing towards the Suez Canal. On the 2nd of January 1908, the liner with the travellers arrived in Djibouti, where they took the first-class compartment train ride to Dire Dawa. The journey to the west, which started on the 9th, meant no comfort, but a lot of activity. Prince Emanuel slept in a tent; his days were full of hunts which soon bore fruit. In Hursu (Urso) the expedition shot two gazelles, one dik-dik and a kudu, but jackals, Soemmerring's Gazelles, baboons, antelopes and even crocodiles and oryx were to see. Once 500 bullets a day were shot, therefore, there was enough meat to eat but also enough trophies to carry. The trip continued to Erer, Tulu and through Ogfalé to the river Awash (Hawash).⁵² Besides hunting, the Danakil (Afar) people were met, and the Galla tribes (which called themselves Oromo – the sons of men) performed their ritual dances and helped the expedition with the hunted animals, which the preparator was not able to handle himself anymore. The expedition returned from the Awash River in its footsteps. On the 12th of March, they were back in Erer, which they had left on 18th of January. The final part of their journey to Dire Dawa was a five-hour horse ride, which ended in Grand Hotel Continental. Back to Djibouti, the expedition arrived on 23rd March 1908. The boat journey back to Europe was interrupted in Port Said in order to undertake the excursion to Cairo and the pyramids in Giza and Sakkara. Prince Collalto also spent some time in the local British Club. From Cairo, he did not return to Port Said but went to Alexandria instead, where he took the liner *Cleopatra* to the Austrian port in Trieste (Triest).

Collalto and Salm travelled to Abyssinia together with the German commercial agent Arnold Holtz, whose aim was to present a German car to the emperor Menelik in his capital Addis Ababa. The present was

51 See: J. KOUMAR, „Krajina opálených lidí“. Habešská cesta Emanuela Collalta e San Salvatore v roku 1908, *Historia* 18, 3/2019, p. 26–32.

52 MZA Brno, G 169, cart. 393, inv. n. 245, fol. 24. The entry from 3rd February 1908.

an attempt to gain the exclusive concession to run the car connection between Dire Dawa – then the terminus of the French railway from Djibouti – and Addis Ababa.⁵³ After his return to Germany, Holtz wrote a book about his journey and published it the same year in Berlin,⁵⁴ but the target was not met, and the concession was not gained. Prince Collalto mentions Holtz several times, but only as a tripmate, even in his travelogue he was not very interested in policy and Holtz’s intentions.

Prince Emanuel Collalto’s Tourism

Aside from these journeys, there are trips in Prince Emanuel’s life which cannot be called travelling, but which – as this text argues – belong to the same behaviour we observe in much less wealthy and socially lower-ranked people of the second half of the 19th century. These trips were short and superficial, made for pure enjoyment without any deeper intentions, Jean-Didier Urbain would call them “mauvais voyage” (bad travelling).⁵⁵ Even though in the starting age of tourism in the second half of the 19th century the borders between aristocrats travelling and tourism may be blurred, I suggest that these trips can hardly be compared to the leisure pursuit of the rich classes, let alone to the aristocratic circulation. On some journeys, his family situation made Prince Collalto an average tourist who travelled for travelling, did not follow any higher ambitions, and whose tourism satisfied his need to escape not only the places, but also the circulation model followed by his peers. The speed and superficiality of his tourism is one of the distinguishing features. He did not aim to live at places for some time but to stay there only. The atmosphere was not learned, it was experienced from the first impressions, which could also easily be captured in the watercolour paintings that remained in Prince Emanuel’s possession.

However, there are few features which distinguish these touristic journeys from the middle-class tourism of the age. Firstly, a higher tra-

53 *Evening Star*, May 21, 1908, p. 11.

54 Arnold HOLTZ, *Im Auto zu Kaiser Menelik*, Berlin 1980.

55 J. D. URBAIN, *L’Idiot du voyage*, p. 111–112.

velling standard must be mentioned. Emanuel Collalto usually travelled by the first-class train compartments, rented a villa to stay in, or he had a first-class apartment in the noble hotels. While the middle-class and bourgeoisie did not usually consider opulent spending a necessary part of their journeys, the aristocratic standard was in comfort and representation. Secondly, Prince Emanuel was a keen amateur botanist, art lover and hunter; therefore his tourism was influenced by his hobbies. He was concerned with the alpine flora and hunting options. However, no deeper insight into the botany can be observed in his behaviour. Unlike the scientific interests of Archduke Ludwig Salvator, whose journeys around the Balearic and Aeolian Islands resulted in book publications,⁵⁶ Prince Collalto's journeys were aimed only at a superficial entertainment. It can be said his hobbies were not developed, but consumed. He also often bought paintings and drawings by the local artists on his journeys. In his possession, there could be found paintings by Anton Paul Heilmann,⁵⁷ such as his *View of Ragusa* (dated 1899), *Ruine of Freistein an der Thaya* (dated 1906), three *Views of Salzburg* (dated 1902 and 1908) or the *View of Zell am See* (dated 1902). Heilmann's aquarelles captivated Emanuel's artistic senses so much, that he later had all his Moravian castles and the Viennese palace painted by him. But in his Heiligenstadt villa, there were also eight aquarelles by Ettore Franz Roesler depicting motives from Rome, together with *Ruine at Taormina* by Franz Leo Ruben.⁵⁸

56 For more about the Archduke's life and scientific work see Eva GREGOROVÍČOVÁ, *Z historie habsburské linie v Toskánsku. Ludvík Salvator Toskánský, vědec a cestovatel*, Praha 2020.

57 Heilmann was working for Prince Emanuel repeatedly. In 1909 he painted his Chateau in Uherčice (Ungaschitz) with watercolour and pen, the same technique was used for the painting of his new villa in Heiligenstadt (this watercolour painting sized 45x74 cm appeared on Artnet auction in 2002 under the name *Barockes Stöckl in einem Landschaftsgarten*. Both men were also connected by tourism, Heilmann was a keen alpinist and among his artworks, a lot of alpine landscapes can be found.

58 All the mentioned paintings appeared in the Auction Catalogue in 1928 when Emanuel's widows sold the villa and its art objects. See C. J. WAWRA, *Versteigerung der Gemälde, Skulpturen, Möbel, Dekorationsgegenstände usw. aus dem Besitz der Frau Irma Collalto*, Wien 1928. Of course, there were not only

The destinations were numerous, and it is unlikely that all of them are documented. The Chronicle of the Flesars written by Emanuel's stepbrother documents his trips to Croatia (1891) where he visited Dubrovnik and Ljubljana. In May 1895 he visited the Ethnographic Exhibition in Prague. In 1900 he took a summer trip around Hungary together with his stepbrother Maurizio and with the future heir, the grand-nephew Manfredo. During that trip, Debrecen, Pécs and Raab were visited. Frequent were the visits of Trieste with its port and Italy was also on the princely itinerary. In 1909 the car was used for the first time for travelling to Genoa, Rome, Venezia and Naples.⁵⁹ However, we do not know much about these trips, the only information which allows us to sort them into the category of tourism instead of journeys is the fact they were only 20 days long, too many places were visited during that short time and most of them were never visited again.

Chronologically, the first well-documented tourist activity of Prince Emanuel Collalto is his membership in the Brno (Brünn) section of Österreichischer Touristen-Club (ÖTC). The club was established in Vienna in 1869 by Gustav Jäger, it was the second oldest tourist organisation in Austria and found its protector in the person of Archduke Carl Ludwig. The Brno section was established in 1881 and besides Emanuel, its first members were Johan II. from Lichtenstein and his brother Karl Rudolf.⁶⁰ The activities of the politically moderate club were of both romantic and practical nature, soon they started with touristic-path marking around Brno and in Moravian Karst; there were also plans to build its own alpine chalet.⁶¹ Emanuel Collalto paid the membership sum of 10 guildens for three years, however, his main interest in the club activities can be dated to 1882, when together with Adolf Ripka, the president of the Brno Club-Section, he visited Moravian Karst and took part in the lecture given by professor Makowski about his trip to Swit-

paintings from Prince Collalto's journeys. In the big salon, right above the sofa, there was Carl Schwenninger's Concert in a golden frame.

59 V. FLESAR, *Kořeny věků*, p. 564–565.

60 Jan ČERNOHLÁVEK et al., *Babí lom*, Brno 2009, p. 89.

61 *100 Jahre Österreichischer Touristenklub 1869–1969. Festschrift anlässlich des hundertjährigen Bestandes*, Wien 1969, p. 7 and 23.

zerland.⁶² For Emanuel, it was not an unknown country. In 1880 he and Irma made a touristic journey to Brieg, Pontresina and Pallanza and finished it in Locarno, in 1882 the Alps attracted his attention once again.

But the tourist trips were not aimed only at the natural-beauty hunts and places of interest. Some of them also fit into princely cultural interests. That was the nature of the trip to Bayreuth to see Wagner's Parsifal. Wagner's music resonated through Europe in the second half of the 19th century and Bayreuth – with its brand new *Festspielhaus* built with the great difficulties thanks to the generosity of Bavarian King Louis II – was to become its sanctuary. The premiere of Parsifal in the summer of 1882 was, therefore, a big occasion, in which all the high society wanted to take part. Emanuel Collalto expressed interest in buying tickets by a letter written to Bayreuth's Wagner Verein by his Viennese office on 25th May 1882,⁶³ but the tickets for the first three performances on the 26th, 28th and 30th July were already sold out, he also did not intend to sit in the general auditorium but demanded the Princely Loge instead. This must have been due to the fact he did not know the Bayreuth theatre yet. With its 1 344 seats organized in a fan-shaped amphitheatre, the theatre was built to multiply the experience of Wagner's music, the best places for seeing and hearing, therefore, were not the nine Royal Boxes placed at the back of the hall, but the seats in the centre of rows four to eight.⁶⁴ 14 performances of Parsifal were offered to Prince Collalto for the price of 30 marks for a seat or 50 marks⁶⁵ if the Princely Loge were chosen, out of which the performance given on 20th August was chosen and two seats from 10th to 15th row were demanded.

No letter or diary entry tells us how Emanuel Collalto liked or disliked the performance, but the opera conclusion generally left the audi-

62 MZA Brno, G 169, cart. 391, fol. 805.

63 MZA Brno, G 169, carton 391, fol. 763–767.

64 Albert LAVIGNAC, *The Music Dramas of Richard Wagner and His Festival Theatre in Bayreuth*, Honolulu 2005, p. 63.

65 MZA Brno, G 169, carton 391, fol. 767.

ence in tears, speechless and overwhelmed.⁶⁶ The character of Parsifal reminded people of Louis II of Bavaria, the one “whose simplicity enables him to attain great goodness and wisdom”.⁶⁷ However, the opera did not turn Emanuel into an admirer of Wagner’s music. Unlike his cousin Albert Apponyi, who was deeply touched by the opera’s philosophy and message,⁶⁸ Emanuel – as far as the documents show – never visited Bayreuth again nor did he manifest any interest in Wagner’s music in the future. His Parsifal trip was, therefore, purely touristic: it was a short run for a fleeting feeling of seeing (not knowing!) what seemed to be a big cultural occasion.

The Alps

The same cannot be said about Prince Emanuel’s love for mountains. In 1883 an extensive trip was made which started in a classical aristocratic summer resort Nice but continued to many more destinations. Emanuel and Irma arrived in Nice and its Hotel Grande Bretagne on the 13th of July 1883 and despite the very cold weather on the day of their arrival,⁶⁹ they spent a few days in Riviera. Already on 17th July Emanuel telegraphed for money and post to be sent to Genua, where he stayed till 24th July and telegraphed again for 3 000 francs for his expenditures.⁷⁰ But the week was not spent in Genua at all, even though the money and letters were supposed to be sent there, the trips to Monaco and Monte Carlo were made, with stays in Menton and Nice again. The tempo of the trips was really quick, the destinations were definitely seen in a tou-

66 Roger SCRUTON, *Wagner’s Parsifal: The Music of Redemption*, London 2020, e-pub, p. 72.

67 Christopher McIntosh, *The Swan King. Ludwig II. of Bavaria*, New York 2012, p. 78.

68 He took part in its Bayreuth performances quite often and as he himself said: “From performance to performance, from year to year, right up till the present day, this wonderful work has enchanted me more and more.” (Albert APPONYI, *The Memoires of Count Apponyi*, Safety Harbor 2001, p. 102).

69 MZA Brno, G 169, carton 391, fol. 943.

70 *Ibid.*, fol. 945.

ristic manner (the above-mentioned *mauvais voyage*) and in early August the tempo continued with the Swiss leg of the tour.⁷¹ Two days between 18th and 20th August were spent in picturesque Interlaken (canton Bern) from where Emanuel and Irma together with one servant aimed south to Zermatt (canton Wallis). There, under Matterhorn, they stayed the whole week during which the trips to surrounding peaks and alpine meadows were made. With only a year-old Baedeker guide-book of Switzerland in hand and with the hired certified tourist guide for eight francs a day Prince and his lady were going through Zermatt, climbed up to the steep meadows, where he could practise his botanical hobby.⁷² The trip continued on the 28th of August to Pontresina. The upcoming week till 6th September was spent by visiting the glaciers, also a trip to a cold and rainy Sankt Moritz was made. The end of the trip was not as slow, on 6th September Prince Emanuel and Irma could be found in Tirano, three days later in Bormio and on 10th September in Merano. On the 11th of September, the whole trip finished in Innsbruck and Vienna.

However, this big Swiss tour of 1883 was not enough. Prince Collalto fell in love with the Alps, the nature of the raw countryside enchanted him, what he also liked was the loneliness, his romantic nature also appreciated the beauty of mountain sceneries. He did not spend only summers there, but he enjoyed the winters too. In November 1886, he rented Villa Radetzky in Merano, where he could connect his spa séjour with the stay in Alpine nature. But the place, where he decided to spend his séjours more permanently since 1885, was Meggen, a small town placed within a view of Luzern. Luzern Lake (Vierwaldstätter See) offered a magnificent view known from Schiller's *William Tell*, which Emanuel had in his Viennese library. The capital of the canton with

71 The following journey is documented by the telegrams in MZA Brno, G 169, cart. 391, fol. 939–949.

72 One of the important parts of the Collalto Library in Moravian Land Archive up till now is *Flora Danica*. Prince Emanuel's interest in buying the newly published parts together with the older and earlier published volumes of the whole extensive work can be documented by letters with the Danish botanist Johan Lange from Copenhagen (MZA Brno, G 169, cart 391, fol. 596 nn).

almost 18 000 inhabitants⁷³ offered a lot of sights, a well-known Capel-lebrücke and the view of the mountaintops of Pilatus, Kerns and Sachseln. The steamboats could be used to travel around and to see the picturesque city. Meggen was placed on the promontory prominent for the steamboat passengers by the pinnacle villa Rippertschwand,⁷⁴ which Emanuel hired. It offered a magnificent view of the lake and mountains, but it was in a quiet neighbourhood, where the couple could easily escape the unwanted attention, at the same time it was opulent enough to suit Prince Collalto's status.

In 1886, he spent the whole summer and autumn in Meggen, the bills sent by a horse trader E. Müller from Luzern show horses, landau carriage and equipage rented repeatedly from June till late October.⁷⁵ In Kněžice chateau, the photography in a white passe-partout frame, in which Villa Rippertschwand was recorded by C. Hirshbrunner, survived and got to the ownership of the Czech National Heritage Institute (NPU).⁷⁶ Since the chateau was Prince Emanuel's favourite one, the photography shows he had some feelings for the villa, which he rented repeatedly, the picture must have represented good memories.

Besides the social visits to Luzern churches and local society, the clearly touristic trips to the near mountains and meadows were often made. Emanuel's repeated temporary stays in Meggen were also reflected in paintings he later kept in his Viennese villa. Three landscapes depicting the alpine sceneries by Ernst Hodel senior were bought, all dated between 1897–1898.⁷⁷ The trips to Switzerland are documented again in 1892 and 1904,⁷⁸ even though the exact itinerary and places of residence are not known. The preserved bills cannot document whether the same villa was rented those years, but it is highly probable.

73 Karl BAEDEKER, *Switzerland and the Adjacent Portions of Italy, Savoy and the Tyrol*, London 1881, p. 98.

74 *Ibid.*, p. 101.

75 MZA Brno, G 169, cart. 392, fol. 418–425.

76 NPÚ Telč, Svoz Kněžice JR12970ab.

77 C. J. WAWRA, *Versteigerung der Gemälde*.

78 V. FLESAR, *Kořeny věků*, p. 529 and 550–551.

Conclusion

This text wanted to show the difference between travelling and tourism using the example of a 19th century aristocrat. Since the distinction between these two activities is uneasy and might be somewhat blurred, it followed James Buzzard's description of an aesthetically superior authentic traveller and a conventional, dull-witted tourist⁷⁹ and Jean-Didier Urbain's differentiation between the traveller as an adventurous unknown places discoverer and a superficial tourist or *l'aveugle en voyage* (the blind traveller), often compared to the heard of animals.⁸⁰ Emanuel Collalto conducted no educative Grand Tour in his youth, he might have considered this habit old-fashioned and outdated. His tourism was an activity different from the classic aristocratic circulation, even though, to a certain level, he still kept the travelling habits of his forefathers and circulated between his Viennese houses, Paris and Moravian estates. But he also conducted the purely touristic journey, in which he simply escaped from his usual life and society and travelled quickly, blindly.

In Emanuel Collalto's journeys, there can be found an element which may be added as a distinguishing feature to Buzzard's and Urbain's differentiation between mere travelling and tourism. Prince Emanuel's tourism satisfied his need to escape the high society, his family and probably even more. While in his travelling to Paris or his country seats he was not separated from his class and life, but when he became a tourist he seemed to seek this separation from his peers (not from his comfort, though). On his touristic journey, he became a monied man with no social obligations. They did not cease to exist, but Emanuel's stays in the particular resorts were too short for their occupants to call him to their compliance. The stays did not enable him to really learn the places he visited as a tourist; he only experienced them in a fleeting manner.

79 J. BUZZARD, *The Beaten Track*, Chapter 2.

80 J. D. URBAIN, *L'Idiot du voyage*, p. 111–112.

It might be argued that it is tricky to look for a general pattern of the aristocratic tourism in the behaviour of the 4th Prince Collalto e San Salvatore, since he withdrew into private life due to his morganatic marriage and unfavourable family situation. Such an objection is definitely right, instead of promoting an evolutionary development from aristocratic travelling to tourism, this text wanted to be an example of what aristocratic tourism in the second half of the 19th century might have looked like and what motives might have led to it. A reader of prince Emanuel's documents must find it striking, how much his travelling differs from the journeys of the previous generation of aristocrats and how much it differs from his contemporaries. While Prince Karl Gustav Hohenlohe in his letters from the Italian army campaign in 1820 describes the places he visited, the prices and people of Trieste, the melancholy of Venice or Palazzo del Te in Mantua and provides the reader with his impressions and experiences,⁸¹ the preserved letters of Prince Emanuel say none of that. Such differences can surely be assigned to the subjective element influencing the lives of the particular aristocrats. It is true that within the high society of the late 19th century it is possible to find examples of the similar tourist pattern as Emanuel Collalto demonstrates. However, while Prince Emanuel spoke in formal Hochdeutsch, wrote only in Kurrent and required all the due respect, he did not take much interest in policy and social affairs of his times. Due to his family situation, he sought some escape in travelling for travelling. We can say he partly kept the habit of the aristocratic circulation, but he also stepped beyond it. No matter what the reasons for Prince Collalto's tourism were, it looked very much like the mass tourist journeys Thomas Cook organized in England,⁸² with some amount of humour it can even be described as the "mass-tourism for

81 MZA Brno, G 204 Family Archive of the Blankensteins, cart. 30, inv. n. 163. French letters of Prince Hohenlohe to his wife Frederique, fol. 13–15 (Trieste), fol. 20–22 for Venice and fol. 47–48 (Mantua). His German-written notes from Italian Campaign were also described by Marie MACKOVÁ, *Itálie očima evropského aristokrata v rakouské armádě*, in: Zdeněk Hojda – Markéta Ottlová – Roman Prahel (eds.), *Naše Itálie. Stará a mladá Itálie v české kultuře 19. století*, Praha 2012, p. 65–78.

82 Tim YOUNGS (ed.), *Cambridge Companion to Travel Writing*, p. 47–48.

one". Therefore, if we look for examples of an adventurous traveller and a superficial tourist, Erwein Dubsky with his voyage around the world can be taken as an example of the previous⁸³ and Emanuel Collalto – at least partly – as an example of the latter.

83 See Christian D'ELVERT, *Geschichte der Grafen Dubsky*, and also F. SUCHOMEL, *Obeplutí světa s korvetou Erzherzog Friedrich*.

Tourism of Aristocracy in the Second Half of the 19th Century. The Case of Emanuel Collalto e San Salvatore

SUMMARY

This text deals with the travelling activities of a single 19th century aristocrat, Prince Emanuel Collalto e San Salvatore (1854–1952). It distinguishes mere travelling from tourism, which is defined as “bad travelling” or as “travelling for travelling”. While mass tourism is an activity that develops significantly in the second half of the 19th century, the travelling of aristocracy, that is circulation between their Viennese houses, high-class summer resorts and their estates in the country had been the general pattern of their movement for centuries. Based on James Buzzard’s and Jean-Didier Urbain’s distinctions, Emanuel Collalto’s touristic activities are separated from the classical aristocratic journeys and stays. In the beginning, Prince Emanuel’s life and family situation are described. He was the only son of his parents, his father died when Emanuel was just eight years old and when he came of age he fell in love with a non-aristocratic girl. Their relationship turned out to be permanent and prevented Prince Emanuel from living up to the ideal behaviour of a man of his rank. It also led to a reduction in his contact with the wider family and influenced his way of travelling. In general, Prince Collalto tried to escape the society, his wider family and also Vienna. In his travelling activities he partly followed the general pattern of aristocratic circulation with some personal differences given by his family situation. His country séjours were short and more numerous, he rarely visited Italian properties of the family and permanently rented a flat and a villa in Paris, where he spent some parts of the year. His visits to Moravian estates and Viennese residences are then described. From his travel activities, in which he did not stand out from his class, the hunting trip to Abyssinia in the winter of 1908 is also mentioned as well as the travelogue Prince Collalto kept writing. The tourist

activities follow. Prince Emanuel's activities in the tourist clubs are first mentioned, the journeys which are clearly touristic are given space and his love for the Alps, which lead to repeated stays in Meggen near Luzern in Switzerland, is described. In the conclusion, Emanuel Collalto's tourist activities are set in the context of other aristocrats' travelling and his case is suggested to be an example of an aristocratic tourist, as opposed to an aristocratic traveller.

Zvěčnělý šlechtný lidumil architekt Alois Turek. Nadace jako způsob reprezentace nových elit v 19. století

ABSTRACT

The Immortalized Noble Philanthropist Architect Alois Turek. Foundation as a Way of Representing New Elites in the 19th Century

The case study deals with the professional and social rise of the Czech architect Alois Turek among the new elite of the 19th century. With the help of the prosopographic method of collective biography of elites, the architect's changing social and professional profile is monitored in connection with increasing his economic and symbolic (social and cultural) capital and improving his position in the social field. Within his career, his social background, course of education, construction practice and public work are described. The next part of the text deals with Turek's patronage legacy in the context of the development of the foundation movement in the conditions of the emerging national-civil society of the 19th century.

Keywords: Architects; Professionalization; Modernization; Social elites; Foundations; 19th century

Úvod

V monografii *Čeští architekti v 19. století: Profesní a společenský vzestup*¹ jsem si vytknul za cíl popsat změnu v profesním vnímání a společenském postavení této sociální skupiny, která byla typická pro celou kontinentální Evropu.² Vzestupná sociální mobilita se odvíjela od mo-

1 Tomáš KORBEL, *Čeští architekti v 19. století. Profesní a společenský vzestup*, Praha 2021.

2 Viz Vincent Alan CLARK, Entstehung und Professionalisierung der Architektur Berufe in England und Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert, in: Werner Conze – Jürgen Kocka (eds.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. I. Bildungssy-*

dernizačních procesů v oblasti stavitelského vzdělání, práva a správy v habsburské monarchii. Vliv těchto „vnějších objektivních“ faktorů státních reforem na profesní kariéry konkrétních aktérů jsem sledoval na příkladech čtyř spolužáků věhlasného architekta a mecenáše Josefa Hlávky (1831–1908) z pražské polytechniky – Josefa Korela (1831–1896), Josefa Niklase (1817–1877), Adolfa Siegmunda (1831–1916) a Karla Schlimpa (1834–1901). Na základě jejich odlišných kariérních drah i dosaženého stupně společenské prestiže jsem stanovil trojfázovou typologii architekta a stavitele,³ vycházející z odlišného sociálně-geografického pole jejich působení a rozdílné distribuce a konverze sociálního, ekonomického a kulturního kapitálu.⁴ Protože stanovení této typologie předcházelo prosopografické studium kolektivních biografii většího počtu architektů a stavitelů, a vybraní architekti posloužili pouze jako modelové příklady, v závěru knihy jsem uvedl, že pro její zobecnění „bude ještě zapotřebí sestavit další osobnostní biogramy zkoumané i následné generace architektů a stavitelů a porovnat je s těmito závěry a profesními dráhami“.⁵

Z tohoto důvodu vznikla předkládaná studie, která sleduje především dva hlavní cíle: 1. na základě dostupných pramenů a s využitím metody kolektivní biografie elit popsat kariérní dráhu architekta a stavitele Aloise Turka (1810–1893) a zařadit jej do stanoveného typologického modelu, 2. zasadit jeho odkaz do širšího kontextu fenoménu nadačního hnutí v českých zemích v 19. století. Osobnost Aloise Turka můžeme zahrnout do generace architektů a stavitelů, která byla ještě na počátku své kariéry závislá na zakázkách stavebních zadavatelů z řad staré elity (aristokracie nebo církve), během své kariéry se ovšem díky příznivým vnějším podmínkám (stavební zákonodárství, stavitelský boom, rozmach industriální a občansko-národní architektury atd.)

stem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen, Stuttgart 1992, s. 529–542.

- 3 Jedná se o typ „regionálního“ stavitele, typ „zemského“ architekta a stavitele a typ „státního“ architekta. T. KORBEL, *Čeští architekti v 19. století*, s. 284–285.
- 4 Tato terminologie vychází z koncepce francouzského sociologa Pierra Bourdieu. Srov. Pierre BOURDIEU, *Teorie jednání*, Praha 1998, s. 27–40, 81–93.
- 5 T. KORBEL, *Čeští architekti v 19. století*, s. 286.

osamostatnila a začala pracovat pro příslušníky hospodářských a městských elit. Později se dokonce část jejich „selfmademanů“ stala zcela nezávislou, založila si vlastní stavební firmu a díky prostředkům z podnikání shromáždila nemalé jmění, které začala investovat do veřejných aktivit, jichž se často také sama aktivně účastnila v nejrůznějších spolkových a politických funkcích. Architekti a stavitelé se tak díky modernizačnímu procesu a svému profesnímu a společenskému vzestupu směle zařadili mezi novou občanskou elitu moderního města, vedle právníků, továrníků, lékařů či učitelů.

Co se týče využitých výzkumných pramenů, stojíme v Turkově případě před v kontextu 19. století unikátním případem celistvě dochovaných vzpomínek pamětníků. Tento typ pramene patří podle Milana Myšky vedle prací současných autorů, dobového tisku a archivních materiálů k jednomu ze čtyř hlavních písemných zdrojů při sestavování tzv. osobnostního biogramu, zaměřujícího se v případě architektů a stavitelů na jejich sociální původ, vzdělání, stavební praxi a další veřejné působení.⁶ Dochovaná svědectví jsou o to cennější, neboť nemáme k dispozici ani Turkovu pozůstalost, ani jinak zachovanou korespondenci k jeho osobnosti. Konkrétně se jedná o vzpomínky dvou profesních kolegů, kteří pocházeli z navzájem odlišných sociálních prostředí. Tím prvním je Turkův celoživotní přítel inženýr Vilém Janig (1821 – okolo 1900), odborný technik v cukrovarnickém průmyslu, později knížecí rohanský c. k. dvorní rada, rytíř řádu Františka Josefa I., delegát zemědělské rady pro Království české, autor díla *Setí a příprava lnu: poučná knížka pro horské obyvatele Čech*,⁷ podporovatel českého národního hnutí v Bydžovském kraji a velkostatkář na Chlumu u Hořic.⁸ S Aloisem

6 Milan MYŠKA a kol., *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století*, sv. 1, 2, Ostrava 2008, s. 7–8.

7 Vilém JANIG, *Der Leinbau und die Flachsbereitung: ein populäres Handbüchel für die Gebirgsbewohner Böhmens*, Prag 1860.

8 K jeho osobnosti podrobněji viz Archiv hl. m. Prahy (dále AMP), Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Několik črt ze života p. Aloise Turka, paměti p. Viléma Janiga, knížecí rohanského dvorního rady, rytíř řádu císaře Fr. J. a velkostatkáře na Chlumu, nepag.; *Bohemia*, 15. 3. 1865, s. 2; August SEDLÁČEK, *Hradý, zámky a tvrze Království českého IX.*, Praha 1996, s. 166 a 238; Adam REJHA, *Pamětní kniha zámecké kaple na Sychrově 1862–1867*, bakalářská práce FF UK, Praha 2013, s. 69, 80, 114, 142–143, 199 a 205.

Turkem se seznámil již v době jeho mládí v Novém Bydžově při stavbě cukrovaru, kde vykonával technickou správu. Poté s ním často spolupracoval v rámci administrativy aristokratických velkostatků při zařizování průmyslových staveb a zanechal nám proto velmi cenné svědectví o rané fázi jeho profesního života, kdy Turek působil jako stavební správce a stavitel na šlechtických panstvích. Druhou osobou je Wenzel Schorsch (nar. 1832),⁹ Turkův zednický polír a stavební zástupce, který nastoupil do jeho kanceláře v roce 1865 a zanechal tudíž svědectví o jeho pozdější profesní etapě pražského stavitele a architekta staveb pro novou hospodářskou elitu. Domnívám se, že „subjektivní“ vzpomínky psané s odstupem času spolu s kritickým využitím ostatních „objektivních“ pramenů mohou vytvořit plastický a ucelený obraz osobnosti i jejích aktivit.

Mecenášství v podmínkách liberálně-občanské a národní společnosti

Vznik a rozvoj nadací v moderní době byl úzce svázán s formováním tzv. „nové“ elity a jejího etablování v podmínkách občansko-liberální společnosti.¹⁰ Část příslušníků vzdělaných a svobodných vyšších středních vrstev s politickými rozhodovacími pravomocemi a ekonomickou nezávislostí v nově se etablujícím tržní prostředí (tzv. Bildungsbürgertum, honorace) začala odvozovat svoje výlučné postavení a moc nikoliv od tradice a původu, ale od bohatství a morální autority. Postupně vytlačovala v rámci procesu modernizace tzv. „starou“ elitu (především šlechtu a duchovenstvo) z jejích pozic, zároveň ovšem přejímala její vzorce

9 K jeho osobnosti podrobněji viz Archiv ČVUT, Katalog über die Hörer der Baukunst im Schuljahre 1856/7; AMP, Sbírka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Dopisy p. Antona Schorsche, nepag.

10 Srov. Christopher S. CLAPHAM, *Private Patronage and Public Power. Political Clientelism in the Modern State*, London 1982; Philip HAHN, *Die Stiftungssatzung. Geschichte und Dogmatik. Beiträge zur Rechtsgeschichte des 20. Jahrhunderts*, Bd. 65, Tübingen 2010.

a chování.¹¹ Mezi tyto aristokratické ctnosti patřila i tradiční snaha donátora o (rodovou) reprezentaci a veřejná filantropie.

Ve specifických podmínkách rozvoje národní společnosti v českých zemích, kde střední vrstva jako nositelka národních idejí suplovala horní vrstvu a stala se elitou ještě před dosažením faktické politické moci, souvisela mecenášská podpora vyšších vrstev společnosti úzce s fenoménem nacionalismu. Výrazná nacionalizace českého a německého národního hnutí od osmdesátých let 19. století, která zdůraznila potřebu podporovat buď české, nebo německé projekty podle vlastní národní příslušnosti, ovlivnila podle Garryho B. Cohena pohled většiny českých historiků na mecenášské aktivity nejznámějších filantropů 19. století – Josefa Hlávky a rodiny Lannů – optikou černobílé nacionalistické identity a zapříčinila jejich jednostranné zařazení do proudu českého národního hnutí.¹² I přesto, že nacionalismus skutečně fungoval jako hnací motor pro podporu národního společenství formou sponzorování spolků, divadel a muzeí, jeho přehnané zdůrazňování vylučuje důležité segmenty veřejného života, znehledňuje strukturální vztahy a sociální dynamiku středních vrstev¹³ a opomíjí další, zejména sociální, profesní a profesní aspekty.

Jako významnější faktor pro rozvoj nadační činnosti vyzdvihuje Cohen právě liberální model formování politické samosprávy, který zahrnoval jak společné spravování veřejných záležitostí a participaci na různých formách veřejného života, tak podporu vzdělávacích, kulturních (uměleckých) a sociálních (charitativních) zlepšení pro všeobecné blaho.¹⁴ Liberální minimalizace role státu měla silný vliv na sociální, eko-

11 Jana ČECHUROVÁ, Elity, in: Jana Čechurová – Jan Randák a kol., *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, Praha 2014, s. 531–536.

12 Gary B. COHEN, Civic Duty and Social Status in Central Europe's Developing Middle-Class Civil Society, 1840–1914, in: Milan Hlavačka (ed.), *Collective and Individual Patronage and the Culture of Public Donation in Civil Society in the 19th and 20th Centuries in Central Europe*, Prague 2010, s. 16–20.

13 Tato vrstva se ve sledovaném období éry liberalismu vyznačovala snahou o zlepšení svého sociálního statusu a obecnou kultivací. Viz např. Jana MACHAČOVÁ – Jan MATĚJČEK, *O středních vrstvách v českých zemích 1750–1950: základní zjištění, hypotézy, náměty*, Opava 2002, s. 86–89; TÍŽ, *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781–1989*, Opava 2008, s. 69–88.

14 Gary B. COHEN, *Civic Duty and Social Status*, s. 22–24.

nomický a kulturní život společenství a umožnila převzít velkou část těchto aktivit lokálními (městskými) elitami. Neméně důležitý byl také proces sekularizace, přestože církev po odluce od státu nadále plnila významnou úlohu v oblasti sociální a zdravotní problematiky.

Činnost soukromých nadací moderní doby je také podle Jiřího Peška potřeba sledovat v obecném kontextu rozvoje vědy ve střední Evropě a proměny akademického vzdělání (konec monopolu univerzit, přístup širších vrstev ke vzdělání, vzestup významu technických a přírodních věd atd.).¹⁵ Rozšiřování podpory vzdělání mezi širší vrstvy úzce souviselo s cílenou přípravou elit – ve smyslu mimořádně nadaných, výkonných a vytrvalých jedinců – reprezentantů a vůdců společnosti. Tyto tzv. intelektuální elity najdeme v Čechách v 19. století zejména v prostředí středně velkých měst, a proto zde nalezneme daleko více mecenášů z řad měšťanstva než jinde.¹⁶ Podnětů k založení nadace mohlo být více; vedle tradičního propojení mecenášství s měšťanskými ctnostmi to mohla být absence potomků, uctění památky zesnulé manželky, špatné svědomí nebo pocit povinnosti pomáhat chudým talentovaným příslušníkům dalších generací a snižovat handicap jejich horšího počátečního sociálního statutu (jako v případě nadací Josefa Hlávky). Vedle těchto sociálních faktorů hrála neméně důležitou úlohu podpora prezentace literární a umělecké činnosti národního společenství v duchu proklamovaného národního patriotismu (kulturní mecenáš).

Od této definice se odvíjí typologie nadací, která bude dále aplikována také v této studii. Antonie Doležalová rozlišuje nadace podle oblasti působení, účelu, zřizovatele, správy, objektů nadačního působení (vztah mezi donátorem a obdarovaným, náboženské vyznání, národnost, pohlaví) a velikosti majetku.¹⁷ Vzhledem k široké náplni poslání

15 Jiří PEŠEK, Poselství Hlávkovy vlastenectví v kontextu nadačních aktivit jeho doby, in: Jiří Witzany a kol., *Josef Hlávka. Jeho myšlenkový odkaz a 100 let činnosti jeho nadace. Příspěvky na vědecké konferenci uspořádané Českým vysokým učením technickým v Praze a Nadáním Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových 17. a 18. června 2004*, Praha 2004, s. 76–78.

16 Jaroslav VOSTRÝ, Mecenášství a měšťanské ctnosti, podpora umění a péče o kulturu, in: *Tamtéž*, s. 81–82.

17 Antonie DOLEŽALOVÁ, *Hlávkoví předchůdci a pokračovatelé: Právní postavení a sociální funkce nadací v českých zemích a v Československu od jejich vzniku*

Turkových nadací se jako vhodná jeví kombinace rozlišení podle „obecnější“ oblasti působení a „konkrétnější“ oblasti účelu. Výčet Turkových nadací kompletně zahrnuje všechny typy tak, jak byly u nás nejpodrobněji vymezeny zákonem ministerstva vnitra z roku 1941: 1. nadace a fondy pro chudé a nejrůznější humanitní a zaopatřovací ústavy (pro choromyslné, přestárlé, slepé), 2. pro chudé žáky, 3. pro nemocné, 4. pro mladistvé, 5. pro zaměstnance včetně rodinných příslušníků, 6. pro podporu studia, 7. pro vědu, 8. pro umění a kulturu.¹⁸ Definice a zakotvení nadací do právních struktur státu bylo na našem území poprvé institucionalizováno už královským dekretem z roku 1841.¹⁹ Z tohoto důvodu jsem se proto pro sestavení typologie rozhodl vyjít z existujících kritérií v době vzniku Turkových nadací²⁰ a rozdělit je na profesně-vzdělávací, kulturně-umělecké, zaopatřovací, nemocenské a vědecké.

V konkrétním sledovaném období poslední třetiny 19. století započal v českém prostředí proces oddělování specifické vzdělávací oblasti z širokého spektra dobročinných organizací, který lze označit za proces transformace dobročinnosti ze sociální sféry do sféry vzdělávání.²¹ V českém prostředí začaly hojně vznikat nadace zaměřené na chudou mládež, které v sobě spojovaly obě složky, tedy jak podporu sociální mobility dotyčného, tak péči o jeho vzdělání. Podmínkou pro čerpání příspěvků byla většinou pouze nemajetnost, přihlášení se k české národnosti a snaha jít studovat na střední či vysoké školy. Nejznámější a nejvýznamnější nadací tohoto druhu se stalo ve sledované době Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových, jehož zakladatel Josef Hlávka vytvořil na konci svého života promyšlený mecenášský odkaz na podporu rozvoje českého národa.²²

S rozvojem profesionalizace a nástupem spolkové činnosti se oblast působení nadací rozšířila také o podporu v rámci jednotlivých profesí

do současnosti. Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky, řada 4, Praha 2014, s. 45–52.

18 Převzato z A. DOLEŽALOVÁ, *Hlávkoví předchůdci a pokračovatelé*, s. 48.

19 Kateřina RONOVSÁ, K historickému vývoji nadací ve střední Evropě, *Časopis pro právní vědu a praxi* 19, 2/2011, s. 128.

20 *Studijní nadání v Království českém*, I. svazek, Praha 1894, s. X–XV.

21 A. DOLEŽALOVÁ, *Hlávkoví předchůdci a pokračovatelé*, s. 47.

22 Jiří POKORNÝ, *Odkaz Josefa Hlávky*, edice Paměť, Praha 2008, s. 15.

a spolků. Vedle dosud existujících nadací šlechtických mecenášů, jako byla Nadace Jana Petra hraběte Straky z Nedabylic, Nadace Petra hraběte Strozziho či Nadace arcibiskupa Theodora Kohna vznikaly nadace donátorů z řad významných průmyslníků a podnikatelů – Nadace Aloise Olivy, Ringhofferovo studijní nadání, Nadace manželů Klementových, manželů Guttmanových ad.²³ O probouzejícím se zájmu badatelů o tyto nadace a obecně o nadační hnutí v éře modernizace svědčí vedle výše zmíněných textů např. nedávno konané konference o rodině Ringhofferů²⁴ a Lannů,²⁵ kde zazněly rovněž příspěvky s touto tematikou.

Cesta architekta Aloise Turka mezi společenskou elitu

Alois Turek se narodil 20. července 1810 v Novém Bydžově do měšťanské rodiny Antonína Turka a Marie Peřinové, dcery měšťana Aloise Peřiny z č. p. 153. Alois byl pokřtěn v tamějším kostele Nejsvětější Trojice páterem Františkem Niemetzkem.²⁶ Jeho otec vlastnil dům č. p. 52 v severní části dnešního Masarykova náměstí, kde provozoval palírnu slivovice a obchod se sušeným ovocem. Kromě syna měl ještě dvě dcery – Marii a Annu. Starší Marie si vzala Jana Galattu z Nového Bydžova a měla s ním dva syny, z nichž jeden se stal finančním kontrolorem v cukrovaru a druhý odešel do Ruska. Mladší Anna (zem. 1891) se provdala za poštovního úředníka Františka Knappa a odstěhovala se s ním do Karlína. Jejich syn se stal rovněž finančním kontrolorem v cukrova-

23 Jan BOČEK, *Nadace a nadační fondy ve Středočeském kraji*, Praha 2010, s. 78–95.

24 Konference se konala ve dnech 24. až 28. května 2017 na bývalé ringhofferovské rezidenci na zámku ve Štiříně. Milan HLAVAČKA – Miloš HOŘEJŠ (eds.), *Fenomén Ringhoffer: rodina, podnikání, politika*, Praha 2019.

25 Konference proběhla v Lannově vile v pražské Bubenči ve dnech 1. až 3. června 2021. Milan HLAVAČKA – Jiří KOPÁČEK (eds.), *Lanna et Lanna: rodina a podnikání*, Praha – České Budějovice 2022; Kateřina ZAHRNHOFER – Martin MARŠÍK, *Adalbert Lanna – tři generace podnikatelského úspěchu*, České Budějovice 2018.

26 Státní oblastní archiv Zámrsk (dále SOA Zámrsk), Matrika narozených 1796–1824 v Novém Bydžově, sign. 115-9, kart. 6866, s. 548.

ru.²⁷ Alois Turek se 28. května 1833 oženil v Novém Bydžově s Anastázií Assingovou (1812–1882), dcerou správce klášterního velkostatku břevnovsko-broumovských benediktinů Sloupno (severně od Nového Bydžova) Antonína Assinga, pocházejícího z Německa.²⁸ Anastázie byla po smrti svého otce vychovávána v klášteře Voršilek v Kutné Hoře a poté bydlela ve Sloupně u jedné zchudlé šlechtické vdovy. Podle dobového svědectví „oplývala moudrostí a vzdělaností a byla svému manželovi téměř padesát let oporou.“²⁹ Jejich manželství zůstalo bezdětné.

Turek vychodil v Novém Bydžově obecnou školu a poté byl dán rodiči na hlavní vzornou školu na Malé Straně v Praze, kde si také osvojil základy kreslení. V letech 1827 až 1829 studoval na pražské polytechnice obor stavitelství, nejprve pod vedením proslulého architekta a profesora Jiřího Fischera (1768–1828) a po jeho smrti pod vedením jeho žáka a asistenta Václava Krause (1785–1852).³⁰ Na podzim 1829 se zapsal ke studiu architektury na Akademii výtvarných umění ve Vídni a tříleté studium zakončil s vyznamenáním.³¹ Ve Vídni se mu ale s malým výdělkem a skrovnou podporou rodičů žilo velmi bíděně. V té době nemuseli uchazeči o studium na Akademii skládat přijímací zkoušku, ale museli při zápisu uhradit imatrikulační poplatek. Jeho spolužák a pozdější inženýr Prvního českého c. k. priv. ústavu ku vzájemnému pojištění proti škodám z ohně a krupobití v Praze Karel Hlavsa vzpomínal, jak se Turek, nemaje peněžních prostředků, přesto na Akademii přihlásil a šest

27 AMP, Sbírka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, *Několik črt ze života p. Aloise Turka*.

28 Mezi svědky je uveden také městský stavitel a ředitel vrchnostenské stavební kanceláře panství Dymokury Josef Martínek. SOA Zámorsk, Matrika oddaných ve farnosti Nový Bydžov, sign. 115-19, kart. 6885, s. 18.

29 Alois Turek ji ve své poslední vůli nazývá „andělsky dobrou“. Turek, in: *Ottův slovník naučný*, XXV: T – Tzschirner, Praha 1906, s. 920.

30 Karl JELINEK, *Das ständische-polytechnische Institut zu Prag*, Prag 1856, s. 329.

31 Tuto informaci uvádí v encyklopedii architektů Pavel Vlček, ale v katalozích posluchačů Akademie se mi jeho jméno nepodařilo dohledat. Informaci o dokončení studia na „vyšší škole architektury ve Vídni“ najdeme i ve svědectví Viléma Janiga. Je proto možné, že se Turek účastnil vybraných přednášek z architektury z důvodu nedostatku financí na zaplacení školného pouze jako host a neobdržel proto žádné vysvědčení. Archiv Akademie der bildnen Künste Wien, Schülerregister 1829/30, lfd. Nr. 44, Akt. Nr. 279/1830; Pavel VLČEK, *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*, 1. vyd., Praha 2004, s. 675.

týdnů „na jeho [Hlavsův, pozn. aut.] imatrikulační list akademii navštěvoval, až peněz ku vlastnímu zápisu získal“.³²

Existenční oporu našel u svého přítele a bývalého spolužáka z pražské polytechniky Verniéra,³³ který mu nabídl zdarma byt a finanční pomoc. Verniér, syn vystěhovalce z Francie a vysoce postaveného dvorského úředníka, se živil ve Vídni jako učitel francouzštiny v prestižních šlechtických palácích. Po skončení letního semestru chodíval Turek na prázdniny pěšky z Vídně do Nového Bydžova. Jeho kolega a přítel Janig ve svých vzpomínkách píše: „Jednou také šel a došel celý utmáčen v noci do Chlumce, odkudž ještě hodinu cesty měl do Bydžova. Ježto zde přenocovati nechtěl, šel přece dále, a to velmi bídně; dostal se sice domů ale s nohama otevřenýma s nimiž více dní na lůžku strávití musel.“³⁴ Protože studium na Akademii bylo podmíněno vedle znalosti teorie také praktickými dovednostmi, vykonával současně tříletou praxi jako kreslič u úspěšného stavitele vídeňských obytných a činžovních domů Filipa Brandla (1787–1874).³⁵

Po dokončení studií se v roce 1832 vrátil do Čech a usadil se jako stavitel v Novém Bydžově. Zde od svého otce odkoupil za skrovné věno své manželky rodný dům, který krátce předtím při městském požáru z 19. října 1830 vyhořel, a později jej opravil z vlastních prostředků.³⁶ I přes obecní výstavbu školy, děkanství a soudní budovy s vězením se v Bydžově v první polovině 19. století ještě příliš nestavělo, navíc veřejné stavební zakázky získávali přednostně starší a zkušenější stavitelé, jako např. městský stavitel Josef Martínek. Jak vyplývá ze svědectví jeho přátel, velkou roli v tom sehrála rovněž nedůvěra a závist vůči jeho akademickému vzdělání architekta, což bylo na malém městě nahlíže-

32 AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, *Dopisy p. Antona Schorsche*.

33 Vilém Janig si ve svých pamětech na jeho křestní jméno nevzpomíná. Nepodařilo se mi nalézt jej ani v katalogích posluchačů polytechniky. Archiv ČVUT, Katalogen über die Studierenden am ständischen polytechnischen Institute zu Prag im Schuljahre 1825–1829.

34 AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Několik črt ze života p. Aloise Turka.

35 Podrobněji k jeho osobě viz *Phillip Brandl*, <http://architektenlexikon.at/de/1020.htm> [20. 5. 2022].

36 Po smrti svého otce musel z popudu svých sester dům ještě jednou vyplatit. Od té doby s nimi příliš nevycházel a v závěti jim odkázal pouze malé jmění.

no s nelibostí. První stavební zakázky získal od Moritze Schicka, příslušníka staré židovské honorace z elitářské obchodnické rodiny početné novobydžovské menšiny izraelitů,³⁷ který se posléze stal jeho přítelem, doporučoval ho svým souvěrcům a ochotně mu půjčoval peníze.

Turek se pro nedostatek práce živil v prvních letech ceněním škod z ohně pro pojišťovny, především pro První českou vzájemnou pojišťovnu, která byla založena v roce 1827 v Praze.³⁸ Dále se ucházel o práci u vrchnostenských staveb a ve stavebních kancelářích na šlechtických panstvích. Působil postupně jako „Bauverwalter/stavební správce“ a později jako „Baudirektor/stavební ředitel“ ve službách u knížete Karla Paara (panství Svojišice, Grulich/Králíky v Čechách a Mittelwalde/Mezilesí a Wolfursdorf ve Slezsku), hraběte Josefa a Karla Althana (panství Rychnov, Košatek a Dvory u Přimdy, Zwentendorf v Dolním Rakousku), hraběte Františka Antonína Kolowrat-Libštejnského (panství Rychnov, Košatek a Dvory s Přimdy, Mayerhofen v Tyrolsku), hraběte Josefa I. Nostitz-Rokitnitze (panství Rokytnice v Jizerských horách), hraběte Bedřicha z Cavriani a Evžena Karla Černína z Chudenic (panství Dymokury),³⁹ hraběte Franze Wenzla Hartmanna von Löwenbrunn, barona Prokopa Jana a Jana Antonína Dobřenského, barona Jana a Karla Lud-

37 Ivo KOŘÁN, Židovská sekta na Bydžovsku v polovině 18. století, ČČH 96, 1/1998, s. 84. Rodina Schicků provozovala ve městě kupecký krám a obchodovala se střížným a lněným zbožím. Moritzův vnuk Ignác Schick (1841–1899) se stal šéfredaktorem staročeských novin *Politik*. K jednotlivým členům rodiny a jejich sociálnímu statusu viz Martin JIŘINEC – Michal ŘEZNIČEK – Zdeněk VÁCHA – Jana BOŇKOVÁ, *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. 2. Kouřimský kraj, Bydžovský kraj, Litoměřický kraj*, Praha 2003, s. 256–268.

38 Podrobněji viz Miroslav MARVAN – Josef CHALOUPECKÝ, *Kapitoly z dějin českého pojišťovnictví*, Praha 1997, s. 22–24.

39 Když se ucházel o vypsání místo stavebního ředitele na dymokurském panství u hraběte Cavrianiho, musel se dostavit osobně. „Hrabě byl podivín. Když s uspokojením prohlédl jeho dokumenty, pravil mu hrabě, že se musí podrobiti ústní zkoušce; an svolil. Na to se ho hrabě tázal: ‚Wie sollen Wirtschaftsgebäude gebaut sein?‘ P. Turek se zarazil a myslil si: na všeobecnou otázku musí se dát všeobecná odpověď a pravil: ‚Wirtschaftsgebäude müssen wirtschaftlich gebaut sein‘. S tím byl hrabě velmi spokojen, položil mu ruku na ramenu, pochválil jej a p. Turek byl přijat a bylo po zkoušce. (Bůhví kolik kompetentů na tu otázku propadli.) U něho byl přes 30 let, až panství Dymokury dostal hrabě Černín s paní, rozenou Gavriani. Na panství Dymokurském jest mnoho hospodářských staveb od pana Turka, obzvláště jeden kravský chlýv, pro který jezdívali hospo-

víka Nádherného z Borutína a barona Emanuela Františka Schirndingera ze Schirndingu. Turek se rovněž v roce 1836 účastnil konkurzu na místo stavebního ředitele u knížete Kamila Rohana na panství Sychrov, přednost ale nakonec dostal architekt francouzského původu Josef Pruvot (1806–1883).⁴⁰

Práce stavebního správce a ředitele velkostatku zahrnovala vedle vlastní výstavby také inspekci všech voluptuárních (obytných), sakrálních i hospodářských budov na panství. Z výše naznačeného geografického radia a vedlejší pojišťovací činnosti vyplývá, že mladý Alois Turek neustále cestoval mezi Čechami, Moravou, rakouským i pruským Slezskem a Rakousy a ve své „kanceláři na cestách“ připravoval za jízdy a po večerech veškeré stavební projekty. I přesto, že profese vrchnostenského stavitele nebyla nijak zvlášť výhodná ani finančně (za inspekci jednoho panství dostával okolo 40 zl.), ani sociálně (byl nahlížen jako pouhý služebník vrchnosti a neustále musel řešit spory s hospodářskými úředníky), umožnila mu získat cenné zkušenosti s plánováním objektů všeho druhu a rozvinout svůj architektonický talent a technický um. Musel se umět rychle rozhodovat, vycházet s hospodářskými úředníky, stavět účelně a často improvizovat. V prvních letech pracoval Turek sám bez kresliče, teprve v roce 1865 přijal do svých služeb jako pomocníka stavitele Antona Schorsche, který vzpomínal: „Kolikráte dělali jsme již 4 nebo 5 návrhy s výpočty denně, mnohdy jen tužkou a již to šlo pryč; políř již na to čekal, a zakládal dle pouhé skycci.“⁴¹ Turek navrhoval chlévy, stáje, konírny, ovčiny, stodoly, obytná stavení, pily, mlýny, parní továrny, zámky, letohrádky, hutě, silnice, jezy, zakládal dvory, rybníky,

dářově jej obdivovat.“ AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Několik črt ze života p. Aloise Turka.

40 Pavel VLČEK, *Encyklopedie architektů*, Praha 2004, s. 532.

41 Schorsch dostával od Turka roční plat 1 200 zl. a navíc zdarma byt v jeho domě, palivo, osvětlení, posluhu a stravu zdarma. Sloužil u něj přes 20 let, ale po smrti Turkovy manželky v roce 1882, když byla pro vedení pražské domácnosti povolána Turkova starší sestra Marie, byl Schorsch po jednom incidentu s touto dárou „odmrštěn“ a dostal výpověď. Neúspěšně pak od Turka žádal odstupné a peněžitou náhradu 40 000 zl. a žaloval jej u soudu. Přesto na něj Turek ve své závěti nezapomněl. AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Dopisy p. Antona Schorsche.

parky, stavěl továrny, brusírny skla, kostely, fary, školy, nemocnice, myslivny, hájovny a další hospodářské budovy.

Dobrou profesní reputaci si vybudoval díky své neutuchající pílì, pracovitosti a technickému umu. Už na počátku své kariéry si získal veřejnou pozornost kvůli obnově kostela sv. Ignáce v Jičíně v letech 1835 až 1837, když se mu podařilo po dvou neúspěšných pokusech místních stavitelů opravit tamější klenbu. Od roku 1838 prováděl rozsáhlejší opravy kostela sv. Vavřince ve svém domovském Novém Bydžově.⁴² V letech 1839 až 1840 přestavěl v empírovém stylu spolu s Josefem Oppolzerem kostel sv. Mikuláše Tolentinského ve Vysokém Veselí u Jičína. Podílel se i na vnitřní výzdobě interiéru, kterou provedl v tehdy módním neobyzantském slohu.⁴³ Na panství hraběte Černína opravil a novorománsky přebudoval v roce 1846 kostel sv. Markéty v Městci Králové u Nymburka a v roce 1867 navrhl kostel sv. Filipa a Jakuba ve Slavči, k jehož provedení však pro nedostatek peněz nakonec nedošlo. Z popudu Johanna Webera, faráře z Hostinného, navrhl reprezentativní novostavbu kostela sv. Petra a Pavla v Chotěvicích na panství hrabat Deymů ze Strítěže, který byl podle jeho plánů vystavěn v letech 1861 až 1863.⁴⁴

42 Mimo jiné byla na střechu místo šindele položena tašková krytina a v hlavní lodi musel být znovu vyměněn strop. Jaroslav PROKOP, *Nový Bydžov v proměnách staletí*, Nový Bydžov 2005, s. 74.

43 Turek, in: *Ottův slovník naučný*, XXV: T – Tzschirner, Praha 1906, s. 920.

44 Traduje se, že když patron kostela, hrabě František st. Deym ze Strítěže, odmítl z finančních důvodů podpořit tento velkolepý podnik, umínil si farář Weber uspořádat sbírku a za tímto účelem chodil několik let po Německu, Itálii a Francii. Architekt Turek mu přislíbil své služby zdarma a vyhotovil plán podle počtu přifařených obyvatel v obci. Když se však faráři podařilo vybrat více peněz, žádal Turka, aby zhotovil plány na ještě větší kostel a teprve jeho třetí monumentální plán se mu zamlouval. „Na faře před stavbou byla biskupská visitace, pan farář předložil biskupovi nákrasy a pan biskup faráři řekl: ‚To je kostel jako u sv. Víta v Praze, ten nepostavíte jaktěživ!‘ Že ale farář neustále žebral, postavil ho [1861–63]. Ku svěcení přišel p. biskup, farář měl kázání. Při něm vypověděl ty těžkosti a obtíže rovněž uvedl i dobrodince a mezi jiným řekl, že mu vysocí páni řekli: že ten kostel jaktěživ nepostaví, a přece vystavěl. U oběda mu p. biskup řekl: ‚Vy čtveráku, vy jste mi to předhazoval, ale mluvil jste pravdu.‘ Později se ten farář stal kanovníkem v Hradci a tu k instalaci poslal mu p. Turek gratulaci a skvostný kalich s patenou ozdobenými drahými kameny a emailovými malbami. Pan kanovník ho rovněž daroval onomu kostelu (kalich zhotovil Grohmann). Rozumí se samosebou že Turek i farář se spřiznili a měli se rádi až do smrti

Pro hraběte Kolowrata-Libštejnského navrhl v letech 1865 až 1867 úpravu zámecké kaple v Březnici, novostavbu hřbitovní kaple Proměnění Páně v Rychnově nad Kněžnou v neobyzantském slohu⁴⁵ a v roce 1866 vystavěl nový kostel sv. Martina v Horním Slivně. Výčet jeho sakrálních staveb pokračuje neogotickou opravou kostela sv. Václava v Sýčíně⁴⁶ a jeho adaptací na rodinnou hrobku Thurn-Taxisů v roce 1867 a opravou kostela sv. Mikuláše v Žerčicích v roce 1869 (dobrovické panství Huga Maxmiliána Thurn-Taxisa). O technicky náročném podchycování kostela v Sýčíně, jehož západní věž se odchylovala od svislice a bylo již úředně nařízeno její zbourání, referoval v roce 1867 na půdě nově vzniklého profesního Spolku architektů a inženýrů v Království českém a jeho příspěvek byl rovněž publikován ve druhém čísle spolkového časopisu *Zprávy spolku architektů a inženýrů v Čechách*.⁴⁷ Na černínském panství Dymokury upravoval barokní kostel Nanebevzetí Panny Marie v Chroustově a kostel sv. Petra a Pavla v Kněžicích, staticky zajišťoval

p. faráře sice i kanovníka.“ AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Několik črt ze života p. Aloise Turka.

45 Petr DAVID – Vladimír SOUKUP, *777 kostelů, klášterů a kaplí České republiky*, Praha 2002, s. 239.

46 „Často sděloval p. Turek, že jeho nejtěžší práce, při které různé strachy a nebezpečí zakoušel, byl kostel na doubravském panství patřící Turn-Taxisi a sice v Sejčíně. Kostel ten stojí na kopci. On byl povolán, aby se podíval na jednu věž, která se celá nachýlila. P. Turek uznal, že se to zpravit dá a to po kouskách. Vždy asi 1,5 střevice podkopali a dělali nové základy až přišli na skálu. Základy se dělaly z kvádrů a celou tu jednu stranu kostela prošli. Jednou přišel p. Turek a ačkoliv přísně nařídil, aby se podkopalo zdivo toliko 1,5 střevice, podkopal jeden zedník, který dělal portýra, zdíva celý sáh, aby byl dříve hotov. Ku štěstí ten samý den přijel p. Turek. Hrozil se a hned dal přísně víc zedníkovi a podstavit a příčky dávat, po podezdění věže dal železnými pakami stahovat. Zahřál železnou páku a vždy zase přitahoval šroubama takže nyní zase věže rovně stojí a žádný by si nepomyslel co to dalo za práci a za starosti, aby toho docílil“. AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Několik črt ze života p. Aloise Turka.

47 *Zprávy spolku architektů a inženýrů v Čechách* (dále *Zprávy SAI*) 2, 1/1867, s. 1–6, 11, 13. Vedle toho přednesl a publikoval v tomto časopise svůj příspěvek o výstavbě neorománské hřbitovní kaple v Rychnově nad Kněžnou pro hraběte Hanuše Kolowrata, o níž společenství architektů napsalo, že tato stavba je „tak čistého a zdařilého rázu, že ji považovati slušno za důstojnou repräsentaci nynějších snah po krajích naší vlasti v oboru chrámových staveb se jevících.“ *Zprávy SAI* 3, 1/1868, s. 39, 40.

zvonici v Bruntendorfu v Dolních Rakousích na panství hraběte Althana. Pro Rudolfa Thurn-Taxise postavil v roce 1864 v zámeckém parku v Niměřicích u Mladé Boleslavi pozoruhodnou oktogonální kapli Korunování Panny Marie v neorománském slohu.⁴⁸ Je patrně autorem neorománského kostela sv. Martina ve Mšeně z let 1876 až 1878 (stavitel Josef Kaura).

Turkovou doménou, která jej odlišila od většiny jeho kolegů-vrstevníků, mu umožnila další profesní rozvoj a osamostatnění a zajistila mu velké jmění, se však staly jeho stavební realizace na poli rozmáhající se industriální architektury. Pro industriální architekturu byla typická spolupráce s techniky a propojení profese architekta/stavitele, který navrhoval vlastní budovu, s profesí inženýra, který vytvářel vnitřní technické vybavení a zařízení.⁴⁹ Jako stavitel továren proslul Turek tím, že je vyhotovoval ve spolupráci s technickými inženýry včetně návrhů a vnitřního zařízení v kratší lhůtě a za nižší cenu než jeho konkurenti. Od svých aristokratických zaměstnavatelů byl pověřen zejména stavebním dozorem a správou cukrovarů, které se staly během 19. století novým významným zdrojem příjmu šlechtického velkostatku. Turkův podíl na výstavbě či modernizaci cukrovarů můžeme spolehlivě doložit na panství knížete Thurn-Taxise (Dobrovice u Mladé Boleslavi, 1856),⁵⁰ hraběte Thun-Hohensteina (Peruc, 1856)⁵¹ a hraběte Althana (Svojsice, 1867).⁵² Jeho cukrovary spadají do počáteční fáze průmyslové revoluce v cukrovarnictví, kdy docházelo pouze k drobným technologickým úpravám strojního zařízení a na vlastní budově továrny se začínalo

48 Emanuel POCHE, *Umělecké památky Čech*, Svazek II. K/O. Praha 1982, s. 477.

49 Srov. Jindřich VYBÍRAL, *Česká architektura na prahu moderní doby*, Praha 2002, s. 173–187.

50 Ke stavebnímu vývoji dobrovického cukrovaru dále Daniel FRONĚK, *170 let výroby cukru v Dobrovici*, Dobrovice 2001, s. 19–24; TÝŽ, *Dobrovické bílé zlato v proměnách času: 180 let cukrovaru v Dobrovici, 140 let cukrovaru v Českém Meziříčí, 140 let lihovaru v Chrudimi*, Dobrovice 2011, s. 10–15.

51 Michaela HRUBÁ, *Peruc a okolí v proměnách času*, Ústí nad Labem 2008, s. 91.

52 Podle Janigova svědectví postavil Turek tento cukrovar za poloviční cenu oproti jiným podobně velkým, ale i přes ústní příslib hospodářského rady Sempsche nedostal za svoji práci zapláceno a s knížetem Althanem se rozkmotřil. AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Několik črt ze života p. Aloise Turka.

uplatňovat architektonické tvarosloví staveb vyššího řádu (cimbuří, věže, osová souměrnost objektů).⁵³

V oboru industriální architektury se ovšem Turek prosadil zejména svými výstavbami papíren a přádelen lnu pro podnikatele z řad nové hospodářské elity. Význam těchto zakázek tkvěl v tom, že byly mnohem lépe placeny než ty šlechtické, a navíc staviteli dál plynuly příjmy i po dostavbě ze stálého stavebního dozoru a řízení dalších přestaveb a přístaveb. V roce 1850 se Turek přestěhoval se svou manželkou z Nového Bydžova do Prahy, kde bydlel nejprve v bytě v prvním poschodí paláce svého zaměstnavatele hraběte Kolowrata na Ovocném trhu (dnešní Kolowratský palác č. p. 579). Z důvodu cechovních regulí nemohl v hlavním městě až do vydání živnostenského řádu v roce 1859 samostatně stavět, a tak působil jako stavební správce pražských paláců, např. u knížete Jiřího Kristiána Lobkowicze nebo hraběte Jana Nepomuka Karla (zv. Hanuše) Kolowrat-Krakovského. Přitom spolupracoval s pražským stavitelem Janem Ripotou (1799–1879), který jej coby odborníka na industriální architekturu a stavební konstrukce doporučil jako znalce pro vyhotovení posudku na sesutí budované papírny firmy Gottlieb Haase Söhne ve Vraném nad Vltavou. Její majitel, papírenský podnikatel Andreas Haase (1804–1864),⁵⁴ obdržel v roce 1852 od vlády lukrativní

53 Linda MAŠKOVÁ, Stavebně architektonický vývoj cukrovarů, in: Hynek Stříteský (ed.), *Cukrovarnictví, cukrovary a cukrovarníci. Fenomén českého hospodářství v 19. a 20. století, Prameny a studie 47*, Praha 2011, s. 448. Mimo několika velkých cukrovarů je však v prvotní fázi výstavby cukrovarů okolo poloviny 19. století skutečné autorství architekta vlastní stavební části jen obtížně dohledatelné, neboť se obvykle skrývá za jmény stavitelů a inženýrů jednotlivých dodavatelských strojírenských firem.

54 K jeho osobnosti podrobněji viz Constantin von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Band 6: Guadagni – Habsburg, Wien 1860, s. 110; *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, Volume 3, Prag 1865, s. 19n; *Allgemeine deutsche Biographie*, Band 10: Gruber – Hassencamp, Leipzig 1879, s. 266; Rudolf SCHMIDT, *Deutsche Buchhändler und Buchdrucker*, Band 2. Berlin/Eberswalde 1903, s. 354; Franz HANTSCHHEL, *Biographien deutscher Industrieller aus Böhmen*, Böhmische Leipa 1920, s. 26; *Neue Deutsche Biographie*, Band 7: Grassauer – Hartmann, München 1966, s. 383; Petr MAŠEK, *Šlechtické rody v Čechách, na Moravě a ve Slezsku od Bílé hory do současnosti*. Díl I. A-M, Praha 2008, s. 310; *Biografický slovník českých zemí*, 21. sešit H–Ham., Praha 2018, s. 45.

zakázku na vyhotovení série státních bankovek v hodnotě 50 a 100 zl. a bankovní papír měl být vyráběn právě v této papírně.

Turek určil příčinu sesutí stavby, vytvořil nový projekt a v krátké době během pouhých tří měsíců v zimě 1852/3 továrnu znovu vystavěl.⁵⁵ Když pak požadoval za celé dílo 3 000 zl., dal mu Haase z vlastní vůle 7 000 zl. a pravit: „Však vy to nebudete litovati, že tak málo jste požadoval.“⁵⁶ Stal se pak jeho pravidelným zadavatelem stavebních zakázek a doporučoval jej svým známým z okruhu průmyslových elit. Turek se tak stal v krátké době vyhledávaným odborníkem na výstavbu papírenských závodů a v průběhu několika málo let postavil ve spolupráci s předními inženýry ze zahraničí (především z Francie a Švýcarska) na 18 papíren.⁵⁷

Vedle přístavby tiskárny rakouských bankovek v papírně ve Vraném nad Vltavou⁵⁸ vystavěl ještě např. papírny v Hostinném a v Maršově v Podkrkonoší. Jejich majitelé, společníci odkoupené firmy Franz Lorenz Söhne & Eichmann, Julius Eichmann (1805–1872)⁵⁹ a Gustav Roe-

55 „Stavbu tu chtěl o den dříve odevzdati; vše bylo v pořádku při prohlédnutím až jeden kanálek chyběl. Na to přes noc jej provedl a druhého dne stavbu i se zasedenými všemi stroji odvedl, která ve všem za nejvýše dovednou uznána byla.“ AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Několik črt ze života p. Aloise Turka.

56 AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Dopisy p. Antona Schorsche.

57 Turek, in: *Ottův slovník naučný*. Díl XXV: T – Tzschirner, Praha 1906, s. 920.

58 Papírna byla postavena na místě bývalého mlýna v letech 1836 až 1837. Dům ve Vraném, kde byly od roku 1853 bankovky zpracovávány, je dodnes nazýván *Bank*. Papírny ve Vraném vyráběly hlavně tenké tiskové a technické papíry, které se vyvážely do celého světa. K tomu např. Zdeněk BOHÁČ, *Z dějin Vraného a Skochovic*, Vrané nad Vltavou 1993.

59 K jeho osobnosti blíže C. von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich*, Wien 1858, s. 303; Franz HANTSCH, *Biographien deutscher Industrieller aus Böhmen*, Böhmische Leipa 1920, s. 13–14; Hans SOUKUP, *Festschrift zur 100-Jahrfeier der Firma Eichmann und Co., Arnau a. d. Elbe*, Arnau 1942; *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950* (dále *ÖBL*), Band 1 (Aarau Friedrich–Gläser Franz), Wien 1957, s. 233; Pavla VOŠAHLÍKOVÁ – Martin KUČERA – Marcela HUSOVÁ – Marie MAKARIUSOVÁ – Jiří MARTÍNEK – Gustav NOVOTNÝ, *Biografický slovník českých zemí*, 15. sešit: Dvořák–Enz, Praha 2012, s. 549.

der (1812–1883),⁶⁰ patřili k významné lokální hospodářské elitě, která profitovala z prudkého rozmachu papírenského průmyslu v Podkrkonoší ve druhé polovině 19. století. Turek v Hostinném během patnácti měsíců kompletně zrekonstruoval tzv. Starou továrnu v zámku po sérii jejích požárů v letech 1855 a 1856.

Obr. 1. Mechanická papírna Eichmann & Comp. v Hostinném, 1857. Zdroj: SOA Hradec Králové, fond Eichmann a spol. Hostinné 1842–1952, i. č. 184, kart. č. 16.⁶¹

Roku 1861 obnovil po požáru rovněž tzv. Novou továrnu, opět v rekordně krátkém čase osmi měsíců.⁶² V Maršově postavil Turek hned dvě pa-

60 Blíže Soka Hradec Králové, fond Eichmann a spol. Hostinné 1842–1952, sign. 04.05, i. č. 12, *Rozdělení firmy Eichmann a spol. 1865*; Friedrich von HÖSSLE, *Papierfamilie Roeder*, in: *Zentralblatt für die österreich-ungarische Papierindustrie* 36, Wien 1918, s. 358n; Franz KRAWANY, *Geschichte der Papierindustrie*, Wien 1923; *ÖBL*, Band 9 (Rázus Martin–Savič Šarko), Wien 1988, s. 199n.

61 Soka Hradec Králové, fond Eichmann a spol., Hostinné 1842–1952, sign. 06.15, i. č. 51, *Povolení ke stavbě továrny v Hostinném 1844–1879*.

62 K historii papíren v Hostinném ve sledovaném období nejnověji Miloš LEŠIKAR, *180 let tradice výroby papíru v Hostinném: 1835–2015*, Hostinné 2015, s. 37–51.

pírny; roku 1860 již zmíněnou továrnu pro Eichmanna a Roedera,⁶³ která se později proslavila kvalitním kancelářským papírem a bankovním papírem, na který se tiskly peníze mnoha států nejen v Evropě,⁶⁴ a roku 1866 – naproti odbočce do Janských Lázní – papírnu pro dalšího lokálního podnikatele Prospera Pietteho (1846–1928), která se specializovala na výrobu jemného cigaretového papíru.⁶⁵ V roce 1864 je doložen jeho podíl na výstavbě přádelny lnu v Náchodě v dnešní Broumovské ulici pro textilního podnikatele Izáka Daniela (1824–1904) a jeho firmu I. D. Pick.⁶⁶ Ze vzpomínek současníků vyplývá, že navrhoval rovněž sídlo textilního továrníka Aloise Haaseho (1812–1878) a jeho rodiny a kanceláře v Trutnově – Haasův palác (dnešní sídlo ZUŠ na Krakonošově náměstí). Palác byl dokončen roku 1885 v neorenesančním slohu, prováděcím stavitelem byl trutnovský městský stavitel Konrad Kühn (1852–1929).⁶⁷ S největší pravděpodobností mohl být Turek architek-

63 Provoz zde byl zahájen v roce 1862 a roku 1865 připadl podnik Gustavu Roederovi, který ho vedl pod názvem Gustav Roeder a Co., privilegovaná strojná papírna Maršov. Nejzajímavější stavební součástí této papírny byl tzv. horní vodní příkop vybudovaný z Maršova III., dlouhý 1450 metrů, kterému se pro finanční náročnost celé stavby říkalo „milionový příkop“. Vojtěch JANDA, *Revitalizace bývalé papírny v Dolním Maršově*, diplomní projekt ČVUT, Praha 2018, s. 5.

64 Výrobky firmy Fr. Lorenz Söhne & Eichmann opravdu dosáhly světové proslulosti a byly oceněny na světových výstavách ve Vídni, Berlíně a Paříži. Anton ANSCHIRINGER, *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirk*, Bd. 2, Reichenberg, Jannasch 1858, s. 21–23.

65 Dále viz např. Bohdan ŠEĎA – Radko TÁSLER, *Technické památky v Krkonoších*, Vrchlabí 2014, s. 25.

66 Antonín SAMEK, *Průmyslové objekty minulosti i současnosti na území Náchoda*, Náchod 2010, s. 12–13.

67 „Pán Haase, továrník lněné příze (již mrtev), veliký boháč, ale lakomec přišel k p. Turkovi do bytu a žádal ho, aby mu nakreslil plány na obytný dům v Trutnově. On si tam zajel, prohlédl a vyměřil stavební místo a dle toho plány vyhotovil, které Haasemu zaslal. Za nějaký čas poslal mu Haase výkresy zpět s poznámkou, že se mu to nelíbí. Později dostal p. Turek od známého inženýra z Trutnova [Konráda Kühna] dopis, že dle jeho nákresu Haase dům vystavěl. P. Turek jak se to dozvěděl p. Haasemu psal, že jestli mu nepoše za ty výkresy, podle kterých dům vystavěl za 1800 zl. během jednoho týdnu, že ho bude žalovat. Haase ráznost p. Turka znal a skutečně před prošlým časem 1800 zl. v směnkách zaslal. P. Turek se vyjádřil: že kdyby se ho byl ptal, co je za plány dlužen, že by byl žádal 100 zl., ale že si dal plány dělat, ty obkreslil a podle toho stavěl dům,

tem také Haasových textilních továren v Dolním Starém Městě a v Poříčí u Trutnova, ale tuto informaci není bohužel možné ověřit.⁶⁸

Alois Turek postavil pro své klienty z řad hospodářské elity rovněž několik reprezentativních obytných budov. Pro Julia Eichmanna projektoval v roce 1868 klasicistní nájemní dům v Dlážděné ulici č. p. 1491/3 na Novém Městě pražském a „v jeho domu a zahradě Vinohradské mnoho staveb.“⁶⁹ V Hostinném postavil pro svého klienta Gustava Roedera letohrádek, a byl také autorem budovy bývalého areálu kláštera Voršilek a dnešní vily zv. Zámeček.

Obr. 2. Vila zv. Zámeček, bývalý klášter Voršilek v Hostinném, kolem 1910.
Zdroj: archiv autora.

že musel dát 1800 zl. Tak mu vyplatil.“ AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Několik črt ze života p. Aloise Turka.

68 Opět jako v případě cukrovarů se buď stavební výkresy a plány z tohoto počátečního období industriální architektury nedochovaly, nebo obsahují pouze jméno prováděcího stavitele a strojního inženýra (pozn. aut.).

69 AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Několik črt ze života p. Aloise Turka.

Poté, co se vzdal stavební licence, nadále dohlížel na přístavby a opravy svých industriálních staveb. Ještě na počátku osmdesátých let jej továrník Roeder povolal k opravě své maršovské papírny, které hrozilo sesutí. Turek za plného provozu budovu prohlédl a vnější stěny nechal stáhnout železnými plotny, čímž továrnu i její prosperující výrobu zachránil.⁷⁰

Po vydání živnostenského řádu roku 1859 se mohl Alois Turek osamostatnit a založit si vlastní stavitelskou živnost v Praze. Stavitelem byl jmenován výnosem c. k. místodržitelství z 21. srpna 1862, v roce 1873 se živnosti vzdal bez výjimky nepochybně pro stáří.⁷¹ Bydlel nejprve na Starém Městě pražském č. p. 654/I (dnešní Štupartská ulice), později v činžovním domě svého zaměstnavatele Eichmanna v Dlážděné ulici č. p. 1491/3 na Novém Městě pražském, který pro něj sám vybudoval.⁷² Koupil také parcelu na náměstí v Karlíně naproti kostelu sv. Cyrila a Metoděje a „vystavěl tam nárožní třípatrový nájemní dům, jenž na obou frontách v řadě měl 21 oken“ (dům v ulici Peckova 263/17).⁷³ Vzhledem k vysokému věku ale stavitelství již příliš neprovozoval a věnoval se spíše stavebnímu dozoru svých továren a působil rovněž jako člen technických poradních orgánů.⁷⁴ Byl např. členem kolaudační komise stavby

70 AMP, Sbírka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Několik črt ze života p. Aloise Turka.

71 Ivana EBELOVÁ, *Zápisná kniha pražských stavitelů 1639–1903*, Praha 1996, s. 34.

72 AMP, Magistrát hlavního města Prahy I., Soupis pražského obyvatelstva 1830–1910, kart. 307, č. 162.

73 AMP, Sbírka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Několik črt ze života p. Aloise Turka.

74 Při budování železnice Turnovsko-kralupsko-pražské dráhy z Kralup do Turnova v letech 1864 až 1865 stavěli inženýři přes údolí u Košátek mezi Neratovicemi a Mladou Boleslaví kamenný most na rošt na podmáčené louce. Jelikož se stavba nacházela na panství hraběte Kolowrata, byl Alois Turek jako stavební správce velkostatku Košátky pověřen nezávislým stavebním dohledem. „Pan Turek, který do Košátka k nějaký dohlídce přijel, viděl most stavěti a prorokoval inženýrovi, že za nějaký krátký čas jedného rána o mostu nic vidět nebude. Inženýr nevěřil a dostavil. A skutečně, za několika dnů byl most v louce zapadlý. Pan Turek jse šel dívat, radil inženýru by na ten polo zapadlý most postavil nový most, ten že ostane neporušen. Teď inženýr poslechl. Most nad mostem po dnes stojí pevně, a o prvním mostu není nic vidět, ten je úplně pod loukou (Pan Turek znal tamější polohu a grunty, a když se na poptání dozvěděl, jak hluboko rošt položen také posoudil dále).“ Tamtéž.

mostu císaře Františka Josefa I. (dnešní Štefánikův most) z let 1865 až 1868 na Eliščině nábřeží (dnes nábřeží Edvarda Beneše).⁷⁵ Jako odborník na škody z požáru se stal předním členem představenstva Prvního českého c. k. ústavu k vzájemnému pojišťování proti škodám z ohně a krupobití v Praze. Působil mj. jako městský radní a obecní starší pražského magistrátu a na přelomu šedesátých a sedmdesátých let zde vedl stavební odbor.

V roce 1866 se stal spoluzakladatelem první socioprofesionální platformy pro architekty a stavitele v Čechách – Spolku architektů a inženýrů. Roku 1867 byl zvolen náměstkem a v letech 1868 až 1872 dokonce působil jako předseda tohoto spolku.⁷⁶ Jako odborník na industriální architekturu a renovaci sakrálních staveb velmi často přednášel na schůzích spolku o nejrůznějších technických a technologických problémech: podchycování sesutím hrozících staveb, venkovské stavitelství, odstraňování dřevomorky z klenby, vhodnost kamene pro výrobu kamenných kostelních dlaždic, zpracování hliněného materiálu a výroba kamen, čištění kanálů ad.⁷⁷ S velikým ohlasem přednášel rovněž na půdě Spolku architektů a inženýrů v Lipsku o výhodách technologie tzv. českého klenutí (böhmische Platzelgewölbe), která se stavěla bez podpory ze všech rohů doprostřed bez šalování.⁷⁸ V roce 1872 byl spolu s architektem a profesorem pražské polytechniky Josefem Niklasem zvolen do architektonického výboru přípravné Výstavní komise pro světovou výstavu vídeňskou.⁷⁹

Díky vzpomínkám pamětníků si můžeme udělat jasnější obrázek nejen o profesních a společenských aktivitách, ale také o charakteru

75 Z té doby je zachováno svědectví, jak Turek požádal při obhlídce mostu velitele kavalerie Bělského, který tudy jel náhodou okolo se svými 17 kavaleristy. „Tu napadlo p. Turkovi požádat důstojníka, aby ostrým klusem přes most jeli; důstojník vyhověl, ale celý most se hýbal. Tu stavitel mostu p. ryt. Veselý, který se z blízkého okna díval, přiběhl k p. Turkovi co prý to dělá? P. Turek mu pravil: Jestli Váš most neunese 17 kavaleristů v klusu, tu byl by velmi špatně staven.“ AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Několik črt ze života p. Aloise Turka.

76 K počátkům spolku viz T. KORBEL, *Čeští architekti v 19. století*, s. 143–157.

77 *Zprávy SAI* 1, 1/1866, s. 38; *Zprávy SAI* 2, 1/1867, s. 1–6, 11, 13; *Zprávy SAI* 3, č. 1/1868, s. 41, 89; *Zprávy SAI* 7, 1/1872, s. 15.

78 *Zprávy SAI* 5, 1/1870, s. 19.

79 *Národní listy*, 13. 5. 1872, č. 131, s. 1.

a vlastnostech zkoumané osobnosti. Oba pamětníci ve svých dopisech charakterizují Aloise Turka shodně jako upřímného, skromného, čestného, pracovitého, poctivého, zásadového a ctižádostivého muže. Brzká ztráta otce, skrovné životní poměry v počátcích jeho profesní kariéry i nepřízeň a závist širšího příbuzenstva z něj udělaly houževnatého, svědomitého, ctižádostivého a vytrvalého člověka. „Pracoval rád, pracoval mnoho, ba velmi mnoho za plat kdysi dosti skrovný u pánů, kteří léta dali sobě sloužit zadarmo po celou řadu let. Byla to smutná doba, kdy musel být rád, že pracoval. Byl v jednání přímý, poctivý a účelný, kdo v neštěstí postaven, směle a s důvěrou pomoci jeho dovolávati se mohl [...] a přec byl částečně nenáviděn pro svou přímou a bezohlednost u zastávání pravdy a vědomí práva, byl neústupný a bezohledný, žádosťiv práva a pravdy. Vlastnosti ty musely mu mezi hosp. úředníky způsobit mnoho mrzutosti a půtek [...].“⁸⁰ Turek byl „náramný spořitel, často až přehnaně, ale kdys se týkalo o veřejnost, dávky pro spolky etc. tu nebyl skrovný, ale žaloval mě, že pořád jen k němu jdou, že jest to ukrutný atd. Já na to: ‚A to se divíš? Kampak mají jíti než k takovými, které dáti můžou! K chudému přece nepůjdou žebrati!‘ [...] Čím však se stal, stal se jen vlivem své paní, ženy to velmi vzdělané a pozorné. Odkazy jeho jsou dílem jich společným, dříve společně již umluveným; umožněným však jen její vzornou spořivostí, bez té by vše se rozbilo.“⁸¹

Protože se v době jeho dospívání nenacházela v Praze ještě žádná česká škola, psal pouze německy. To mu ale nebránilo považovat se za Čecha a všemožně podporovat nejrůznější české národní aktivity. Během revolučních událostí roku 1848 jej novobydžovští měšťané zvolili do čela osmnáctičlenného prozatímního výboru, který se také ujal organizování národní gardy. Garda měla přibližně čtyři sta mužů a byla rozdělena na dvě setniny, v jejichž čele stáli Alois Turek a lékař Josef Esop, pozdější starosta města.⁸² Politicky sympatizoval se staročechy,

80 AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Dopisy p. Antona Schorsche.

81 AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Několik črt ze života p. Aloise Turka.

82 Během svatodušních bouří táhla tato garda spolu s gardami z okolních měst na pomoc povstalé Praze, ale po nepříznivých zprávách o ostřelování hlavního města se vrátila zpět a byla rozpuštěna. Jan KOUDELKA, Rok 1848 v Novém Byd-

ale přijímal také některé umírněné požadavky mladočechů. Podporoval snahy staročechů o smír a dialog obou národnostních kmenů v Čechách, razantně odmítal mladočeskou koncepci národa bez šlechty a duchovenstva. Pravidelně odebíral noviny v obou zemských jazycích: *Národní listy*, *Bohemia*, *Humorické listy*, *Světozor*, *Zprávy Spolku architektů a inženýrů*. Jeho nejoblíbenější knihou, podle které se celý život řídil, byla *Athanasia oder Gründe für die Unsterblichkeit der Seele* [Důvody pro nesmrtelnost duše]⁸³ Bernarda Bolzana, kterého velmi obdivoval a jehož duchovně-filozofickými myšlenkami a odkazem se po celý život řídil.

Závěr Turkovy životní dráhy a jeho donátorská činnost

V říjnu 1872 přijal Alois Turek významnou zemskou zakázku, a sice vedení stavby domu bankovní instituce Slavie na Senovážném náměstí č. p. 23 na Novém Městě pražském⁸⁴ a zavázal se, že bude jeho realizace hotova do konce roku. Při výstavbě však došlo v době Turkovy nepřítomnosti k technologické chybě⁸⁵ a dne 7. prosince 1872 se čtyřpatrová stavba částečně zřítily. Rozsah neštěstí byl navíc umocněn velkým počtem dělníků, nacházejících se v závěrečné stavební fázi na staveništi, a čilým dopoledním ruchem pražského centra. Jak vyplývá z analýzy dobového tisku, dalšími aspekty, které přispěly ke ztrátám na životech, byla neukázněnost kolemjdoucích, nedostatečné udržení pořádku ze strany policejních strážníků a opožděný příjezd městského hasičského sboru. Po prvním sesutí hořejších zdí se krátce na to následkem zborce-

žově, in: *Památník 125. merendy v Novém Bydžově roku 1921*, Nový Bydžov 1921, s. 18–19.

83 Bernard BOLZANO, *Athanasia, oder Gründe für die Unsterblichkeit der Seele*, Salzburg 1838.

84 K okolnostem vzniku této bankovní instituce viz Václav ŠTECH, *Banka Slavie 1869–1919*, Praha 1919.

85 Turkův zástupce stavitel Anton Schorsch, který sám musel odcestovat z Prahy, nařídil polírovi, aby nesundával lešení, dokud nebude zdivo klenby vyschlé. Polír ale nedostatečně odhadl dobu vysychání v zimním sychravém počasí, odstranil lešení předčasně a klenutí se zřítily. AMP, Sbírka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Dopisy p. Antona Schorsche.

ní zdi prvního patra zřítla další část stavby. „Těžké povozy z nádraží jezdily volně náměstím a prvé nežli ulice jest zavřena – mohlo být asi tři čtvrtě na jedenáctou – rozlehla se nová ohlušující rána ze staveniště a davy lidstva v ukrutném zděšení rozutíkaly se na vše strany. Hrůzou vše bylo němé a bledé: viděnoť krátce před tím náměstka purkmistrova, p. Huleše, ještě s některými staviteli vstupovati do nitra staveniště, kdež množství hasičů a jiného lidu dělnického v potu tváře pracovalo o vysvobození zasypaných [...]“⁸⁶ Celkem zahynulo v sutinách stavby devět osob (osm zedníků a jeden hasič), dalších sedmnáct bylo těžce a osm lehce zraněno.

Veškerou vinu svalovalo veřejné mínění na Aloise Turka jakožto odpovídného architekta, ačkoliv odborníci jeho podíl na příčinách neštěstí od počátku odmítali: „Steré pověsti kolovaly Prahou a všechny téměř uvalovaly vinu, jak obyčejně bývá, na stavitele. Brzy se mluvilo o špatném materialu, ješto prý stavěno z polosyrových cihel, brzy opět se proslýchalo, že železné příční opory, tak zvané traversy[,] nebyly zadělány v kamenech, nýbrž spočívaly toliko na cihlách atd. atd.“⁸⁷ Ještě ten samý den vydalo představenstvo banky Slavie prohlášení o tom, že je Turek na základě uzavřené smlouvy zcela zodpovídný za celou katastrofu a navíc je povinen stavbu dokončit za sjednanou cenu 172 000 zl. v nově smluvený termín do konce července 1873 a že za splnění tohoto závazku bude ručit bance svým jměním. Nehoda také rozpoutala v dobovém veřejném diskurzu diskusi o zřízení samostatné pražské policie a vhodnosti stavebních prací v zimním období.

Průčelí bankovního domu se nedochovalo, neboť bylo přestavěno v letech 1928 až 1929 architektem Františkem Krásným (1865–1947) v neoklasicistním stylu.⁸⁸ Na sklonku své profesní dráhy stavěl Turek v letech 1872 až 1873 křídlo budovy První české vzájemné životní pojišťovny ve Vladislavově ulici č. p. 51 na Novém Městě pražském.⁸⁹ Dříve

86 *Národní listy*, 8. 12. 1872, roč. 12, č. 339, s. 3.

87 Tamtéž.

88 Růžena BAŤKOVÁ (a kol.), *Umělecké památky Prahy: Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady (Praha I)*, Praha 1998, s. 519.

89 V letech 1907 až 1908 byla budova přestavěna v secesním stylu podle plánu architekta Osvalda Polívky, v následujících letech byla několikrát upravována. Dnes se zde nachází kancelářský a obytný dům (pozn. aut.).

mu bylo přisuzováno rovněž autorství Národního domu na Vinohradech (na dnešním Náměstí Míru č. p. 820/9), tento údaj byl ale kunsthistoricky spolehlivě vyvrácen.⁹⁰

Zřícení části budovy při stavbě banky Slavie a následná štvavá kampaň proti vlastní osobě Aloise Turka velice zasáhla, a proto se po incidentu začal postupně stahovat z veřejného života. Po dostavbě banky a pojišťovny se vzdal stavitelské licence pro Prahu, vystoupil ze Spolku architektů a stavitelů a rezignoval na své politické a odborné funkce na pražském magistrátu. Na jaře 1873 se konalo soudní přelíčení, které plnilo přední stránky tisku. Stavitel Schorsch později vzpomínal: „Nepřátelé jeho použili toto neštěstí by T. zdrtili, což se jim podařilo a on rozmrzen 73 svůj živnostenský arch odevzdal a více nestavěl. [...] Vrchní inženýr Ant. Sudek u oběda jednoho mladého stavitele, který o T. nestydatý jazyk si brousil, odbyl se slovy: Nechte Turka na pokoji, on již víc vystavěl, než Vy jste viděl. [...] Přátelé se mu vyhýbali (když sluha od soudu hledal znalce, dali se zapřít, žádný nebyl doma nebo neměl času), nepřátelé konali své dílo důkladně [...] Jeden pan soudní znalec spekuloval na další převzetí té stavby v opačný prospěch na T. škodu, jiný vítal to za dobrou příležitost k pomstě, za to, že nechtěl nesprávně p. T. kdysi ve prospěch jeho jednati, opět jiný žádal na p. T. za příznivé dobrozdání sumičku nepatrnou 44 tisíc zl.“⁹¹

Oněmi znalci byli architekt a železniční stavební podnikatel Jan Kruliš (1829–1903) a stavitel František Václavík, kteří pro obžalobu vypracovali negativní posudky ohledně použití nekvalitního staviva, nedostatečného zajištění konstrukce prvního patra (absence přepažních zdí) a špatného nastavení stavebního harmonogramu. Tyto skutečnosti pak potvrdily i výslechy svědků-zedníků ze stavby.⁹² Ačkoliv Turek všechna tato obvinění spolehlivě vyvrátil (stavbyvedoucí Haber a Schorsch naopak upozorňovali na nedostatečnou práci zedníků a opakované

90 Budova byla postavena podle projektu architektova jmenovce Antonína Turka (1861–1916). Srov. Prokop TOMAN, *Nový slovník československých výtvarných umělců II. L–Ž*, Praha 1950, s. 613; Marie PLATOVSKÁ, Národní dům na Vinohradech, in: P. Vlček a kol., *Slavné stavby Prahy 2*, Praha 2011, s. 152–155.

91 AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, *Dopisy p. Antona Schorsche*.

92 *Národní listy*, 25. 4. 1873, roč. 13, č. 112, s. 2–3; *Národní listy*, 26. 4. 1873, roč. 13, č. 113, s. 2–3; *Národní listy*, 27. 4. 1873, roč. 13, č. 114, s. 2–3.

kárání za špatně zazdívané trámy) a i přes opačné posudky obhajoby (např. od renomovaných inženýrů a specialistů na statické konstrukce profesorů Viléma Bukovského a Jana Šolína) byl uznán vinným a odsouzen k čtyřměsíčnímu vězení, pokutě 300 zl. a náhradě újmy všem poškozeným.⁹³ Paradoxně poté, co se k Turkovi obrátila zády většina české reprezentace, mu pomocnou ruku podala reprezentace českých Němců v čele s Ludwigem Schlesingerem a Antonem von Schmerlingem, která sehnala na pražské burze větší obnos peněz pro raněné při sesutí, kteří dohromady požadovali více jak 1 500 zl.

Nešťastná aféra se zřícením stavby se dotkla především Turkovy manželky Anastázie, která nesla štvavou kampaň vůči svému manželovi velmi špatně. Brzy nato onemocněla a roku 1882 zemřela. Turka její smrt velmi zasáhla, věnoval 12 000 zl. klášteru řádu sv. Voršily v Kutné Hoře, kde byla jeho žena vychovávána, na zřízení Nadace pro dvě chovanky (viz následující podkapitola), a ještě více se uzavřel do sebe. Podle svědectví zanechal veškeré veřejné činnosti a cestování, nevycházel ze svého pražského bytu v Dlážděné ulici a oddal se tvorbě krajinomaleb. Pouze v létě pravidelně zajížděl na zámek do Chlumu ke svému příteli Vilému Janigovi.

Janig popisuje ve svých vzpomínkách, jak došlo během Turkova pobytu na Chlumu v roce 1887 k pokusu o loupežnou vraždu ze strany domovníka a jeho společníka. Díky Turkově nepřítomnosti a duchapřítomnosti jeho příručního stavitele Antona Schorsche byla však plánovaná loupežná vražda překažena a její aktéři zatčeni a odsouzeni.⁹⁴

93 *Národní listy*, 7. 6. 1873, roč. 13, č. 154, s. 2.

94 „Bylo umluveno, že jeden z nich půjde do bytu p. Turka po 10. hod. večerní, že jeho příruční stavitel p. Šorš vždy po večeři jde do hostince a teprve kolem půlnoci přichází domů, tedy v tom čase mezi 10–12 hod. Musí se věc odbýti. Ten, co půjde nahoru, že v I. patře u prvních dveří zazvoní, že přijde stará kuchařka otevřít, ta že jednou ranou bude po ní, pak popisoval, kde p. architekt spí, kudy se k němu jde a s tím že bude brzo hotov, ježto jest slabý a starý. Dále popisoval, kde má klíče od kasy schované. Až bude p. Turek mrtev, aby dal světlem znamení, že ti dva majíce duplikáty klíčů od domu přijdou nahoru a že v pokladně má vždy na 30 000 zl. hotových peněz ležet. [...] Skutečně také jeden nejsilnější odebral se po 10 hod. v noci do I. patra, ale zazvonil místo u kuchyně, u pokoje p. Šorše (který celý průběh lépe sdělití může). Tento, když p. architekt nebyl doma, nikdy do hostince nechodil. P. Šorš neotevřel, nýbrž tázal se, kdo je a co

Obr. 3. Bývalý hostinec a divadlo Na Kopečku v Novém Bydžově, současný stav.
Zdroj: foto autora.

Na sklonku života Alois Turek špatně chodil a dostával při chůzi křeče do nohou, poslední rok byl již upoután na lůžko.

Nadále také udržoval kontakty se svým rodným městem Novým Bydžovem, kde žily jeho sestry. Byl hojným podporovatelem bydžovské chudiny a farního kostela sv. Vavřince, pro který nechal v roce 1883 v Tyrolsku zhotovit novogotický oltář sv. Aloisie z limbového dřeva na počest své manželky. „Oltář stál (bez transportu a postavení do kostela) jen dřevo a řezba (práce) 3 000 zl. Turek nechal oltář ofotografovat a měl obrázek na psacím stole.“⁹⁵ Roku 1882 dostal za své zásluhy od

chce; ten mu odpověděl, že hledá práci. Tu p. Šorš se zlobil, že po 10 hod. večer se práce nehledá atd. [...] Ten seběhl dolů ostatním dvěma to vypověděl, ale hned odebral se na policii a tam vše vyložil. Za to pak dostal udavač od p. Turka odměnu 50 zl. a každý měsíc 4 zl.; mimoto zaopatřil mu p. Turek místo u dráhy. [...] Domovník byl odsouzen na 6 roků, ale mezi trestem zemřel, rovněž i jeho společník byl trestán.“ AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Několik črt ze života p. Aloise Turka.

95 Tamtéž.

novobydžovského obecního zastupitelstva čestné občanství.⁹⁶ V letech 1886 až 1887 postavil na lukrativní adrese v místech bývalého panského domu dvoupatrový novorenesanční hostinec Na Kopečku, který se záhy stal oblíbeným cílem nedělních výletů novobydžovských měšťanů.

Protože město postrádalo divadlo, nechal Turek na vlastní náklady vybudovat vedle hostince prostorný sál pro pořádání kulturních akcí. Hostinec se sálem patřil k hlavním kulturním centrům Nového Bydžova – byly zde pořádány plesy, bály (zvláště proslulá studentská merenda), koncerty, výroční slavnosti a valné hromady místních spolků.⁹⁷ Z nájemného hostince a sálu mu pak plynul další zdroj příjmů, ovšem podle původně plánovaného obratu 2 000 až 2 500 zl. ročně bylo dosaženo pouze 1 000 zl.

Na konci života chtěl ještě postavit na chlumském opět panství svého přítele Janiga kapli a pod záštitou Národní jednoty pošumavské dvoutřídní českou školu ve Světlé pod Chlumem, ale už k tomu nedošlo. Alois Turek zemřel ve svém pražském bytě v noci z 26. na 27. prosince 1893 ve věku 83 let na marasmus (onemocnění z nedostatku živin).⁹⁸ Jeho nekrolog i s jeho podobiznou byl otištěn např. v *Národních listech*, *Zlaté Praze*, *Světozoru* či *Hlase*. Je zajímavé, že *Bydžovské listy* z architektova rodného města o jeho úmrtí nevedly ani zmínku.⁹⁹ Pohřeb se konal 29. prosince,¹⁰⁰ kdy byl ze svého pražského domu převezen na Olšanský hřbitov za „přehojného, srdečného účastenství všech kruhův vlasteneckého občanstva Pražského.“¹⁰¹ Zde byl jako prominentní osobnost pohřben do honosného hrobu s plastikou *Pax vobis* od sochaře Josefa Václava Myslbeka (hrob III-2-42).¹⁰² Vykonavatelem jeho vůle, ve které odkázal celkem 214 000 zl. různým institucím, spolkům a nadacím, se stal známý pražský advokát a budoucí primátor JUDr. Jan Podlipný.

96 Turek, in: *Ottův slovník naučný*, díl XXV: T – Tzschirner, Praha 1906, s. 920.

97 *Bydžovské listy* – obsahová analýza z let 1887 až 1893.

98 AMP, Sběrka matrik, Matrika zemřelých farnosti kostela sv. Jindřicha na Novém Městě v Praze 1877–1894, sign. JCH Z18, s. 289.

99 *Bydžovské listy*, 7. 1. 1894, roč. 9, č. 1.

100 *Národní listy*, 28. 12. 1893, roč. 33, č. 358, s. 3.

101 *Zlatá Praha*, 5. 1. 1894, roč. 11, č. 8, s. 96.

102 Vladimír SÍS, *Olšanské hřbitovy*, Praha 1929, s. 91.

Obr. 4. Hrob Aloise Turka na Olšanských hřbitovech (III-2-42) s plastikou *Pax vobis* od sochaře Josefa Václava Myslbeka. Zdroj: foto autora.

Kulturně-umělecké, profesně-vzdělávací, sociálně-charitativní a další nadace Aloise Turka

K nejnámější Turkově nadaci, která je zmiňována v souvislosti s jeho osobou rovněž v novější literatuře, je zřízení Nadačního fondu Aloise Turka na odměny za vynikající díla českých malířů, sochařů a spisovatelů všech oborů.¹⁰³ Alois Turek založil toto kulturně-umělecké nadání s počátečním kapitálem 8 000 zl./16 000 K ve své závěti z 20. května 1890. Po zajištění nadačního jmění a ročního důchodu ve výši 7 240 K rozhodlo c. k. místopředsedství o vyplacení prvních stipendií. Hlavním kritériem pro udělení odměny se stalo vedle včasného předložení děl ustavené komisi příslušnost ucházejících se umělců k české národnosti. Roční úroková částka měla být rozdělena na osm stejných dílů, z nichž dva díly připadly na malíře, dva na sochaře a čtyři na spisovatele všech oborů.¹⁰⁴ O propůjčení nadačních stipendií rozhodoval sbor obecných starších a městská rada na návrh komitétu ze zástupců c. k. české vysoké školy technické, Umělecké besedy, České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění a Svatoboru. První odměny ve výši 900 K obdrželi za vytvoření vynikajících děl za rok 1903 akademičtí sochaři Quido Kocián a Bohumil Kafka, malíři Hugo Boettinger a Max Švabinský a spisovatelé Jakub Arbes, František Adolf Šubert, Josef Karel Šlejhar a Václav Hladík.¹⁰⁵ Tato nadace fungovala také v období první republiky a podporovala vynikající československé umělce, v se-

103 AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 2187, Nadace Aloise Turka, architektka v Praze, na odměny vynikajících děl českých malířů a sochařů a českých spisovatelů všech oborů. Nadační listina.

104 Při udělení ceny spisovatelům se v praxi ustálil zvyk vyhrazovat tři ceny beletristickým (románová či novelistická próza, kniha veršů, kritické či esejistické dílo) a jednu vědecko-naučným pracím. Lpění na této zásadě se stalo častým předmětem sporů mezi pražskými zastupiteli a odbornou veřejností. Rozhodnutí poroty o udělení stipendií ve svých fejetonech pravidelně kritizoval např. Viktor Dyk („problematický vavřín zastupitelstva pražského“ či „jsou to spíše podpory autorům, nežli odměny děl“). *Lumír*, 15. 4. 1908, roč. 36, č. 7, s. 331; *Lumír*, 16. 3. 1909, roč. 37, č. 6, s. 278–280.

105 *Národní listy*, 5. 1. 1904, roč. 44, č. 5, s. 3.

znamu protektorátních kulturně-uměleckých nadací ji však již nenajdeme.¹⁰⁶

Sumu v hodnotě 20 000 zl./40 000 K věnoval v závěti Alois Turek na zřízení Nadání pro spolek Svatobor.¹⁰⁷ Za tuto částku byly nakoupeny u Zemské banky dlužní úpisy na 5% úrok a po zajištění pravidelného důchodu byla od roku 1902 z této nadace pravidelně poskytována stipendia ve výši 1 600 K „nadějně činným mladým spisovatelům nuzných poměrů“.¹⁰⁸ Částku 10 000 zl./20 000 K odkázal Turek k založení Nadání Museu království Českého v Praze „k podpoře přírodních věd nebo studia národních dějin“. Odměny z této nadace měly být vypláceny „buď jako stipendia pro badatele české národnosti, nebo jako odměny za mimořádné práce, zabývajícími se těmito oblastmi a publikovanými v českém jazyce.“¹⁰⁹ Od roku 1901 pak správní výbor Společnosti Muzea od roku 1900 pravidelně vyplácel odměnu 400 zl./800 K za nejlepší vědeckou práci z oboru přírodovědeckého nebo historického výzkumu Čech.¹¹⁰

K dalším kulturně-společenským institucím českého veřejného života, jimž Alois Turek v závěti odkázal většinou jednorázovou částku, patřila Umělecká beseda (1 000 zl.), Křesťanská akademie v Praze (1 000 zl.) a Sokol pražský (2 000 zl.). Peněžitě prostředky věnoval architekt několika spolkům za účelem podpory výstavby konkrétní bu-

106 Srov. např. výzva v deníku *Tribuna*, 19. října 1921, roč. 3, č. 246, s. 4. Nadace fungovala ještě v roce 1936. AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 2187/1a, Nadace Aloise Turka, architekta v Praze, na odměny vynikajících děl českých malířů a sochařů a českých spisovatelů všech oborů. II. dodatek k nadační listině; Jan BOČEK, *Nadace a nadační fondy v Protektorátu Čechy a Morava*, Říčany u Prahy 2010, s. 229–231.

107 AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 2104, Nadace Aloise Turka pro Svatobor. Nadační listina.

108 Marek NEKULA, *Smrt a zmrtvýchvstání národa. Sen o Slavině v české literatuře a kultuře*, Praha 2017, s. 335–336.

109 AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1697, Nadace Aloise Turka. Nadační list.

110 Např. za rok 1903 byly ze šesti vědeckých prací uděleny na návrh poroty dvě ceny po 200 zl./400 K, a to Dr. Antonínu Štolcovi za spis „O životním cyklu nejnižších sladkovodních červů štětinatých, na základě pozorování českých druhů rodu *Aeolosomale*“ a Dr. Karlu Thonovi za „Monografii českých vodulí“. *Časopis Musea království Českého*, 1903, roč. 77, č. 3, s. 504.

dovy. Do této kategorie spadají odkazy Akademickému čtenářskému spolku na zřízení Akademického domu (1 000 zl.), Spolku pro postavení Chrámu sv. Víta (1 000 zl.) a Spolku na stavbu kostela v Novém Bydžově (4 000 zl.).¹¹¹

Důležitou oblast Turkových mecenášských aktivit tvoří profesně-vzdělávací nadace. Aby podpořil mladé začínající umělce, nechal zřídit samostatnou Nadaci pro architektky, sochaře, malíře a inženýry české národnosti. Vložený počáteční kapitál 80 000 zl./160 000 K ukazuje na to, že této nadaci pro čtyři „mladé, snaživé, dobře vychované architektky, sochaře, malíře a inženýry občanského původu a křesťanského vyznání“¹¹² přikládal velký význam. Stipendium mělo sloužit výhradně k pokrytí nákladů na další studium v zahraničí po dobu dvou let, v případě prokázání mimořádného talentu na základě adeptyvy žádosti a zprávy o jeho činnosti však mohlo být o rok prodlouženo. Po obdržení stipendia měli architekti, malíři a sochaři za povinnost strávit jeden studijní rok v Římě, inženýři pak absolvovat roční stáž u evropského průmyslového podniku z jejich oboru. O propůjčení nadačních stipendií rozhodoval sbor obecných starších a městská rada na návrh komitétu, složeného ze zástupců Umělecké besedy, rektorátu c. k. vysoké školy technické v Praze, rektorátu c. k. Akademie umění v Praze a představenstva Spolku architektů a inženýrů v království Českém. Každý stipendista musel po uplynutí dvou roků předložit komitétu průkaz o své činnosti během požívání stipendia, teprve poté mohl žádat o jeho případné prodloužení.¹¹³

Při udílení stipendia pro architektky se od počátku vedly mezi členy komitétu spory o to, zda jej udělovat pouze uchazečům s vysokoškolským technickým vzděláním tak, jak si to přál ve své závěti Alois Turek, anebo také absolventům z nově se formujících stavebněprůmyslových a uměleckoprůmyslových škol tak, jak to požadovali někteří ředitelé

111 Jedná se o příspěvek na hřbitovní kostel Sedmibolestné Matky Boží, na který Turek pravidelně přispíval už během svého života a který byl postaven v letech 1898 až 1901 podle plánů známého architekta Josefa Mockera (pozn. aut.).

112 Národní archiv (dále NA), České místodržitelství Praha 1856–1910 – všeobecné, kart. 6769, sign. 10/177/1, Nadace Aloise Turka.

113 Tamtéž.

a vyučující těchto ústavů.¹¹⁴ Celá záležitost se dostala k prezídiu městské rady, které nakonec dalo na četná dobrozdání odborníků za pravdu Turkově původní ideji udílet stipendia jen architektům s technickým vzděláním. Z důvodu nedostatečné kvalifikace tak např. v roce 1904 neobdržel stipendium jediný kandidát na toto stipendium v oboru architektury, autor architektury pomníků Františka Palackého a sv. Václava a pozdější přední představitel kubismu a rondokubismu v Praze, Alois Dryák (1872–1932). Ten se i přes své profesní zkušenosti a pověst jednoho z nejlepších žáků Bedřicha Ohmanna mohl v životopise vykázat „pouhým“ studiem dekorativní architektury na pražské uměleckoprůmyslové škole. Nakonec tak byla z tohoto nadání udělena pouze tři stipendia v roční výši 1 700 K – akademickému sochaři Josefu Kvasničkovvi, akademickému malíři Janu Preislerovi a inženýru Otakaru Podhajskému.¹¹⁵

Ze vzdělávacích nadací dále Turek zřídil Studijní nadání ku podporování chudých a pilných žáků české průmyslové školy v Praze pro studenty české národnosti s kapitálovým odkazem 5 000 zl./10 000 K, které měla spravovat městská rada ve spolupráci s ředitelem a profesorským sborem této instituce.¹¹⁶ V roce 1900 bylo ustanoveno prvních pět

114 Např. předseda Spolku výtvarných umění Mánes sochař a profesor Umělecko-průmyslové školy v Praze Stanislav Sucharda argumentoval, že k prokázání umělecké kvalifikace architekta není nutné jeho studium vysoké technické školy, neboť správný architekt musí být v prvé řadě „umělec-výtvarník, obdobný sochaři a malíři“ a může studovat vedle techniky také akademii výtvarných umění nebo dekorativní architekturu na umělecko-průmyslové škole. Naproti tomu rektor pražské vysoké školy technické Kristian Petrlik uváděl, že: „[...] název architekt není právně chráněn a může si ho dnes přisvojovat a také přisvojuje každý zednický mistr [...] Jméno architekta přikládají sobě v nynější době i žáci průmyslových a umělecko-průmyslových škol, ačkoli se na prvních vyučuje pouze části stavitelství a na druhých pouze tak zvané dekorativní architektuře [...] Tyto tzv. architektky nemohl zakladatel stipendia míti na mysli, protože jich tenkrát ještě ani nebylo.“ NA, České místodržitelství Praha 1856–1910 – všeobecné, i. č. 3812, kart. 6769, Nadace Aloise Turka.

115 *Národní listy*, 5. 1. 1904, roč. 44, č. 5, s. 3.

116 K historii této školy, kterou zřídila roku 1837 Jednota pro povzbuzení průmyslu v Čechách, srov. Václav MAYER (ed.), *Sto let české průmyslové školy: první státní československá průmyslová škola v Praze: 1837–1937*, Praha 1937. K vývoji sociální péče ve školství s odkazem na další literaturu nejnověji Martina HALÍ-

stipendijních míst na jeden rok – tři stipendia pro žáky c. k. vyšší průmyslové školy po 100 K a dvě stipendia pro žáky navštěvující stavitelské kurzy zdejší mistrovské školy po 50 K – pro studenty s náležitým prospěchem a mravním chováním.¹¹⁷ Stipendia měla být vyplácena vždy na začátku zimního semestru v listopadu. Už následující rok však byly stavitelské kurzy mistrovské školy zrušeny, a proto došlo k vypsání čtyř nadačních míst řádných studentů místo dosavadních tří. Po zvýšení ročního nadačního důchodu se měla stipendia zvýšit na 120 K, k čemuž došlo v roce 1925.¹¹⁸ Studenty České školy technické podpořil Turek tím, že odkázal sumu 3 000 zl. Nadaci prof. Rudolfa Skuherského, která vznikla roku 1860 za účelem zmírnění bídy nemajetných studentů vytvořením fondu pro bezplatné obědy.¹¹⁹

Na paměť své manželky Anastázie nechal Turek založit několik sociálně-charitativních nadací. Vedle již zmíněné Nadace pro dvě chovanky v klášteře sv. Voršily v Kutné Hoře, kde jeho manželka jako sirotek vyrůstala, to byla Nadace A. Turkové pro Kongregaci Milosrdných sester sv. Karla Boromejského na Malé Straně s vkladem 3 000 zl. Řádová rada kláštera, ve kterém působil dříve Turek jako architekt a správce budov, rozhodla, že nadace bude po zajištění ročních výnosů sloužit výhradně na potřeby „chudých, opečovávaných v klášterním špitálu“.¹²⁰ Nadace existovala ještě v období Protektorátu Čechy a Morava a zanikla po druhé světové válce.¹²¹ Rovněž Nadace pro spolek sv. Anny na udržování ústavu choromyslných s vkladem 6 000 zl. nesla od roku 1904 Anastá-

ŘOVÁ, Škola a sociální pomoc ve druhé polovině 19. století, *Historia scholastica* 6, 2/2020, s. 58–70.

117 AMP, Sběrka listin, Papirové listiny, PPL II – 1760, Nadace Aloise Turka. Nadační listina + dodatek; NA, České místodržitelství Praha 1856–1910 – všeobecné, kart. 6769, sign. 10/177/4, Nadace Aloise Turka; Studijní nadání v Království českém, XV. svazek, Praha 1911, s. 363–372.

118 V roce 1932 bylo roční stipendium zvýšeno na 125 K, nově mohlo ředitelství školy rozhodnout o udělení pouhých dvou nadačních míst po 250 K. AMP, Sběrka listin, Papirové listiny, PPL II – 1760, Nadace Aloise Turka. Dodatek III.

119 Blíže František JÍLEK – Václav LOMIČ, *Dějiny českého vysokého učení technického*. 1. díl, svazek 1, Praha 1973, s. 461–462.

120 NA, České místodržitelství Praha 1856–1910 – všeobecné, kart. 6769, sign. 10/177/7, Nadace Aloise Turka.

121 J. BOČEK, *Nadace a nadační fondy*, s. 69, 212.

ziino jméno.¹²² Turek také zřídil Nadaci A. Turkové pro Ženský výrobní spolek český v Praze a vložil do ní 500 zl. pro potřeby nově zřízené spolkové školy v Resslově ulici.¹²³ Mariánskému spolku křesťanských dcer v Praze věnoval kapitál 500 zl. na založení nadání, které mělo být opět pojmenováno po manželce.¹²⁴

Ve výčtu Turkových charitativních nadací můžeme dále nalézt Nadaci pro jednu osobu z Nového Bydžova na ošetřování v nemocnici Milosrdných bratří v Praze a Nadaci pro ošetřování dvou nemocných žen z Nového Bydžova v nemocnici kláštera Alžbětinek v Praze. Oběma nadacím věnoval 5 000 zl. O nemocného mělo být postaráno „s příkladnou lékařskou péčí a zaopatřením veškerých životních potřeb.“¹²⁵ Ústavu slepců odkázal 8 000 zl. „ku vychování a léčení chudých slepých dětí a na oči chorých,“¹²⁶ po 4 000 zl. Špitálu a chudobinci sv. Bartoloměje v Praze ve Vyšehradské ulici a Chorobinci na Karlově v Praze na vydržování jednoho ošetřovaného.¹²⁷ Jednorázovými částkami po 200 zl. přispěl na chudé v Karlíně a v Novém Bydžově.

122 NA, České místodržitelství Praha 1856–1910 – všeobecné, kart. 6769, sign. 10/177/8, *Nadace Aloise Turka*. Spolek sv. Anny, založený v Praze roku 1871 Karlem Slavojem Amerlingem, spravovaly české šlechtičny (předsedkyně Zdenka Schönbornová-Sternbegová, místopředsedkyně a jednatelka Ernestina Auerspergová) a v součinnosti s kongregací duchovních sester měl sloužit k zajištění domova, ošetření, výchovy a veškeré péče. Jednalo se tudíž o tradiční spolek, vycházející ze základní aristokratické křesťanské ctnosti péče o chudé a potřebné. Pražský ústav zv. Ernestinum se nacházel v části Šternberského paláce na Hradčanském náměstí na Pražském hradě a v roce 1902 vydržoval 102 chovanců. *Výroční zpráva spolku paní sv. Anny za rok 1902*, Praha 1903.

123 K činnosti Ženského výrobního spolku a spolkové školy viz Marie BAHENSKÁ, Ženský výrobní spolek český, *Český lid: Etnologický časopis* 91, 3/2004, s. 253–271.

124 AMP, Sbírka listin, Papírové listiny, PPL II – 1743, Nadace Aloise Turka. Nadační listina.

125 AMP, Sbírka listin, Papírové listiny, PPL II – 1654, Nadace Aloise Turka. Nadační listina.

126 NA, České místodržitelství Praha 1856–1910 – všeobecné, kart. 6769, sign. 10/177/9-12, Nadace Aloise Turka.

127 NA, České místodržitelství Praha 1856–1910 – všeobecné, kart. 6769, sign. 10/177/11, Nadace Aloise Turka; AHMP, Chorobinec na Karlově 1789–1929, i. č. 881, kart. 74 *Nadace – celkové přehledy*. K fungování pražského chorobince nejnověji Martin ZBELA, *Pražský chorobinec na Karlově a jeho správa v letech*

V souvislosti s nešťastnou událostí okolo výstavby bankovního domu Slavie v závěru své stavitelské kariéry založil Úrazovou nadaci pro pražské dělníky a zaopatřil ji částkou 5 000 zl. Nadání mohli využívat nejen zedníci a stavební dělníci, ale také jejich vdovy a sirotci. První příspěvky z ročního nadačního přebytku z úroků obdrželo v roce 1900 pět žadatelů (každý po 100 K) na základě konkurzu vyhlášeného pražskou městskou radou.¹²⁸ Částku na zřízení nadání pro pozůstalé s vkladem 3 000 zl. věnoval architekt i Spolku ku podporování vdov a sirotek po učitelích na obecních, měšťanských a středních školách. Příspěvky ve výši 120 zl. z ročních důchodů nadace byly poprvé vypláceny v roce 1899 vdovám po učitelích z Prahy a pražských předměstí Smíchova, Karlína, Žižkova a Vinohrad.¹²⁹ Obdobně vzniklo nadání s vkladem 4 000 zl. pro Penzijní fond Spolku sv. Lukáše pro malíře, sochaře a architektky a jejich vdovy a sirotky,¹³⁰ u jehož zrodu Turek jako člen pražské městské rady stál. První příspěvky na penze z nadačního ročního důchodu ve výši 200 zl. byly poprvé vyplaceny v roce 1902.¹³¹

Ve své závěti nezapomněl Alois Turek ani na Spolek architektů a inženýrů v království Českém, u jehož zrodu stál a jehož byl dlouholetým předsedou. Odkázaná částka 2 000 zl. byla určena na zřízení nadace k podporování spolkového časopisu Zprávy spolku architektů a inženýrů.¹³² Technický stav podpořil dále dvěma Nadacemi pro české techniky, na něž věnoval dohromady 6 000 zl.

1862–1929 v kontextu *dobových zařízení sociální péče*, diplomová práce FF UJEP, Ústí nad Labem 2020.

128 NA, České místodržitelství Praha 1856–1910 – všeobecné, kart. 6769, sign. 10/177/5, Nadace Aloise Turka.

129 NA, České místodržitelství Praha 1856–1910 – všeobecné, kart. 6769, sign. 10/177/9, Nadace Aloise Turka.

130 Podrobněji ke Spolku sv. Lukáše, který na podporu umělců a jejich rodin v těžkých životních situacích založil malíř Viktor Barvitijs společně se svým bratrem architektem Antonínem roku 1871 viz Viktor BARVITIJS, *Die ersten 25 Jahre des St. Lucas Vereines in Prag*, Prag 1896.

131 NA, České místodržitelství Praha 1856–1910 – všeobecné, kart. 6769, sign. 10/177/10, Nadace Aloise Turka.

132 AMP, Sběrka listin, Papírové listiny, PPL II – 1771, Nadace Aloise Turka. Nadační listina.

Závěr

Jak vyplývá z předchozích řádků studie, Alois Turek v sobě spojoval starší model kariéry stavitele-architekta, závislého na stavebních zakázkách svých zaměstnavatelů (často z řad šlechty, církve, ale např. i městské rady) a nový typ samostatného architekta-podnikatele, který se objevuje ve druhé polovině 19. století. Z typologie naznačené v úvodu jej můžeme zařadit do profesní kategorie „regionálního“, později „zemského“ stavitele a architekta se širokým technickým i uměleckým nadáním. Turek pocházel spíše z nižších středních vrstev provinčního maloměsta a za svoji vzestupnou sociální mobilitu vděčil možnosti získat kvalitní vzdělání ve svém oboru na středních i vysokých státních školách v Praze a ve Vídni. Svůj nabytý kulturní kapitál, zahrnující nejen vzdělání a zkušenosti, ale i vrozený talent a pracovitost, pak obratně využíval ve své kariérní dráze. Začínal jako zaměstnanec První české vzájemné pojišťovny, díky své pílì se dostal do stavebních kanceláří mnoha aristokratických velkostatků, kde se postupně vypracoval až na stavebního správce a ředitele. Stavěl všechny druhy voluptuárních, sakrálních i hospodářských staveb v geografickém rámci středních a severovýchodních Čech (Novobydžovsko, Mladoboleslavsko, Nymbursko). K jeho nejvýznamnějším realizacím pro šlechtu patří např. cukrovar ve Svojsčicích, neorománské a neogotické úpravy kostelů v Sýčíně, Městci Králové, Horním Slivně, Chotějovicích a Mšeně nebo zámeckých kaplí v Březnici a Niměřicích.

Jeho styky s urozenou klientelou a zkušenosti se stavbami všeho druhu výrazně napomohly jeho dalšímu profesnímu vzestupu a znásobení ekonomického a sociálního kapitálu. Klíčovým bodem jeho kariéry se stalo přesídlení do Prahy, kde pracoval zpočátku především jako stavební správce šlechtických paláců (působil ale např. také jako architekt a správce budov pro Kongregaci Milosrdných sester sv. Karla Boromejského). Díky kontaktům s papírenským a tiskařským magnátem Andrease Haase, typickým představitelem tzv. nových hospodářských elit počátečního období průmyslové revoluce, postupně získal první zakázky na hospodářské budovy dalších podnikatelů. V oblasti Krkonoš a Podkrkonoší zanechal několik stop v podobě návrhů a výstavby papí-

ren a přádelen lnu pro své zákazníky z řad lokální podnikatelské elity, která profitovala z nově se rozvíjejících moderních odvětví papírenského a textilního průmyslu v českém severním pohraničí.¹³³ Ruku v ruce s tím rostlo také bohatství Aloise Turka, který dokázal šikovně využívat jak kapitál starých aristokratických elit, tak nových německých podnikatelů. Na druhou stranu ale právě práce pro německé, popřípadě nacionalisticky nevyhraněné a politicky prorakouské elity mohla být příčinou, proč se mu nepodařilo získat stavební zakázky od formující se české průmyslové maloburžoazie. Domnívám se, že čeští podnikatelé odmítali tohoto zavedeného českého stavitele nejen kvůli svému malému kapitálu, ale především z konkurenčních důvodů, kdy realizaci této užité nerezprezentativní industriální architektury raději svěřili osobě méně povolané, ale finančně nenáročné a národnostně spolehlivé.

Turek se mezitím díky zrušení cechů a vyhlášení živnostenského řádu v roce 1859 a zavedení svobodného podnikání již zcela profesně osamostatnil jako pražský architekt, projektant a stavitel. Do pražského stavebního boomu šedesátých až osmdesátých let 19. století však zasáhl již jen okrajově stavbou banky Slavie, několika domů a vil. I když jej nemůžeme označit za stavebního podnikatele gründerského typu, jakým byl např. jeho o generaci mladší kolega Václav Nekvasil (1840–1906), přesto i jemu plynula renta z nejméně dvou nájemních činžovních domů v Praze. S ohledem na svůj vyšší věk se daleko více zabýval vypracováváním posudků na nejrůznější projekty, angažoval se v nově se etablujících stavebních a stavitelských profesně-společenských institucích (Spolek architektů a inženýrů, stavební odbor pražského magistrátu, ředitelství první české pojišťovny atd.). Na sklonku své kariéry se neoprávněně stal jednou z prvních obětí „novinářského honu“ v českém mediálním prostředí, když musel v roce 1873 čelit osobní zodpovědnosti za částečné zřícení budovy banky Slavie, při níž zahynulo několik stavebních dělníků. Z analýzy dobového tisku i vzpomínek jeho kolegů a spolupracovníků vyplývá, že se ho následná vleklá soudní aféra, rozebíraná do detailů na stránkách domácího tisku (*Národní listy*,

133 Srov. Zdeněk JINDRA – Ivan JAKUBEC, *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha 2015, s. 260–264, 277.

Bohemia) velice dotkla a způsobila jeho nezáměr o další profesní působení.

Po tomto incidentu přestal stavět v Praze, vystoupil ze spolku architektů a postupně se stahoval z veřejného života. Nešťastná událost v něm ale probudila zájem o kulturní, vzdělávací, profesní a charitativní činnost a myšlenku zřizovat podpůrné fondy a nadace. Přestože byl svým založením liberál a měl mnoho přátel mezi německými fabrikanty a politiky, rozhodl se věnovat své nashromážděné jmění výhradně na podporu rozvoje českého národa. Proto nepřekvapí, když se u jeho nekrologu ve *Světozoru* v roce 1893 psalo: „Mecenášství je v naší zámožné vlastenecké společnosti dosud vzácným květem [...] V řadu takovýchto vzácných mecenášův a lidomilův odkazem celého svého jmění, páčícího se na 200.000 zl., postavil se architekt a městský stavitel Alois Turek, rodák novobydžovský [...] Velkodušným vzácným činem tím zapsal zvěčnělý architekt Turek jméno své trvale nejen v památníky ústavův a korporací, jimž jednotlivé legáty odkázal, nýbrž i ve vděčnou paměť celého národa.“¹³⁴

Jeho početný a účelově široce zaměřený mecenášský odkaz můžeme podle vloženého kapitálu zahrnout do kategorie středně velkých až malých nadací, daleko významnější byl ale jeho symbolický význam. Na jedné straně zajišťovaly nadace, které nesly jméno zakladatele nebo jeho manželky, věčnou slávu a paměť na donátora ze strany obdarovaných (tento tradiční model křesťanské ctnosti a zbožnosti se v nezměněné podobě přesunul v moderní době ze šlechtických kruhů do prostředí elit občansko-národní společnosti), na druhé straně měl velký symbolický význam pro nově se tvořící národní společenství. Musíme si uvědomit, že v době Turkova úmrtí nebylo mezi stavebními podnikateli, ani obecně mezi příslušníky nových elit zcela běžné odkazovat veškeré své jmění na široké spektrum podpůrných fondů zaměřených výlučně na příslušníky českého národa. Další známé nadace jeho profesních kolegů, architektů Václava Nekvasila, Antonína Wiehla či Karla Ullricha, vznikající až v prvním desetiletí 20. století, nejsou zdaleka tak obsáhlé a zaměřují se především na sociální pomoc dělníkům ve stavebním prů-

134 *Světozor*; 5. 1. 1894, roč. 28, č. 8, s. 96.

myslu.¹³⁵ V tomto ohledu se proto nabízí Turkovo srovnání s dalším českým architektem a nejslavnějším mecenášem Josefem Hlávkou.

Alois Turek vykazuje podobnost s Hlávkou nejen ve společných rysech sociálního původu a profesní kariéry, ale také v promyšleném nadačním programu, který zahrnoval kulturně-umělecké, profesně-vzdělávací i sociálně-charitativní instituce. Vlastenecky založený Turek chtěl stejně jako Josef Hlávka vydat své síly do služeb národa a finančně podpořit jeho intelektuální rozvoj. Z aktérových životních osudů a ze zprostředkovaných vzpomínek jeho současníků můžeme odvodit konkrétní pohyby k zakládání nadací. Obdobně jako Hlávka pocházel Turek ze skromnějšího sociálního prostředí, byl obdařen podobným talentem a vlastnostmi, ať už pracovitostí a šetrností nebo nadprůměrnými organizačními schopnostmi. Stejně jako on si uvědomoval, že budoucnost národa a jeho zdárný rozvoj v konkurenci s jinými národy tkví ve vzdělání a vědecko-umělecké činnosti jeho příslušníků, a proto se také rozhodl vložit své nabyté prostředky do vytvoření efektivní sítě podpůrných stipendií, zejména pro nemajetné studenty.¹³⁶ I přesto, že jej můžeme považovat za představitele liberálního měšťanstva, hrála významnou roli v jeho nadačních stavech (na rozdíl od Hlávky) otázka religiozity. Jako bezdětný muž a pod vlivem životních osudů své manželky, která vyrůstala jako sirotek, pamatoval ve svém závěti na děti a mládež a problematiku dětské chudoby. Vedle religiozního aspektu nalezneme v Turkových nadačních stanovách a statutech důraz na podmínku češství, a to zvláště v kulturně-uměleckých a vědeckých podpůrných fondech.

135 Srov. NA, České místodržitelství Praha 1856–1910 – všeobecné, kart. 6709, sign. 10/131/13, Nadace Václava Nekvasila (Karlín); NA, České místodržitelství Praha 1856–1910 – všeobecné, kart. 6769, sign. 10/214/35, Nadace Antonína Wiehla (Praha). Výjimku v tomto ohledu představuje Fond architekta Antonína Wiehla a manželky jeho Marie k povzbuzování objevů vědeckých a technických vynálezů, který je jako součást archívního fondu České akademie věd a umění uložen v Archivu Akademie věd ČR. Srov. Pavel KODERA, *Od skici k prováděčce. Pozůstalost Antonína Wiehla v Archivu architektury a stavitelství Národního technického muzea*, in: Irena Bukačová (ed.), *Antonín Wiehl. Sborník příspěvků přednesených na konferenci pořádané ke 100. výročí úmrtí významného českého architekta v Plasích 23. září 2010*, Plasy 2010, s. 32.

136 Srov. J. POKORNÝ, *Odkaz Josefa Hlávky*, s. 16–20.

V Turkově mecenášském odkazu můžeme vysledovat jak donátorovu silnou regionální fixaci k místům spjatým s jeho životem (Nový Bydžov, Praha, Kutná Hora), tak pečlivě promyšlený nadační program ve jménu kulturního a společenského rozvoje národa v celozemském kontextu. Nasycenost trhu, zemědělsko-provinční charakter a nedůvěra k akademickému vzdělání znemožnila Aloisi Turkovi uchytit se ve svém rodném Novém Bydžově, ale paradoxně ho motivovala k dalšímu profesnímu rozvoji a uspíšila jeho přechod od „regionálního“ k „zemskému staviteli“ a později stavebnímu podnikateli a mecenáši. Po smrti se na něj ale téměř zapomnělo a v historickém povědomí přežila pouze značně medializovaná aféra se zřícením stavby banky Slavie.¹³⁷ K sepsání této studie tudíž vedla mj. snaha doplnit historický obraz této osobnosti a dodatečně zhodnotit její přínos a společenský význam.

Přehled nadací, spolků a dalších institucí v závěti Aloise Turka

(sestaveno dle *Světozor*, 5. 1. 1894)

Název nadace či spolku	Vložená částka	Typ nadace, spolku či instituce
NADACE MALÍŘŮM, SOCHAŘŮM, ARCHITEKTŮM A INŽENÝRŮM	80 000 zl.	profesně-vzdělávací
SVATOBOR	20 000 zl.	kulturně-umělecká
NADACE PRO 2 CHOVANKY V KLÁŠTEŘE SV. VORŠILY V KUTNÉ HOŘE	12 000 zl.	zaopatřovací
NADACE MUZEU KRÁLOVSTVÍ ČESKÉHO NA PODPORU STUDIA VLASTENECKÝCH DĚJIN A PŘÍRODNÍCH VĚD	10 000 zl.	vědecká
NADACE PRO CHUDÉ OBČANY V NOVÉM BYDŽOVĚ	10 000 zl.	zaopatřovací

¹³⁷ Jeho jméno chybí např. ve Vilímkově albu národních výtečníků. Jan VILÍMEK, *Národní album: Sbírka podobizen a životopisů českých lidí prací a snahami vynikajících a zasloužilých*, Praha 1899.

4 NADACE PRO MLADÉ ARCHITEKTY, SOCHAŘE, INŽENÝRY A MALÍŘE	8 000 zl.	profesně-vzdělávací
ÚSTAV SLEPCŮ	8 000 zl.	zaopatřovací
2 NADACE PRO ČESKÉ TECHNIKY	6 000 zl.	profesně-vzdělávací
SPOLEK SV. ANNY NA UDRŽOVÁNÍ ÚSTAVU CHOROMYSLNÝCH	6 000 zl.	zaopatřovací
NADACE PRO ŽÁKY PRAŽSKÉ PRŮMYSLOVÉ ŠKOLY	5 000 zl.	profesně-vzdělávací
ÚRAZOVÁ NADACE PRO PRAŽSKÉ DĚLNÍKY	5 000 zl.	zaopatřovací
NADACE PRO DVĚ OSOBY NEMOCNICI ALŽBĚTINEK V NOVÉM BYDŽOVĚ	5 000 zl.	nemocenská
NADACE PRO JEDNU OSOBU Z NOVÉHO BYDŽOVA NA OŠETŘENÍ V NEMOCNICI MILOSRDNÝCH BRATŘÍ V PRAZE	5 000 zl.	nemocenská
CHUDOBIPEC U SV. BARTOLOMĚJE	4 000 zl.	zaopatřovací
CHOROBINEC NA KARLOVĚ	4 000 zl.	zaopatřovací
PENZIJNÍ FOND SPOLKU SV. LUKÁŠE NA NADACI	4 000 zl.	zaopatřovací
SPOLEK NA STAVBU KOSTELA V NOVÉM BYDŽOVĚ	4 000 zl.	kulturně-umělecká
NADACE PRO ŠKOLNÍ DÍTKY V NOVÉM BYDŽOVĚ	3 000 zl.	profesně-vzdělávací
NADACE PRO KONGREGACI MILOSRDNÝCH SESTER SV. KARLA BOROMEJSKÉHO	3 000 zl.	zaopatřovací
NADACE PROF. SKUHERSKÉHO NA TECHNICE	3 000 zl.	profesně-vzdělávací
PRO VDOVY A SIROTKY PO UČITELÍCH NA NADACI	3 000 zl.	zaopatřovací
SOKOL PRAŽSKÝ	2 000 zl.	kulturně-umělecká
SPOLEK ARCHITEKTŮ A INŽENÝRŮ	2 000 zl.	vědecká
PENZIJNÍ FOND SPOLKU ČESKÝCH ŽURNALISTŮ	2 000 zl.	zaměstnanecká
UMĚLECKÁ BESEDA	1 000 zl.	kulturně-umělecká
ÚSTŘEDNÍ MATICE ŠKOLSKÁ	2 000 zl.	profesně-vzdělávací
KŘESŤANSKÁ AKADEMIE	1 000 zl.	kulturně-umělecká

AKADEMICKÝ ČTENÁŘSKÝ SPOLEK NA VÝSTAVBU AKADEMICKÉHO DOMU	1 000 zl.	vědecká
SPOLEK PRO POSTAVENÍ CHRÁMU SV. VÍTA	1 000 zl.	kulturně-umělecká
CHUDÝM V PRAZE	1 000 zl.	zaopatřovací
ŽENSKÝ VÝROBNÍ SPOLEK V PRAZE	500 zl.	profesně-vzdělávací
CHUDÝM V KARLÍNĚ	200 zl.	zaopatřovací
CHUDÝM V NOVÉM BYDŽOVĚ	200 zl.	zaopatřovací

The Immortalized Noble Philanthropist Architect Alois Turek. Foundation as a Way of Representing New Elites in the 19th Century

SUMMARY

The case study deals with the professional and social rise of the Czech architect Alois Turek among the new elite of the 19th century. With the help of the prosopographic method of collective biography of elites, the architect's changing social and professional profile is monitored in connection with increasing his economic and symbolic (social and cultural) capital and improving his position in the social field. The key to the success of Turek's career was the level of education he achieved in the modern state system of construction education, which he could later, together with his talent and diligence, capitalize in the labor market. Another significant factor in this rise was the construction boom and the development of new types of construction industries and technologies in the process of modernization around the mid-19th century, as well as the decoupling from old elite contracts, professional independence, and the possibility of self-employment and accumulation of assets.

Alois Turek started as a construction manager and on-site director on aristocratic estates within his hometown. He built all kinds of voluptuous and church buildings (especially neo-Gothic churches), but the experience with farm buildings became essential for him. This enabled him to participate in the broader framework of the industrialization of the Czech lands and to win more important private and state contracts. As an expert in the construction of sugar factories, paper mills and textile facilities, the possibility of wider cooperation with the new economic elite from the ranks of the German bourgeoisie from the border areas of northern Bohemia opened up for him. After the liberation of guild rules and the issuance of trade regulations, he was able to settle

permanently in Prague after the middle of the 19th century, where he continued to work for the old and new elites (palace and church administration, maintenance, and reconstruction of factories, etc.), but thanks to his reputation he also carried out projects for various public institutions and associations (Prague municipal council, Czech insurance company, Czech provincial bank, association of architects and engineers, etc.). His other income came from several companies, which he founded as a construction entrepreneur in Prague and Nový Bydžov (tenement apartment houses, inn with a cultural hall, and more).

At the end of his professional career, thanks to the accumulated wealth and influence, Turek became a member of the new elite and became involved in public life, whether politically or culturally. In his will, he developed a well-thought-out patronage program for the establishment of several cultural, social and vocational-educational foundations. In the context of his donor activities aimed at uplifting the Czech nation, we can thus boldly place him alongside the more famous colleague Josef Hlávka as an important, albeit now almost forgotten patron.

Dětství, mládí a učňovská léta Klementa Gottwalda: 1896–1914

ABSTRACT

The Childhood, Youth and Apprenticeship of Klement Gottwald: 1896–1914

The study reconstructs the youth of Klement Gottwald from his birth to the outbreak of the First World War. Gottwald was born on November 23, 1896 in Vyškov region in southern Moravia. His adolescence was fundamentally marked by the absence of material means and a low social origin. He spent the years 1896–1908 in the Vyškov region (Dědice, Vyškov, Heroltice), subsequently moved to Vienna and worked in a carpentry workshop. Gottwald subsisted in the environment of the social periphery, amongst artisans and peasants in Vyškov region and workers of the Czech minority in Vienna; he repeatedly had to cope with the status of an illegitimate child. In this period, there was no indication of his future great political career, although Gottwald already showed his marked intelligence and tenacity.

Keywords: Illegitimate son; Family ties; Austria–Hungary; Moravia; Vienna; Nationality question; Social democracy

Úvod

Dosavadní biografická zpracování Gottwaldova mládí kladla přehnaný důraz na prvek ojedinělosti, neřkuli výjimečnosti.¹ Společenské prostředí v nich představovalo o málo více než kulisu, ze které se vybíraly zajímavosti nebo se povšechně hodnotila podle dobových politických kritérií. Oficiální životopisci v období diktatury KSČ z Gottwalda učinili

1 Místo Gottwalda v oficiální i neoficiální historiografii a jeho proměny v čase představují zásadní téma, o kterém by bylo možné sepsat komplexní studii. Příliš by však odvádělo pozornost od vlastního určení této práce, tudíž se omezují pouze na stručný nástin.

velkého, neomylného vůdce, jehož celý život od dětství směřoval k tomu, aby se postavil do čela dělnického hnutí a dovedl jej k vítězství. Hagiografický přístup padesátých let, symbolizovaný stranickým publicistou Františkem Nečáskem,² v dalších desetiletích postupně ustoupil věcnějšímu tónu. Historik Otakar Franěk v roce 1986 vydal faktograficky dosud vůbec nejlepší Gottwaldův životopis, *Rodák z Dědic*.³ Rovněž je třeba vyzvednout kandidátskou disertační práci *Politické a ideové zrání Klementa Gottwalda ve dvacátých letech* historičky Lenky Bobíkové,⁴ ve které je období Gottwaldova mládí důkladně zpracováno. Avšak neúměrná individualizace a poplatnost stranické linii KSČ zůstala až do sametové revoluce pravidlem.

V tomto směru došlo od devadesátých let k zásadní změně ve sféře politického hodnocení, nikoliv však v řemeslném přístupu. Gottwald se stal především strůjcem „zrůdného systému komunistické moci“; zájem o jeho mládí ze strany badatelů upadl. Historik Karel Kaplan na jeho vylíčení po nedůsledném pokusu úplně rezignoval,⁵ poslední biografie z pera Rudolfa Krolla není o mnoho sdílnější.⁶ Nadále se jedná o přístup postavený na několika postřezích ke Gottwaldově osobnosti, ze širšího kontextu vytržených faktech a obecných soudech. Fundovnější podání k dispozici není.

Předkládaná studie si klade za cíl zpracovat Gottwaldovo mládí jako sociálně podmíněné. V žádném případě se nejedná o absolutní popření úlohy jednotlivce v dějinách, nýbrž o zohlednění společenského a kulturního rámce.⁷ Antropolog James Clifford ve svém textu *Hanging Up Looking Glasses at Odd Corners: Etnobiographical Prospects* varoval před pojímáním jedince jako hermeticky uzavřené, hotové bytosti. Zdů-

2 Především František NEČÁSEK, *Mládí Klementa Gottwalda*, Praha 1954.

3 Otakar FRANĚK, *Rodák z Dědic*, Brno 1986.

4 Lenka BOBÍKOVÁ, *Politické a ideové zrání Klementa Gottwalda ve dvacátých letech*, disertační práce FF UK, Praha 1989, s. 21–59.

5 Karel KAPLAN, *Gottwaldovi muži*, Praha – Litomyšl 2004, s. 12–13; Karel KAPLAN, *Kronika komunistického Československa: Klement Gottwald a Rudolf Slánský*, Brno 2009, s. 7.

6 Rudolf KROLL, *Gottwald a jeho doba*, Praha 2019, s. 18–25.

7 O potřebě vřazovat do dobového kontextu viz Vítězslav SOMMER, Husák, Jirous a síla historických mýtů, *Soudobé dějiny* 27, 2/2020, s. 347–348.

ražnoval synchronní aspekt, nakolik je osobnost ve svých projevech i vnitřním ustrojení determinována historickým, etnickým, sociálním a rodinným kontextem, nakolik je výrazem doby, ve které žila.⁸ Podle Clifforda musí být v každé biografii věnován prostor typickému stejně jako mimořádnému. V opačném případě nezprostředkovává kolektivní zkušenost větší skupiny nebo skupin a ústřední osoba biografie i se svými sebevíce výjimečnými kvalitami pro nás zůstává neuchopitelná.⁹ To plně platí i pro samotného Gottwalda, jenž byl ve svém mládí především součástí svého prostředí. Historická sonda do rané fáze jeho života rovněž představuje sondu do života marginalizovaných vrstev českého obyvatelstva v posledních desetiletích mírové existence Rakouska-Uherska, mezi kterými se Klement Gottwald tehdy pohyboval a mezi které svým původem a postavením patřil. Studie nehledá v Gottwaldově mládí individuální zárodky budoucí politické kariéry; sleduje konkrétní společenské podmínky a způsoby, jakými formují život jednotlivce.

K tématu Gottwaldových mladých let existuje hojná sekundární literatura, která vznikala od padesátých do osmdesátých let 20. století. Současně je v Národním archivu k dispozici celý fond s prameny z Gottwaldova života, včetně úředních dokumentů a dopisů, shromážděný za účelem sepsání velké monografie.¹⁰ Na první pohled by se mohlo jevit, že informačních zdrojů máme dostatek. Bohužel literatura je poplatná době vzniku, tendenční a nepochybně selektivní. Mnoho pramenů se potom nacházelo v archivu Ústavu marxismu-leninismu v Praze a Muzeu dělnického hnutí v Brně, které byly po listopadu 1989 zrušeny. Tyto prameny jsou proto často neinventarizované, nedostupné či dokonce ztracené.¹¹

8 James CLIFFORD, 'Hanging Up Looking Glasses at Odd Corners': Etnobiographical Prospects, in: W. Hemecker – E. Saunders (eds.), *Biography in Theory: Key Texts with Commentaries*, Berlín 2017, s. 186–197.

9 Edward SAUNDERS, Provincializing the Biographical Subject: James Clifford's Manifesto for a 'Less Centered' Biography, *Tamtéž*, s. 198.

10 Národní archiv v Praze (dále NA), fond 520 – Klement Gottwald.

11 Pramenná nouze se vztahuje i na kroniky. V Dědicích je vedená až od roku 1922, v Herolticích od roku 1920.

Při načrtávání Gottwaldova mládí je proto třeba být opatrný. Pro rané dětství strávené ve Vyškově se musíme opírat o nepočtená svědectví spolužáků, učitele a příbuzných, která byla poskytnuta s odstupem 40 i více let a promítla se do nich skutečnost, že Klement Gottwald mezitím vystoupal na nejvyšší politické posty. Zásadní hodnotu mají dvě výpovědi Viktorie Zátopkové, zaznamenané u příležitosti Gottwaldových 50. narozenin v listopadu 1946 – jedna pro *Rudé právo*, jedna pro *Rovnost*.¹² Zátopková byla dcera Josefa Beszleziny a o Klementa Gottwalda se v jeho útlém věku starala.

Podobně obtížné je postihnout etapu Gottwaldova života v Herolticích. Pramen, který by typem výpovědi byl srovnatelný s vypravováním Zátopkové, zde není žádný. Nicméně zásadní svědectví z této doby poskytl samotný Klement Gottwald.¹³ Také tuto vzpomínku dělí od popisovaných událostí celé desítky let, avšak to při zachování minimální obezřetnosti nepředstavuje nezdolatelnou překážku. Krátká, přesto však velmi hodnotná je potom Gottwaldova reminiscence v dopisu z roku 1919.¹⁴

Konečně pro vídeňské období musíme opět spoléhat zejména na přímá či zprostředkovaná svědectví samotného Klementa Gottwalda. Neproběhl žádný systematický ani nahodilý sběr vzpomínek pamětníků. Existují pouze svědectví jeho matky Marie a funkcionáře sociálně-demokratické mládeže Bedřicha Čepelky, jež byla opět učiněna s časovou prodlevou desítek let a jsou v případě prvním velmi dílčí, v případě druhém velmi zbežná.¹⁵

12 Iason URBAN, Cesta za mládím soudruha Gottwalda, *Rudé právo: Ústřední orgán Komunistické strany Československa*, 23. listopadu 1946, s. 5; Jiří PLACHETKA, Než se stal Gottwald slavným. Vzpomínky pamětníků jeho mládí, *Rovnost: List Komunistické strany Československa na Moravě*, 23. listopadu 1946, s. 3.

13 Extenzivně z něj cituje Otakar Franěk. Odkazuje přitom však na *Mládí Klementa Gottwalda* (údajně vydání z roku 1950) od Františka Nečáaska, kde toto svědectví není (!). Franěk pravděpodobně pracoval s jinak neznámou verzí rukopisu. Vzpomínka je natolik cenná, že jsem ochotný akceptovat argument autoritou.

14 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 18, arch. j. 596. Korespondence 1918–1953, Marie Mlčoušková, 1918–1920.

15 Matka Marie v J. PLACHETKA, *Než se stal Gottwald slavným*, s. 3; Vzpomínka Bedřicha Čepelky. Otakar FRANĚK – Antonín VERBÍK, *Klement Gottwald ve vzpomínkách a dokumentech*, Brno 1971, s. 24.

Dostupná svědectví nejsou pro svoje různé nedostatky pro biografický výzkum ideální. Nesmíme však zapomínat, že vzhledem ke Gottwaldovu nízkému původu mají jedinečnou hodnotu. Skutečnost, že Klement Gottwald byl později předsedou KSČ a prezidentem Československa, jistě ovlivnila formu i obsah výpovědí, bez ní by však žádné nevznikly. Poskytují nám tudíž jinak velice obtížně přístupná fakta a sdělení. S pomocí odborné literatury věnované přelomu 19. a 20. století na území Předlitavska je potom možné zasadit daná zjištění do širšího dobového kontextu, interpretovat je a získat novou perspektivu na celé období.

Stigma hanebného původu

Největší pozornost úřadů i svého okolí vzbuzoval Klement Gottwald po dlouhou dobu tou skutečností, že „neměl“ otce. Ještě na sklonku dvacátých let se v policejních spisech prvorepublikového Československa k jeho osobě uvádělo, že je „nemanželský“,¹⁶ respektive „nemanželský syn“.¹⁷ Naproti tomu Gottwaldovi pozdější oficiální životopisci tento fakt taktně přecházeli. František Nečásek v padesátých letech šetrně uváděl pouze to, že „matce bylo s novorozeňátkem velmi zatěžko.“¹⁸ Historik Jaroslav Matějka přišel v letech sedmdesátých s opatrnou formulací, podle které „otec mladou matku opustil.“¹⁹ Teprve v osmdesátých letech Otakar Franěk použil jednoznačný termín „svobodná matka“, byť se odpovídajícímu výrazu pro potomka vyvaroval.²⁰ Ostýchavý přístup ke Gottwaldovu rodinnému původu měl svoje opodstatnění –

16 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 28, arch. j. 675, Zprávy, informace a další policejní materiály o Klementu Gottwaldovi z českých zemí 1925–1939, s. 96 (Listina o zadržení a zatčení v kavárně hotelu Palace, 28. října 1928).

17 Tamtéž, kart. 20, arch. j. 621, Trestní listy, podobenky s popisem osoby, policejní záznamy (karty), Zprávy, informace a další policejní materiály o Klementu Gottwaldovi z českých zemí 1925–1939, s. 4 (Trestní list v Plzni, nedatováno, po 3. únoru 1928).

18 F. NEČÁSEK, *Mládí Klementa Gottwalda*, s. 10.

19 J. MATĚJKA, *Gottwald*, s. 11.

20 O. FRANĚK, *Rodák z Dědic*, s. 15.

rovnoprávnost nemanželských dětí byla zákonně stanovena teprve *Ústavou* z roku 1948;²¹ sociálně se prosazovala ještě pomaleji.

Klement Gottwald neměl podle *Všeobecného zákoníku občanského*, vyhlášeného v červnu 1811 a s minimálními obměnami platného až do rozpadu habsburského mocnářství, jako nemanželské dítě stejná práva jako děti manželské. Rozhodující byl především paragraf 165, který postuloval následující: „Nemanželské děti nemají práva ani ke jménu rodiny otcovy, ani ke šlechtictví, ani k erbů nebo k jiným přednostem rodičů; mají toliko rodné jméno matčino.“²² Povinností otce zůstávalo pouze to, aby dítě podle rozsahu svého jmění „živil“ a matce uhradil „útraty porodu rovněž i útraty její výživy za prvních šest neděl po slehnutí.“²³ Ani k zajištění těchto minimálních materiálních nároků nedocházelo automaticky; otcovství muselo nejdříve být úředně uznáno. Na rodném a křestním listě Klementa Gottwalda, uvádějícím jako datum narození 23. listopad 1896 a jako datum křtu následující den 24. listopad, byla kolonka pro vyplnění údajů o otci přeškrtnuta.²⁴ Gottwaldova matka Marie musela nároky pro sebe i svého syna vymáhat dodatečně.

15. prosince 1896 se ona a Gottwaldův děd Bartoloměj v této záležitosti dostavili k okresnímu soudu ve Vyškově. O jednání se dochoval krátký úřední zápis: Bartoloměj Gottwald v úvodu prohlásil, že jeho dcera porodila nemanželského syna, nad kterým je ochoten převzít poručenství. Nejchoulostivější úloha připadla Marii Gottwaldové, jež soudnímu úředníkovi sdělila, že Klementův otec je František Skácel, rolník z Herotic²⁵. Děd i matka společně požádali, aby proběhlo soudní stání ve snaze o smírné vyrovnání s nemanželským otcem. Okresní soud žá-

21 Barbora HAVELKOVÁ, Tři stádia genderu v socialistickém právu, in: H. Havelková – L. Oates–Indruchová (eds.), *Vylastněný hlas. Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*, Praha 2015, s. 50.

22 § 165 Obecného zákoníku občanského ze dne 1. června 1811.

23 § 167.

24 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 2, arch. j. 41. Rodný a křestní list Klement Gottwald, 7. srpen 1948. Jedná se pochopitelně pouze o kopii originálu, ale nemám důvod zpochybňovat jeho autenticitu. Tu podporuje i skutečnost, že příjmení rodiny Gottwaldovy se zde uvádí zásadně s jednoduchým *v*. S dvojitým *w* se příjmení začalo psát až později (podle pramenů usuzuji, že v roce 1899 či o pár měsíců dříve).

25 Obec Heroltice nesla do roku 1925 název Herotice. *Vyškovsko*, Brno 1965, s. 336.

dosti vyhověl a určil termín projednání na 28. prosince 1896 v devět hodin dopoledne.²⁶

K tomuto stání existuje řádný protokol, který dovoluje v detailu postihnout jeho průběh: Dostavili se na něj Bartoloměj Gottwald, Marie Gottwaldová, pak František Skácel a Josef Hora jakožto plnomocník Jana Skácela, sedláka z Heroltic a otce Františka Skácela. K potenciálně vyhrocenému konfliktu nedošlo; František Skácel doznal, „že jest nemanželským otcem nezletilého Klimenta“²⁷. V celém pokusu o vyrovnání byl až překvapivě pasivní a plně se podřídil režii svého nepřítomného otce Jana Skácela. Ten na sebe převzal prakticky veškeré finanční závazky a určil způsob jejich pokrytí. K vyrovnání finančních nároků dítěte, zahrnujících výživu, výchovu, ošacení i celkové zaopatření Jan Skácel přislíbil složit do 1. listopadu 1897 za svého syna obnos 200 zlatých do sirotčí pokladny ve Vyškově. Samotný František Skácel se musel zavázat pouze k tomu, že od 1. ledna 1897 do 31. října 1897 bude platit matce Marii každý měsíc 3 zlaté. Právně bezvadný návrh neopomněl ani eventualitu úmrtí: Kdyby nezletilý Klement Gottwald před 1. listopadem 1897 zemřel, povinnost složit 200 zlatých by odpadla a Jan Skácel by Marii zaplatil pouze 100 zlatých „jako náhradu útraty s porodem, živěním a pohřbem spojené“²⁸. Nejednalo se o pouhou formalitu, dětská úmrtnost byla na sklonku 19. století nadále rozšířeným jevem. Pro ilustraci v Čechách připadalo pro roky 1891 až 1897 na 1000 živě narozených dětí 240 kojenců zemřelých do jednoho roku.²⁹ Konkrétně v Dědi-

26 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 20, arch. j. 619, Poručenské spisy Klementa Gottwalda 1896–1920, s. 9 (Protokol ze dne 15. prosince 1896, sepsaný u c. k. soudu okresního ve Vyškově).

27 Správně „Klement“, jak je zapsaný už v matrice. Matrika narozených, Dědice, číslo knihy 12477, číslo svazku IX, narození od roku 1884 do roku 1920, s. 174. Dostupné na internetových stránkách Moravského zemského archivu.

28 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 20, arch. j. 619, Poručenské spisy Klementa Gottwalda 1896–1920, s. 7–8 (Protokol ze dne 28. prosince 1896, sepsaný u c. k. soudu okresního ve Vyškově v záležitosti nemanželského dítěte Klimenta Gottvalda).

29 Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha 2006, s. 272.

cích se potom ze 68 dětí narozených v roce 1896 hned 37 nedožilo dvou let života.³⁰

S návrhem Skácelů na vyrovnání vyslovil za dceru i vnuka souhlas děd Bartoloměj. Přislíbil výsledek ujednání dodržovat a vykonal svůj slib podáním ruky. Pod závěrečnou formulí zápisu „ukončeno a podepsáno“ se parafoval jako první, následovaný právním zástupcem Horou. Teprve pod nimi se podepsal nemanželský otec František a jako poslední matka Marie Gottwaldová.³¹

Zajištěné finanční prostředky nemohly na „výživu i zaopatření“ dítěte ani vzdáleně postačovat. 200 zlatých nepředstavovalo malou částku, tou však Marie Gottwaldová nikdy nedisponovala. Zřídil se z ní vklad, se kterým hospodařila sirotčí pokladna a každý rok vyplácela úrok. Instituce sirotčích pokladen byla v 19. století na venkově oblíbená,³² podle rozhodnutí vrchního soudu zemského v Brně z 11. června 1889 poskytovala úrok 4,5 %.³³ Po daňově srážce dostávala Marie Gottwaldová každý rok osm zlatých.³⁴ Tolik si v Rakousku-Uhersku vydělal dělník za pět dnů práce.³⁵ Pro svobodnou matku to byla stěží více než almužna.

V soudním vypořádání se odrazila patriarchální podoba tehdejšího práva. Za nezletilého vnuka Klementa a nezletilou dceru Marii (naroze-

30 Matrika narozených, Dědice, číslo knihy 12477, číslo svazku IX, narození od roku 1884 do roku 1920, s. 164–176. V matrice je uvedeno číslo 67, neboť jedno mrtvě narozené děvče nebylo do součtu započítáno.

31 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 20, arch. j. 619. Poručenské spisy Klementa Gottwalda 1896–1920, s. 8 (Protokol ze dne 28. prosince 1896, sepsaný u c. k. soudu okresního ve Vyškově v záležitosti nemanželského dítěte Klimenta Gotvalda).

32 Alois CERMAN, *Soudní správa hromadných sirotčích pokladen*, Kamenice nad Lípou 1915, s. 8.

33 *Nařízení zemská pro Markrabství Moravské*, roč. 1889, obsahujíc částky I. až XIII.: čís. 1 až 56, Brno 1889, s. 78.

34 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 20, arch. j. 619. Poručenské spisy Klementa Gottwalda 1896–1920, s. 5 (Jednání u c. k. okresního soudu ve Vyškově od I. dne 29. května 1899).

35 Údaj uvádím pro nanejvýš přibližnou představu. Jedná se o přepočtení mzdy dělníka v roce 1910 z rakouských korun na zlaté při zachování kurzu dva ku jedné. Koruny a zlaté po delší dobu v Rakousko-Uhersku existovaly paralelně. Jiří SEJBAL, *Základy peněžního vývoje*, Brno 1997, s. 315 a 323.

nou 28. března 1874)³⁶ vystupoval Bartoloměj Gottwald, který se pro ně usiloval získat alespoň minimální materiální zajištění a právní status. Závazek Františka Skácela pokrýl jeho otec Jan, jenž nepochybně chtěl dát problematice situaci řádné právní vyústění. Pro oba mělo právo zásadní samostatný význam, jejich jednání však nelze porozumět bez zohlednění širšího sociálního kontextu.

Ještě více než právně byl status nemanželského dítěte pro Klementa Gottwalda diskvalifikující společensky. V posledním desetiletí 19. století se v silně katolickém prostředí jižní Moravy nemanželským dětem i jejich matkám dostávalo drsných označení i nelichotivé pověsti. Samotný úkaz zde nadále byl ve srovnání s dalšími oblastmi českých historických zemí relativně vzácný, pro léta 1890–1900 se jednalo o 6,7 % všech narozených dětí.³⁷ Pokud se zaměříme přímo na Dědice v roce 1896, dostaneme údaj o čtyřech nemanželských dětech z celkového počtu 68, tedy přibližně 6 %.³⁸ Odmítavé stanovisko k nemanželským dětem se odráželo ve výrazech, jakými se označovaly. Etnoložka Vanda Bayerová konstatovala, že na Moravě byly ve srovnání s Čechami v oběhu „výrazy poněkud vulgárnější jako ukurvenec, vykurvenec, uhnanec, uhnalec, hazard, neuvoděnek.“³⁹ Pro svobodnou matku byly poněkud mírnější, což však vycházelo především z toho, že pojmenování se používala obecně pro dívky, které přišly o panenství před svatbou, ať už otěhotněly, či nikoliv: „Na Moravě se používalo: dopušťalka, nezachovalá, je

36 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 2, arch. j. 41. Rodný a křestní list Marie Gottwaldová, 7. srpen 1948. Zletilost se v tomto období nabývala dosažením věku 24 let.

37 Pro srovnání v Praze bylo roku 1894 jako nemanželských evidováno celkem 49,2 % novorozeňat. Vanda BAYEROVÁ, *Nelegitimní děti v českých zemích v 18. a 19. století*, diplomová práce, Ústav etnologie FF UK, Praha 2008, s. 30. Vysoké procentní zastoupení nemanželských dětí zde bylo mimo jiné důsledkem toho, že u mnoha stabilních párů nesvolily kvůli administrativním nařízením církev nebo úřady k sňatku. M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 269–270.

38 Matrika narozených, Dědice, číslo knihy 12477, číslo svazku IX, narození od roku 1884 do roku 1920, s. 164–176. Gottwald se jako jediný ze čtyř nemanželských dětí dožil 20. století. Jednalo se o rozšířený trend. Pro srovnání v Čechách mezi lety 1891–1897 zemřelo do jednoho roku života 372 nemanželských dětí na 1000 oproti 240 manželským. M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 272.

39 V. BAYEROVÁ, *Nelegitimní děti v českých zemích v 18. a 19. století*, s. 10.

pocitivá od hlavy až po kolena a od hlavy až pod strop, zapomněla se, je trknutá, už je vycucaná, zmrtila se, zmrhalena, zmrhaleca (u Prostějova), zmrhalka (u Přerova), zmrhalica (Haná).“ Přímo o „svobodné matce se pak na Moravě říkalo, že padla s kapustného hlůba, je obalenica, obalenka, závitka. Na Slovácku se říkalo, že taková dívka byla u sv. Antonička.“⁴⁰

Postavení svobodné matky a nemanželského syna u Marie a Klementa Gottwaldových podtrhovalo jejich nízký sociální původ. Děd Bartoloměj Gottwald byl na matričním úřadě evidován jako „podruh“,⁴¹ respektive „hofer“ (nájemník),⁴² jeho domovský list z 1. března 1898 uvádí zaměstnání „nádeník“.⁴³ Z prusko-rakouské války roku 1866 se měl vrátit jako „patentovaný invalida“,⁴⁴ údajně mu střelili prsty na ruce.⁴⁵ Babička Eleonora byla rovněž dcera „hofera“.⁴⁶ Rodina bydlela v malém příbytku se sníženým přízemím, dvorním traktu pozdějšího tzv. „rodného domu Klementa Gottwalda“ v Dědicích,⁴⁷ a pracovala pro okolité sedláky. Bartolomějova mladší dcera Kateřina ve vzpomínce na tuto dobu lakonicky konstatovala: „Neměli jsme se moc dobře.“⁴⁸ Příslušnost k okrajové vrstvě společnosti současně dovoluje vysvětlit, proč byl Klement nemanželským synem. František Skácel ze sedlácké rodiny se nemusel oženit s Marií Gottwaldovou z rodiny podruhů, přestože s ním čekala dítě. Sociální rozdíl byl vnímán jako dostatečně velký, aby takové vyústění umožnil. Historik Jan Skutil bez udání zdroje uváděl, že prý vzápětí po Klementově narození v Herolticích odvezl otec František

40 Tamtéž.

41 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 2, arch. j. 41, Rodný a křestní list, Klement Gottwald, 7. srpen 1948.

42 Tamtéž, Rodný a křestní list, Marie Gottwaldová, 7. srpen 1948.

43 Tamtéž, List domovský městys Dědice, Bartoloměj Gottwald, 1. březen 1898.

44 Tamtéž, Vývod paní Marie Gottwaldové, matky presidenta Klementa Gottwalda, Předkové z rodu Gottwaldů, nedatováno, s. 4.

45 Tamtéž, Rodokmen a vývod předků soudruha presidenta Klementa Gottwalda, 2. září 1953, s. 7.

46 Tamtéž, Rodný a křestní list, Marie Gottwaldová, 7. srpen 1948.

47 Podle oficiální komunistické historiografie se v tomto domě Gottwald skutečně narodil. Regionální tradice však tvrzení rozporuje. K alternativním verzím viz další text.

48 J. PLACHETKA, *Než se stal Gottwald slavným*, s. 3.

Skácel na trakaři Gottwaldovu matku s dítětem v náruči její rodině.⁴⁹ Tradovala se dokonce pejorativní zkazka, podle které Marie Gottwaldová porodila dítě v poli u Dědic a pupeční šňůru rozťala štípací sekerou.⁵⁰ Věrohodností těchto vyprávění nemá smysl se zabývat, stejně tak je zbytečné individuálně propírat míru provinění mladého Skácela.⁵¹ Žádný spolehlivý vyprávěcí či jiný pramen, který by dovolil událost být částečně věrně rekonstruovat, k dispozici není.⁵² Dochované anekdoty mají především ilustrační charakter: dokládají, jakým způsobem se o Marii jako svobodné matce v obci hovořilo. Lze si domýšlet, v jak bezútešné situaci se zde brzy ocitla. Není tudíž překvapivé, že Dědice již za několik měsíců opustila. Odešla do Brna, aby se zde živila jako kojná;⁵³ zápis okresního soudu ve Vyškově z května 1899 uvádí jako její bydliště Brno, Křenová č. 70.⁵⁴ Ani ne ročního Klementa Gottwalda dala nejdříve do opatrování jisté starší ženě v Dědicích. Marie však nebyla spokojená s tím, jak se o jejího syna starala. Proto ho již o několik týdnů později odvezla k příbuzným do Vyškova.⁵⁵

49 Jan SKUTIL, K původu a k mládí Klementa Gottwalda, *Vlastivědný věstník Moravský*, 2/1992, s. 219. Marie Gottwaldová sloužila v Herolticích na statku jednoho místního hospodáře. Seznámil jsem se s vyprávěním, že syna měla porodit v hospodářově stodole na slámě.

50 S touto zkazkou jsem se setkal vícekrát, nemám však k dispozici žádný jen trochu věrohodný zdroj. Jedná se v nejlepším případě o tradovaný příběh.

51 Podle Skutila „František Skácel byl údajně výraznou postavou v Herolticích u Vyškova, chlubil se svým majetkem, býval hlavním řečníkem v místní hospodě, chvástal se, deklamoval... a také měl ve svém mládí mnoho pletek s děvčaty.“ J. SKUTIL, *K původu a k mládí Klementa Gottwalda*, s. 220. Kladu důraz na slovo „údajně“. S jistotou nevíme nic.

52 Proto rovněž nelze dohledat, kde se vlastně Klement Gottwald přesně narodil. Možné jsou pouze spekulace.

53 Nejpůvodněji to ve svém svědectví uvedla sestra Kateřina Gottwaldová. J. PLACHETKA, *Než se stal Gottwald slavným*, s. 3.

54 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 20, arch. j. 619, Poručenské spisy Klementa Gottwalda 1896–1920, s. 5 (Jednání u c. k. okresního soudu ve Vyškově od I. dne 29. května 1899).

55 O. FRANĚK, *Rodák z Dědic*, s. 15. Franěk neodkazuje na původní zdroj informace, vzhledem k popularizačnímu charakteru publikace je to však pochopitelné. Její faktografii považuji za spolehlivou.

V rodině ševce Bezszleziny ve Vyškově

Od svých přibližně devíti měsíců⁵⁶ až do přibližně osmi let⁵⁷ žil Klement Gottwald ve Vyškově v domácnosti ševce Josefa Bezszleziny a Kateřiny Bezszlezinové, sestry Eleonory Gottwaldové.⁵⁸ Vyškov se od Dědic, relativně malé silniční návěsní vsi dva kilometry severně,⁵⁹ zásadně odlišoval. Byl okresním městem se soudem a hejtmanstvím, od roku 1869 se železniční stanicí na trati Brno–Přerov.⁶⁰ V posledním údobí habsburského soustátí zde probíhaly dramatické sociální změny a národnostní boje. Výroba textilu, největšího odvětví místního průmyslu, postupně upadala a vyškovští dělníci v čím dál větších počtech docházeli za práci do brněnského průmyslového centra.⁶¹ Celá desetiletí ve Vyškově probíhal spor mezi Čechy a německou menšinou o správu města, než byl roku 1903 zvolen do jejího čela první český starosta, mlynář Alois Souček.⁶²

Rodina Bezszlezinů žila vzdálena od radnice a centrální části města, v ulici Hrnčířská č. 75. Na této vyškovské periferii bydleli především chudí lidé – dělníci, podruzi a drobní řemeslníci.⁶³ Bezszlezinové obývali jeden ze šesti bytů v nájemném domě kamnáře Sommera, objektu přezdívaném Na cihelně.⁶⁴ Klement Gottwald do něho přibyl bez výraznějšího povyku. Marie Gottwaldová ho měla přinést a říct Josefu Bezszlezinovi: „Prosím vás, vezměte Klementa k sobě.“ Načež švec odvětil: „Tak

56 Tento údaj je vyloženě spekulativní, v pramenech a literatuře se můžeme setkat také s blíže neurčenou dobou do jednoho roku či právě jedním rokem.

57 Údaj osm let se mi jeví jako poměrně spolehlivý, protože Klement Gottwald s velkou pravděpodobností ve Vyškově pobýval do průběhu školního roku 1904–1905, tedy svých osmi let. Existuje také varianta, podle které mu bylo let devět nebo deset.

58 František JORDÁN, Bydlel Klement Gottwald ve Vyškově u Bezszlezinů nebo Bezszlezinů, *Vlastivědný věstník Moravský*, 2/1982, s. 190.

59 *Vyškovsko*, s. 317.

60 Tamtéž, s. 301.

61 Tamtéž, s. 153–155.

62 Tamtéž, s. 301–302.

63 F. JORDÁN, *Bydlel Klement Gottwald ve Vyškově u Bezszlezinů nebo Bezszlezinů*, s. 190.

64 O. FRANĚK, *Rodák z Dědic*, s. 16.

jen ho přines.“⁶⁵ K citlivé situaci přistupoval prakticky. Jeho dva synové již v bytě nebydleli, vyrůstala zde pouze dvanáctiletá dcera.⁶⁶ Věřil, že přinesené dítě dokáže uživit, a tudíž se ho rozhodl ujmout.

Středobod Gottwaldovy dětské existence tvořila domácnost Bezslézínových a jeho pomalu nejzazší obzory krajina za vyškovským předměstím. Na tomto malém prostoru se nacházela všechna důležitá místa, kde trávil svůj volný čas. Za cihelnou u železniční dráhy byla široká jáma přezdívaná „pruták“ nebo „hliník“, z níž vybrali hlínu na cihly a místní chlapi se zde po svahu vozili na kusech plechu.⁶⁷ Na řece Hané, která protékala městem, byl splav, kam se zdejší děti chodily koupat.⁶⁸ Konečně tu byl i hostinec u Zubalů, v němž si šlo přivydělat několik krejcarů rozestavováním kuželek.⁶⁹

Školní docházka pak rozšířila Gottwaldův záběr i do vnitřního města. Již v předškolním věku navštěvoval po dva roky klášterní mateřskou školu,⁷⁰ s největší pravděpodobností ústav řízený kongregací sester Dominikánek, fungující ve Vyškově od září 1896.⁷¹ Ženské církevní řády operovaly – s výjimkou dívčího školství – na bázi dobročinnosti, takže jejich zařízení pro malé děti byla dostupná nemajetným vrstvám.⁷² Do první a druhé třídy obecné školy následně Gottwald docházel do budovy vyškovského gymnázia;⁷³ třetí rok školní ústav přestěhovali do staré

65 Na událost si vzpomínala Bezslézínova dcera Viktorie Zátopková po více než 49 letech (!). Má proto čistě ilustrační charakter. I. URBAN, *Cesta za mládím soudruha Gottwalda*, s. 5.

66 O. FRANĚK, *Rodák z Dědic*, s. 17.

67 Vzpomínka spolužáka Jana Čížka. *Vzpomínky na Klementa Gottwalda*, Praha 1986, s. 23; Viktorie Zátopková v J. PLACHETKA, *Než se stal Gottwald slavným*, s. 3.

68 Vzpomínka spolužáka Jana Čížka, s. 23.

69 František NEČÁSEK, *Dopisy o soudruhu Gottwaldovi*, Praha 1951, s. 26.

70 Viktorie Zátopková v J. PLACHETKA, *Než se stal Gottwald slavným*, s. 3.

71 Veronika HNÁTKOVÁ, *Kongregace sester Dominikánek a její působení na Moravě mezi léty 1887 až 1945*, diplomová práce, Katedra historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2009, s. 63–64. Z její strany se jedná o dohad. Nedisponuji pramenem, který by potvrdoval, že Gottwald skutečně navštěvoval právě tuto mateřskou školu.

72 M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 164–165.

73 Vzpomínka spolužáka Jana Čížka, s. 23; Vzpomínka bývalého spolužáka Viktora Vondry v Adolf PELÁNEK, *Kde před lety žil a pracoval, Rovnost: List Komunistické strany Československa na Moravě*, 17. března 1953, s. 5.

neudržované budovy. Žáci v drtivé většině pocházeli z chudých rodin a jen málokdy dosáhli lepšího prospěchu. Výjimku představoval právě Klement Gottwald. Po celé tři roky dostával z hlavních předmětů (čtení, mluvnice, sloh, pravopis, počty) jedničky, z vedlejších předmětů (zpěv, psaní, tělocvik, kreslení) jedničky a dvojky, pouze z kreslení střídavě i trojku. Setrvale patřil do skupiny nejlépe prospívajících žáků.⁷⁴ Potvrzuje to i pozdější svědectví jeho učitele z první a druhé třídy Bohuslava Vítka: „Klement byl menší, tělesně slabší, ale bystrého ducha, výborné paměti, a proto jeden z nejlepších žáků ve třídě. Při vyučování byl vždy pozorný, svědomitý a pravdymilovný.“⁷⁵

Velmi blízký vztah si Klement Gottwald utvořil ke svému opatrovníkovi Josefu Bezslezinovi. Je to očividné z vyprávění jeho dcery Viktorie Zátopkové: Vzpomínala, že její otec Gottwaldovi „občas psával křídou na stůl.“⁷⁶ „Náš tatínek ho naučil číst ještě než šel do školy a Klement mu vždycky večer, když táta pracoval, předčítával z *Moravana* a *Cyrilo-metodějského kalendáře*.“⁷⁷ Rázovitý švec měl nepochybně důležitý podíl na Gottwaldových dobrých školních výsledcích. Podle Zátopkové si chytrého a zvědavého chlapce oblíbil, a ten byl jeho největším posluchačem. Mnohé se od něho doslechl o politice: „Tatínek byl velký politik a rozumbrada a Klement ho poslouchal jako evangelium. Když maminka tátu napomínala, aby takové věci dospělých lidí před chlapcem nevykládal, říkal táta, že on si toho stejně nevšímá. Ale Klement si všímal!“⁷⁸ Zátopková rovněž vyprávěla o politických besedách, které u sebe její otec občas pořádal a na něž docházel i místní doktor. Řešila se zde především národnostní otázka a údajně se mnoho hovořilo o Slovanech. Gottwald se besed mohl zúčastnit a nenechal si uniknout jediný de-

74 L. BOBÍKOVÁ, *Politické a ideové zrání Klementa Gottwalda ve dvacátých letech*, s. 33–34.

75 Vojenský historický archiv, osobní fond František Nečásek, kart. 5, inv. j. 19, Besedy, otázky na besedách, s. 76 (Výběr diskusních příspěvků, pronesených na konferenci o knize Fr. Nečáska: *Mládí Klementa Gottwalda*, konané ve Vyškově 20. 11. 1951).

76 I. URBAN, *Cesta za mládím soudruha Gottwalda*, s. 5.

77 J. PLACHETKA, *Než se stal Gottwald slavným*, s. 3.

78 Tamtéž.

tail.⁷⁹ Historik Otakar Franěk napsal, že v létě chodil Gottwald za Bezslazinou na stavbu železnice. Švec zde pracoval jako sezonní dělník a chlapec mu rád nosíval obědy. Mohl zde poslouchat diskuse o politice, které vedli stavební dělníci.⁸⁰ V tomto období probíhal boj o dosažení všeobecného rovného volebního práva do vídeňské říšské rady, který ve Vyškově vyvrcholil dne 28. listopadu 1905 velikou schůzí lidu, při které dělníci zaplnili prostory Besedního domu i okolní ulice; v nedalekém Slavkově dokonce do davu soustředěného u Redlichova pivovaru střídali četníci a tři dělníky usmrtili.⁸¹ Je nutné zdůraznit, že během samotných demonstrací již Gottwald ve Vyškově nebydlel, na stavbě železnice však mohl potkat pozdější účastníky a vyslechnout jejich názory. Prostřednictvím Bezslaziny se tak poprvé setkal s fenoménem dělnického hnutí. Skrze předčítání kalendářů a poslouchání rozmluv o Slovanech rovněž přišel do kontaktu s národnostní otázkou. Ostatně v tomto období se v českém prostředí obě postupně propojovalo a Československá sociální demokracie i sami dělníci stále aktivněji participovali v zápasu o česká národní práva, čímž zároveň proměňovali jeho charakter.⁸²

Ševcova svobodomyšlná výchova se na Gottwaldovi otiskla mnoha způsoby. Jistě nelze přehánět a tvrdit, že mu Bezslazina poskytl obšírnou politickou průpravu. Při nízkém věku jeho svěřence by to ostatně bylo zhora nemožné. Nepochybně však ševcovy názory a pohled na svět Gottwalda ovlivnily. Bezslazina byl prvním a po celé období dospívání snad jediným člověkem, který na něho soustavně a dlouhodobě působil.⁸³

Úzká vazba pojila Gottwalda také k dalším příbuzným. Důležité místo zaujímal již několikrát citovaná Viktorie Zátopková. Jako pečovatelka nejednou „za něho dostala“ pro dětskou neposlušnost,⁸⁴ přesto

79 I. URBAN, *Cesta za mládím soudruha Gottwalda*, s. 5.

80 O. FRANĚK, *Rodák z Dědic*, s. 18.

81 *Vyškovsko*, s. 163.

82 Jakub S. BENEŠ, *Workers and Nationalism. Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918*, Oxford 2017, s. 97–98.

83 Josef Bezslazina zemřel 31. srpna 1915 na tuberkulózu plic. Na stejnou nemoc zemřela i jeho žena Veronika a syn Leopold. F. JORDÁN, *Bydlel Klement Gottwald ve Vyškově u Bezslazinů nebo Bezslazenů*, s. 191.

84 J. PLACHETKA, *Než se stal Gottwald slavným*, s. 3.

si na něj uchovala milou památku a po letech dojatě vzpomínala, jak krásně odříkával básničky.⁸⁵ Za Gottwaldem vícekrát přišel i jeho děd Bartoloměj. Z jeho přítomnosti však chlapec podle všeho příliš nadšený nebyl. Zátopková poskytla následující výklad: „Někdy k nám také přišel starý dědeček Gottwald, co býval bubeníkem a Klement vždycky říkal: ‚To je hloupé stařeček, já ho nechci ani vidět. Nechte ho na chodbě, on smrdí kořaló.‘“⁸⁶ Je patrné, že formálně jen vzdálení příbuzní se pro Gottwalda stali nejbližší rodinou. Právě kvůli jejich péči a pozornosti pro něj pobyt ve Vyškově představoval nejradostnější údobí dospívání. O celá desetiletí později vzpomínal, že tehdy „jsem byl klukem, který nelhal, nikdy nepodváděl, když jsem něco provedl, vždycky jsem se přiznal ke všemu. Když jsem se cítil vinen, tak jsem sám přišel a ‚zašmajchloval‘ se [vyžehlil si to], aby mi bylo odpuštěno. Bití jsem u Bezszleinů nikdy nedostal. Když jsem byl v právu, tak jsem se ohradil. Byl jsem nezálužný.“⁸⁷ Do načrtnutého obrazu se nepochybně promítla retrospektivní idealizace, jeho základ však můžeme považovat za autentický.

V rodině Letošových v Herolticích

Roku 1905 se pro Klementa Gottwalda vrátila matka Marie a vzala si ho k sobě. Již nepracovala v Brně; provdala se za zemědělského dělníka Ignáce Letoše a založila s ním rodinu v Herolticích,⁸⁸ malé rolnické obci při železniční trati Brno–Přerov čtyři kilometry na východ od Vyškova.⁸⁹ Tam ještě Gottwald dochodil třetí třídu, v neudržované staré budově obecné školy. Viktorie Zátopková vzpomínala, že tehdy „chodil do Vyškova pěšky a vždycky si nosil v modré konvičce s sebou mléko. K nám někdy chodil na oběd.“⁹⁰ Jeho novým domovem se však staly Heroltice.

85 I. URBAN, *Cesta za mládím soudruha Gottwalda*, s. 5.

86 Tamtéž.

87 Citováno v: O. FRANĚK, *Rodák z Dědic*, s. 21.

88 J. MATĚJKA, *Gottwald*, s. 11.

89 *Vyškovsko*, s. 336.

90 J. PLACHETKA, *Než se stal Gottwald slavným*, s. 3.

Ve všech biografiích věnovaných Gottwaldovi panuje o pobytu v Herolticích univerzální shoda: jednalo se o trudná léta v rodině chudých rolníků, vyplněná namáhavou prací. Sám Klement Gottwald suverénně konstatoval: „Bylo mi jedenáct, a to už jsem dělal všechnu práci.“⁹¹ Zvláště zdůrazňoval, že se musel starat o nepokojného býka: K „obecnímu býkovi jsem mohl kromě otce jenom já. Nikdo jiný k němu nesměl, to hned zuřil.“⁹² Klementu Gottwaldovi se nevyhnuly ani další povinnosti: Pracoval doma, na poli, zaopatřoval dobytek, pečoval o mladší sourozence. Zemědělské práce vykonával u okolních sedláků a velkostatkářů, na což vzpomínal s ironií: „Také na panské jsem chodil, dostal jsem první výplatu šedesát krejcarů za práci.“⁹³ Za to šlo roku 1906 nakoupit jeden a půl kilogramu cukru nebo kilogram hovězího.⁹⁴

Moravský venkov procházel na přelomu 19. a 20. století zásadními proměnami. I v rýze agrárních vesnicích, kde dlouho přetrvávalo samozásobitelství a naturální směna, vznikaly od druhé poloviny 19. století první kamenné obchody.⁹⁵ V souvislosti s expanzí průmyslu docházelo k sociálním změnám, zvláště ve venkovských obcích, v jejichž blízkosti byla postavena textilní nebo jiná fabrika.⁹⁶ Průmyslový rozvoj nevyhnutelně doprovázelo vykořenění a pauperizace značné části populace. V tomto směru je poučné sledovat rostoucí chudobu Gottwaldových předků, kteří v polovině 19. století museli prodat zemědělskou usedlost a neuspěli ani jako tkalci.⁹⁷ Jejich sociální propad lze individualizo-

91 Citováno v: O. FRANĚK, *Rodák z Dědic*, s. 21.

92 Citováno tamtéž.

93 Citováno tamtéž, s. 22.

94 Jedná se o přepočít z rakouských korun. Jiří SEJBAL, *Základy peněžního vývoje*, s. 315. Je to čistě ilustrační údaj. V Herolticích jistě převažoval směnný obchod; venkov obecně se do velké míry řídil vlastními ekonomickými pravidly, byť docházelo k postupné integraci (viz níže).

95 Daniel DRÁPALA, *Venkovský obchod Moravy a Slezska. Socio-ekonomické sondy*, Brno 2014, s. 301.

96 Pavel CIBULKA – Pavel KLADIWA – Andrea POKLUDOVÁ – Petr POPELKA – Milan ŘEPA, *Čas změny. Moravský a slezský venkov od zrušení poddanství po Velkou válku*, Praha 2021, s. 46–47.

97 Tolik je možno vyčíst v: NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 2, arch. j. 41, Rodokmen a vývod předků soudruha presidenta Klementa Gottwalda, 2. září 1953, s. 6–7. Pro dramatické podání viz J. MATĚJKA, *Gottwald*, s. 9–10.

vat pouze částečně; ve vyškovském regionu se jednalo o masový fenomén.⁹⁸

V *Rudém právu* vyšla před volbami do československého parlamentu roku 1935 první velká biografická črta o Gottwaldovi, která jeho dětství ve venkovském prostředí vykreslila jako zasvěcovací etapu: „Už ve svém mládí poznal soudruh Gottwald život desítek obyvatelstva, poznal práci a dřinu vesnické chudiny, potlačovací metody velkoagrárníků, velkostatkářů, kteří ssají pracujícím rolnickému lidu morek z kosti. Tomuto svému původu má Gottwald hodně co děkovat. Zná jako málokdo z komunistů život a třídní protivy na vesnici, ví, kde tlačí malorolníka bota.“⁹⁹ Je bezúčelné rozebírat tendenčnost a přehánění, jichž se v textu nachází požeňnaně. V jednom směru je však výstižný – Klement Gottwald jako nemanželské dítě z chudých poměrů musel „třídní protivy na vesnici“ prožívat opravdu silně. Příchodem do Heroltic se jeho status nezměnil, naopak nabyl na významu.

Ignác Letoš, nový manžel matky Marie, se nemohl legálně stát Gottwaldovým otcem. Podle Všeobecného zákoníku občanského nesměly osvojovat osoby, které měly „vlastních manželských dětí“.¹⁰⁰ Instituce existovala pro zajištění pokračování rodinné linie, ne pro legitimování nemanželských potomků. Je sporné, zda byl Letoš Gottwaldovi otcem alespoň *de facto*. V pramenech a vyprávěních se jeho jméno takřka nevyskytuje. Ignác Letoš podepisoval chlapci vysvědčení,¹⁰¹ Gottwald ho ve vzpomínkách označoval jako „otce“;¹⁰² z toho nelze nic usuzovat. Nicméně absence byť jediné zaznamenané společné příhody dovoluje spekulovat: V lepším případě je mezi oběma možno předpokládat vzájemný respekt, v horším chladný nezájem či dokonce nepřátelství. Pokud jde o Gottwaldova biologického otce Františka Skácela, který v Herolti-

98 Přehledné zpracování hospodářského vývoje oblasti v tomto období je možné nalézt v: *Vyškovsko*, s. 150–155.

99 Klement Gottwald, vůdce československých dělníků, *Rudé právo: Ústřední orgán Komunistické strany Československa (příloha Naši kandidáti)*, 1. května 1935, s. 1.

100 § 179 Obecného zákoníku občanského ze dne 1. června 1811.

101 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 1, arch. j. 2, Školní zprávy a jiná vysvědčení 1907–1914 (Školní zprávy, školní rok 1907/1908).

102 Viz příhoda s obecním býkem.

cích bydlel, nelze o něm ve svědectvích dohledat jedinou zmínku – chlapec tehdy možná vůbec nevěděl, že byl jeho otcem.

K obyvatelům Heroltic měl Klement Gottwald vůbec odtažitý vztah. Vlastní pracovitostí se mu podařilo získat, co retrospektivně označil jako „pověst přijatelného kluka“.¹⁰³ S nepotlačovanou trpkostí proti sobě Gottwald ve vzpomínkách stavěl zkušenost z Vyškova a z Heroltic: „Jinak tomu bylo v Hošticích¹⁰⁴. Každého jsem musel pozdravit ‚Pochválen‘, ‚Pomož pánbů‘ a podobnými slovy. Já tohle dosud neznal, a to mi bylo proti srsti. A k tomu ke všemu jsem tam přišel jako nemanželský syn.“¹⁰⁵ Dostával se do konfliktů, ve kterých musel pro svůj původ tahat za kratší konec: „Jednou jdu z Vyškova domů a tu vidím, že proti mně jde jeden z rváčů. Něco jsme si řekli, a třebaže jsem byl mladší, tak jsem mu nařezal a on utekl. Večer přišla jeho máma žalovat. Bránil jsem se, že on začal, že jsem mu nic neudělal, ale přišla rodinná exekuce [bití]. Nádenický syn si nesměl dovolit nařezat klukovi sedláka. A tak to chodilo při každé příležitosti.“¹⁰⁶ Není s podivem, že nahromaděná frustrace se posléze projevila na jeho charakteru: „Za dva roky jsem se úplně změnil. Jak jsem byl dříve otevřený a přítulný, tak jsem se stal do sebe uzavřeným samotářem. Žádné kamarády jsem neměl. Jedině v neděli jsem měl trošku volno. Chodil jsem po polích, sedal po mezích a četl knížky. Dříve jsem byl chlapec veselý a teď skoro melancholický a zarputilý... Po nepravdělivé exekuci doma jsem odcházel do polí vždy uzavřenější.“¹⁰⁷

Ne všechno na pobytu v Herolticích však bylo neútešné. Gottwald poslední dva roky obecné školy docházel do dvoutrídni školy v Hošticích, která se tísnila v koutě farní zahrady, neměla dvorek a nesvítilo do ní slunce.¹⁰⁸ Školní docházka nebyla obecně na venkově valná a odvíjela se v závislosti na zemědělských pracích a počasí.¹⁰⁹ Obtížné podmínky

103 Citováno v: O. FRANĚK, *Rodák z Dědic*, s. 22.

104 V roce 1942 byly Heroltice sloučeny s Hošticemi. *Vyškovsko*, s. 336. Jsem přesvědčený, že je Gottwald slučuje i ve vzpomínce.

105 Citováno v: O. FRANĚK, *Rodák z Dědic*, s. 21.

106 Citováno tamtéž.

107 Citováno tamtéž, s. 22.

108 O. FRANĚK, *Rodák z Dědic*, s. 23.

109 P. CIBULKA – P. KLADIWA – A. POKLUDOVÁ – P. POPELKA – M. ŘEPA, *Čas změny*, s. 155.

se často podepsaly na stavu dětí. S naléhavým patosem ho roku 1910 vylíčil odborný učitel v Kardašově Řečici na Třeboňsku a pozdější publicista František Alois Soukup: „Těžkou rukou, třesoucí se od nošení vody, štípání dříví, kydání hnoje nebo jiné práce má dítě psát, kreslit, rýsovat! Viděl jsem mnohokrát, že hoch nemohl udržeti tužky nebo násadky v ruce. Špína do upracovaných dlaní ‚zažraná‘ znemožňuje všecku žádoucí čistotu.“¹¹⁰ O to více je nutné zdůraznit, že existující těžkosti se nijak neprojevíly na Gottwaldově prospěchu. Vysvědčení v posledním ročníku měl vynikající, pokažené jen opakovaně snižovanou známkou z mravů a ve třetím čtvrtletí čtyřkou za vnější úpravu písemných prací. Výrazně převažují výborné, v posledním čtvrtletí má při jedenácti předmětech pouze jednu dvojku. V dějepise má jedničku pokaždé.¹¹¹ Takový výsledek by nebyl představitelný, pokud by ho škola vůbec nezajímala. V tomto období se z Gottwalda rovněž stával čím dál více zapálený čtenář. Kdo tehdy byli jeho oblíbení autoři, bohužel není známo, jistě se však od předčítání kalendářů posunul k dobrodružnější literatuře. Ze všeho nejoblíbenější Gottwaldovou činností byly v Herolticích nedělní procházky v přírodě. Ve vzpomínkách citovaných výše jsou pojímány především jako útek před nevraživým prostředím vesnice. Gottwald však výletům přikládal i více osobní, introspektivní význam. Je to jasně patrné z úryvku dopisu, který jako voják v únoru 1919 napsal kamarádce Marii Mlčouškové:¹¹²

„Ó, oč jsem byl šťastnější, když jsem ještě jako hoch chodíval po polích a lesích sám – s mými myšlenkami, s mými sny – kdy mne všechno zajímalo, každý pták, každý strom, každý potůček, každá květina – vše – vše. A byl jsem tehdy šťasten. Však se zeptej matky nebo děvčat, které mne dříve znaly – když jsem byl malým kloučkem. V neděli byla moje jediná zábava – do polí a sám – nikdy jsem s sebou nikoho nestrpěl – vždyť jsem též nikoho nepotřeboval – celý svět byl tehdy můj –

110 František Alois SOUKUP, *Dítě českého jihovýchodu a jeho výtěžná práce*, Praha 1910, s. 28.

111 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 1, arch. j. 2, Školní zprávy a jiná vysvědčení 1907–1914 (Školní zprávy, školní rok 1907/1908).

112 O této osobě není známo prakticky nic. Žila v Herolticích, z Gottwaldových výrazů (v dopisech ji oslovoval „Milé dítě“, pro sebe volil termín „Tvůj táta“) je možné usuzovat, že od něho byla mladší. To je všechno.

a já chodil po polích, a s otevřenýma očima jsem snil – snil jsem o světě – o tom dálném krásném světě – moje fantazie mne přenášela do krajů, o kterých jsem četl v knihách.¹¹³

Samotářský, do sebe uzavřený Gottwald si v Herolticích našel blízký vztah pouze k jediné osobě – k matce Marii. V chlapcově životě byla Marie Gottwaldová až do jeho osmi let prakticky nepřítomná a při nové rodině mu zajisté nemohla věnovat přílišnou pozornost. Přesto se mezi nimi utvořil důvěrný vztah. Klement Gottwald později vzpomínal na příhodu, která pro něho měla velký význam: „Jednou se stalo, že mi řídicí nadával ‚Ty bejku‘. Kvůli čemu, to už nevím. Vyšli jsem ze školy, kluci hned ‚Ty bejku‘. Já na ně a už tekla krev. Tenkrát jsem několik synků pošramotil. Došly stížnosti. Dosud, když si na mně [mě] někdo stěžoval, dostal jsem bití. Tentokrát si mne matka zavolala: ‚Pročs je bil?‘ Řekl jsem po pravdě, jak to bylo. Matka zbledla, poprvé jsem nedostal. Ale matka šla na řídicího.“¹¹⁴ Není obtížně dešifrovat, proč byla pro Gottwalda událost důležitá – dostalo se mu zastání proti nespravedlivým obžalobám. Marie byla v nepřátelských Herolticích samojediná, která chápala jeho obtížnou situaci a byla ochotná čas od času vyslechnout ve sporech i jeho stranu. Představovala vyrovnávací vliv, jenž mu zabránil naplno zabřednout do „melancholie a zarputilosti“. Jejím prostřednictvím je znovu možné doložit významnou úlohu, kterou při Gottwaldově dospívání sehrávaly příbuzenské vazby.

V rodině Krušinových ve Vídní

Na podzim roku 1908¹¹⁵ se Marie Gottwaldová rozhodla poslat syna do Vídně, aby zde pracoval a vyučil se v truhlářské dílně. Podle vzpomínky

113 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 18, arch. j. 596, Korespondence 1918–1953, Marie Mlčoušková, 1918–1920 (Vítkovice, 14. února 1919, s. 1–2).

114 Citováno v O. Franěk, *Rodák z Dědic*, s. 22.

115 V biografii se opakovaně vyskytuje údaj, že Gottwaldovi bylo v době odchodu do Vídně 12 let, což by jej kladlo kamsi za 23. listopad 1908. Stejný věk uvedl ve svědectví také Gottwald, současně podle něho přesun bez bližšího určení proběhl „o prázdninách“. Na vysvědčení z Hořtic je poznámka, že se přestěhoval 3. listopadu 1908. Ta by mohla být oproti skutečnosti zpochybněná, neboť rodina

Viktorie Zátopkové byl chlapec z této představy skleslý: „Jednou přišel moc nešťastný. To bylo tehdy, když se jeho matka rozhodla odcestovat do Vídně. A říkal, že nepůjde do německé školy. Ale nebylo to nic platné a musel.“¹¹⁶ Podle jednoho svědectví Klementa Gottwalda tomu bylo přesně naopak: „Kdyby mi byli řekli, že půjdu do pekla, šel bych rád. Živě jsem s jejich rozhodnutím souhlasil, že mám jít do Vídně.“¹¹⁷ Nelze určit, která ze dvou variant je bližší skutečnosti. Pravděpodobné jsou obě, ostatně Gottwaldova reakce se mohla lišit v čase i v závislosti na tom, s kým zrovna promlouval. Je pochopitelné, že jeho pocity ohledně tak velké změny mohly být rozporuplné.

Vídeňská metropole se v průběhu 19. století pro učňovské aspiranty z Čech a Moravy stala jednou z nejfrekventovanějších destinací. Jejich nábor a umístění často obstarávali překupníci, přezdívaní „fírové“, kteří si z toho učinili výnosnou živnost. Přibližně desetileté chlapce sháněli po vesnicích českého a moravského jihu. Dostávali od rodičů zpravidla jeden zlatý za slib zaopatření místa a když měli hochů několik, vypravovali se s nimi do Vídně. Tam si je hned na nádraží Františka Josefa rozebírali řemeslní mistři. Překupníkům zaplatili prémii a cestovní výdaje, načež si děti, které často nerozuměly ani slovo německy, mohli hned odvést.¹¹⁸

Dokladem vitálnosti Gottwaldových rodinných vazeb je, že ho tato anabáze nepostihla. Do učení neměl jít k neznámému, cizímu mistrovi, nýbrž ke stolaři Havlu Krušinovi, manželovi nejmladší sestry Marie Gottwaldové Jenovéfy.¹¹⁹ Ani cestu nemusel podnikat osamoceně, či

nemusela s hlášením pospíchat. Nicméně na prvním vysvědčení z Vídně je uvedeno, že Gottwald do školy nastoupil 9. listopadu 1908. Na základě porovnání dat se přikláním k úřednímu 3. listopadu, eventuálně s odkazem na Gottwaldovu zmínku o prázdninách k 1. listopadu 1908, dni Svátku všech svatých.

116 I. URBAN, *Cesta za mládím soudruha Gottwalda*, s. 5.

117 Citováno v O. FRANĚK, *Rodák z Dědic*, s. 24.

118 Brigitte HAMANN, *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta*, Praha 1999, s. 345; František Alois SOUKUP, *Česká menšina v Rakousku: Přehled vývoje české menšiny na území dnešní republiky rakouské, zvláště ve Vídni*, Praha 1928, s. 501. Soukup po učitelování v Kardašově Řečici několik let ve Vídni redigoval *Vídeňský deník*.

119 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 2, arch. j. 41. Rodokmen a vývod předků soudruha presidenta Klementa Gottwalda, 2. září 1953, s. 8.

snad dokonce v doprovodu překupníka, protože ho přes Brno a Břeclav odvezla na vídeňské severní nádraží matka. Při loučení měla Gottwaldovi říct: „Nenaříkej a nestěžuj si ani tady, ani domů. Víš, jak je nám i tak těžko. A proto musíš vydržet.“¹²⁰ Klement Gottwald ve vzpomínce rovněž uváděl, že mu tehdy matka dala důrazné varování: „At na tebe neslyším žádné stížnosti.“¹²¹

Gottwald se ocitl v metropoli, pro kterou ve svém dosavadním krátkém životě postrádal jakýkoliv referenční rámec; dědinské Heroltice ani okresní Vyškov nemohly jedenáctiletého chlapce připravit na to, co ho zde čekalo. Vídeň měla k roku 1910 více než dva miliony obyvatel.¹²² Rozsáhlé stavební práce propojily předměstí s vnitřním městem, kolem něhož se táhl čtyřkilometrový okružní bulvár Ringstrasse, nejvýznamnější urbanistické dílo Vídně od doby středověku.¹²³ Prudce rostoucí velkoměsto bylo hojně zásobováno vodou, plynem a proudem; spojovala ho komplexní síť elektrických drah v přibližné délce 190 kilometrů.¹²⁴ Vídeň byla nepopiratelným centrem rakouské části habsburského mocnářství; všechna ostatní města působila ve srovnání nepatrně a zaostale. Čeští vlastenečtí intelektuálové tento její primát i přitažlivost důrazně rozporovali. Historik Josef Šusta ji ve vzpomínkách na svá studentská léta postavil do nelichotivého kontrastu s Prahou: „Vcelku mne Vídeň příliš neoslnila. Proti panoramatické Praze, kde zvlněný terén dával nejen hradu a dómu tryskati jako plamenu do výše nad město, nýbrž dopřával i jednotlivým monumentálním budovám... dobrodiní náležitého odstupu, zdálo se mi ve Vídni v naprosté rovině širokých ulic všechno jaksi ledabyle nakupeno bez působivé záměrnosti, přesto však s parvenovskou chloubou.“¹²⁵ Velká část českých studentů vzdorovala svodům Vídně právě kvůli předchozímu pobytu v sice provinciální, zato „panoramatické“ Praze. Avšak těch zde bylo relativně málo a tvořili fluktuující

120 F. NEČÁSEK, *Dopisy o soudruhu Gottwaldovi*, s. 27.

121 Citováno v O. FRANĚK, *Rodák z Dědic*, s. 25.

122 Monika GLETTLER, *Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt*, München – Wien 1972, s. 54.

123 B. HAMANN, *Hitlerova Vídeň*, s. 85.

124 Tamtéž, s. 311–312.

125 Josef ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní. Praha – Vídeň – Řím. Vzpomínky II*, Praha 1963, s. 97.

element.¹²⁶ Příchozí z pracujících vrstev Prahu často blíže neznali nebo ji vůbec nenavštívili – to byl i případ mladého Gottwalda –, a tudíž nemohli srovnávat. Vídeň na ně musela zapůsobit obzvláště silným dojmem.

Po celý vídeňský pobyt žil Klement Gottwald u Krušinů ve dvoupokojovém bytě v předměstském činžovním domě, s přívodem vody na chodbu.¹²⁷ Dům se nachází na Pohlgasse 21, ve XII. vídeňském okrese pojmenovaném Meidling.¹²⁸ Okres měl částečně měšťanský, částečně dělnický charakter a obývala ho početná česká menšina.¹²⁹ Podle úředního sčítání z roku 1910 zde češtinu jako obcovací řeč používalo 4 148 obyvatel, což tvořilo 4,4 procenta celkové populace okresu.¹³⁰ Skutečný počet Čechů byl pravděpodobně daleko vyšší – podle sčítání lidu z roku 1910 se v celé Vídni nacházelo 340 tisíc obyvatel narozených v jazykově českých okresech Čech, Moravy a Slezska.¹³¹ V Meidlingu se nacházela jedna česká záložna, jedna česká soukromá škola a jeden kostel s bohoslužbami v českém jazyce.¹³² Češi nicméně netvořili soustředěnou komunitu, naopak žili relativně rozptýleni; ve Vídni nikdy nedošlo k pokusu o vytvoření vlastní, autenticky české čtvrti.¹³³

Klement Gottwald patřil svým věkem, národností i sociálním zařazením k potenciálně nejvíce zranitelným skupinám vídeňského obyvatelstva. Roku 1910 zde přežívalo na 80 000 lidí bez trvalého přístřeší, z toho čtyřikrát více Čechů než Němců. Spekulace s půdou a pozemky hnala nahoru výši nájmu; staré domy byly bourány, aby uvolnily místo luxusním novostavbám. I rodiny v nejmenších nájemních bytech musely přijímat podnájemníky, aby zaplatily nájem.¹³⁴ V početných malých řemeslnických dílnách pracovali mistři i tovaryši v lopotných podmín-

126 F. A. Soukup, *Česká menšina v Rakousku*, s. 10–11.

127 O. Franěk, *Rodák z Dědic*, s. 24.

128 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 18, arch. j. 596. Korespondence 1918–1953, Jindřich Brázdil, 1946 (Vídeň XII. Pohlgasse 21/16, 30. září 1946).

129 M. GLETTLER, *Die Wiener Tschechen um 1900*, s. 53.

130 Citováno ve F. A. Soukup, *Česká menšina v Rakousku*, s. 131.

131 M. GLETTLER, *Die Wiener Tschechen um 1900*, s. 34.

132 Tamtéž, s. 58.

133 Tamtéž, s. 59.

134 B. HAMANN, *Hitlerova Vídeň*, s. 160–161.

kách a spali ve vlhkých a temných sklepech. Dětská úmrtnost v dělnických obvodech byla třikrát až čtyřikrát vyšší než v jiných čtvrtích. V brlohách se rozmáhala kriminalita, alkoholismus, prostituce a syfilis.¹³⁵

Gottwalda nic z toho ve Vídni bezprostředně nepostihlo. Výklad stranického publicisty Františka Nečáska, který je bez okolků ten nejvíce chmurný, zpravuje o tom, že Gottwald musel každý den po škole pracovat v dílně, ve čtvrtek a pátek až do dvou, do tří hodin ráno. Jeho opatrovník Havel Krušina – o němž Nečásek zásadně píše jen pod označením „mistr“ – pak dvakrát nespravedlivě ztrestal Gottwaldovu zálibu ve čtení knih: Jednou na něj z horního okna vyлил vědro vody, podruhé dokonce spálil jeho tajnou skrýš knih.¹³⁶ Podle historika Jaroslava Matějky se pak Krušina dlouho bránil vzít Gottwalda do učňovského poměru a ustoupil, teprve když chlapci nabídl placené zaměstnání jiný truhlář.¹³⁷ V osobním Gottwaldově svědectví pak vůbec jakýkoliv konflikt chybí: U Krušinů musel hned od druhého dne pracovat v dílně, nicméně „se vždycky dosyta najedl“ a měl „dost volného času nejen k učení, ale i na čtení.“¹³⁸ Havlu Krušinovi ke zlému smířlivě přičítal jen bázlivost a že „scházelo mu naprosto třídní uvědomění.“¹³⁹ Přes dílčí nesoulady v jednotlivých podáních je zřejmé, že Gottwald v dílně pracoval a vyučil se truhlářem v jistě tvrdých, avšak stabilních podmínkách bez větší hmotné deprivace. Příbuzenské vazby naplno prokázaly svoji funkčnost a uchránily ho před bídou rakouského velkoměsta.

Více turbulentní bylo alespoň zpočátku Gottwaldovo potýkání s vídeňským školstvím. Dne 9. listopadu 1908 nastoupil do obecné školy pro chlapce na Singrienergasse 21 ve XII. okrese¹⁴⁰ a přechod na německý vyučovací jazyk, který naprosto neovládal, pro něj představoval skutečný otřes. Přestože měl z Vyškova a Hoštic vychozených kompletních pět tříd, musel Gottwald znovu absolvovat třetí ročník. V jednom svě-

135 Tamtéž, s. 172.

136 F. NEČÁSEK, *Mládí Klementa Gottwalda*, s. 12–14.

137 J. MATĚJKA, *Gottwald*, s. 13.

138 Záznam vyprávění Klementa Gottwalda, *Vzpomínky na Klementa Gottwalda*, s. 27.

139 Tamtéž, s. 28.

140 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 1, arch. j. 2. Školní zprávy a jiná vysvědčení 1907–1914 (Schulnachricht, Schuljahr 1908/1909).

dectví se na to rozpomínal s takřka věčným klidem: „Protože jsem německy neuměl ani blafnout, dali mě v německé škole do třetí třídy, abych se naučil. Tři třídy dolů. Bylo tam ve třídě několik Čechů, ale re-negátů. Sami německy dobře neuměli, ale mně se posmívali. Nadávali mi ‚pémák‘.“¹⁴¹ Avšak nejvíce proslulá je vzpomínka, kterou Gottwald v lednu 1948 adresoval redaktorovi časopisu *Škola a svět*, česky vlaste-necká a patričně konfrontační:

„Jednou, když jsem byl vyvolán a odpovídal jsem svou špatnou němčinou, vysmáli se mi všichni spolužáci a učitel s nimi. To mne... tak rozzlobilo, že jsem se zařekl, že do konce roku nepromluvím ve škole na učitele německy. Hodně jsem přemýšlel, zda takový závazek mohu splnit, ale řekl jsem si, že ano, děj se co děj. A také jsem to vydržel. Bylo to sice na konci roku vidět na vysvědčení, ale na autoritě u spolužáků a učitele i na sebedůvěře mi to určitě přidalo.“¹⁴²

Toto vyprávění působí natolik anachronisticky, natolik poplatné nacionalisticky vypjaté době Třetí Československé republiky i pěstování obrazu Gottwalda coby hrdiny bez bázně a hany, že se takřka instinktivně nabízí ho jednoduše zavrhnout. Ostatně pohled na vysvědčení, konkrétně na známky z předmětu vyučovací jazyk (*Unterrichtssprache*), dokládá spíše chlapcovu setrvalou snahu se v němčině zlepšit než tvrdošijně mlčet.¹⁴³ Počátek legendy o protiněmeckém mlčení Klementa Gottwalda je možné hledat v čase veřejných oslav jeho 50. narozenin 23. listopadu 1946, kdy ji s patričnou vzletností vylíčil generální tajemník KSČ Rudolf Slánský.¹⁴⁴ Avšak proti plošnému odmítnutí celé událos-

141 Citováno v O. FRANĚK, *Rodák z Dědic*, s. 25. Neboli „bémák“, což byla nadávka vzniklá cíleným zkomolením slova „Böhmisch“, označení pro obyvatele českých zemí bez ohledu na národnost. Nadávka ve Vídni patřila lidem, kteří neovládali dostatečně němčinu nebo neměli dostatečně německy znějící příjmení. Z Gottwaldova výkladu je tato konotace zřejmá.

142 Klement Gottwald, *Klement Gottwald mládeži*, Praha 1950, s. 43.

143 V prvním a druhém čtvrtletí má za pět, ve třetím a čtvrtém už za tři. NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 1, arch. j. 2. Školní zprávy a jiná vysvědčení 1907–1914 (Schulnachricht, Schuljahr 1908/1909).

144 „Jednou, když je vyvolán a odpovídá, učitel si z jeho nedokonalé němčiny dělá posměch. Od té chvíle soudruh Gottwald nepromluví slova německy, ve škole neodpovídá na otázky učitele, zarputile mlčí. A pokud jde o německé spolužáky, kteří se mu také posmívají, tu si s nimi tyto urážky vyřizuje v pěstních sou-

ti coby *ex post* konstrukce stojí svědectví matky Marie Gottwaldové, která velmi podobný příběh sdělila již před 23. listopadem roku 1946 (a pravděpodobně Slánského inspirovala). Podle ní byl Gottwaldův závazek ještě trvalejší: „Klement se zařekl, že už ve škole nepromluví slova německy. A skoro dva roky nepromluvil. To víte, dělalo mu to ve škole zle, ale vydržel to. A to byl tenkrát malý.“¹⁴⁵ Marie byla poměrně zdrženlivou pamětnicí, bez sklonu k přehánění. Není proto vyloučeno, že vzpomínka měla reálný základ. Gottwald jistě nemlčel „do konce roku“ ani „skoro dva roky“, ale rozhodnutí v tomto duchu učinit mohl a po jistý čas v něm i vytrvat.¹⁴⁶

V periodickém tisku na začátku 20. století se často psalo o zoufalé situaci českého dítěte na německé škole. Nejvýznačnější český deník *Národní listy* v článku z 13. srpna 1910 nazvaném „České dítě patří do české školy“ ji popsal s náležitým patosem: „Místo laskavé domluvy dostává se mu štulce či strčení, jež nezaslouženo jsou, vzbuzuje v duši dítěte trpkost. Brzy, brzičko pak již zakouší i posměchu a nadávek pro svůj český původ.“¹⁴⁷ V deníku *Národní politika* se pak 2. července 1914 pod titulem „Týrání českých učňů na pokračovacích školách ve Vídni“ dokonce psalo o tom, že německý učitel nařídil českému učni, aby ukázal, „jak chodí český pes“. Když hoch neuposlechl, měl jej učitel zbít s křikem: „Vyženu ti už ten český mozek a vtluču ti německý.“ Případ se údajně stal na škole pro truhlářské učně.¹⁴⁸

Podle narativu českého vlasteneckého hnutí se českým dětem na německých školách kazil charakter a docházelo k jejich odnárodnění. To otevírá zásadní otázku národní identity. Česká vlastenecká inteli-

bojích. Tak hrdě a nesmlouvavě hájil mladý Gottwald čest českého člověka v německém prostředí.“ Rudolf SLÁNSKÝ, O velkém díle a životě soudruha Gottwalda, in: *K padesátinám soudruha Gottwalda. 1896–1946. Sborník statí a vzpomínek*, Praha 1946, s. 40.

145 J. PLACHETKA, *Než se stal Gottwald slavným*, s. 3.

146 Lenka Bobíková přišla s podpůrnou tezí, že Gottwald neodpovídal pouze při vyučování německého jazyka, v ostatních předmětech však německy odpovídat musel, protože by jinak nebyl hodnocen. L. BOBÍKOVÁ, *Politické a ideové zrání Klementa Gottwalda ve dvacátých letech*, s. 50.

147 Jan KLECANDA, České dítě patří do české školy II, *Národní listy*, 13. srpna 1910, s. 4.

148 Citováno ve F. A. SOUKUP, *Česká menšina v Rakousku*, s. 501.

gence pracovala s esencialistickým pojetím národa, jehož součástí se jedinec stal faktem svého narození. Avšak historička Tara Zahra upozornila na problematičnost takového přístupu: „Obtíž spočívala v tom, že přes představu šířenou českým národním hnutím bylo mnoho dělnických a rolnických, česky hovořících rodičů, kteří nebyli přesvědčeni o tom, že mají českou národní identitu.“¹⁴⁹ V obecné rovině jsou platné závěry historika Miroslava Hrocha, že vědomí příslušnosti k národu se zakládá na rozhodování lidí v konkrétních historických podmínkách a existenci národa následně podmiňuje, zda se rostoucí počet jedinců považuje za jeho příslušníky či nikoliv.¹⁵⁰ K tomu je nutno dodat, že tento (nesamozřejmý) proces probíhal v čase a spoluurčovaly ho faktory zeměpisné i sociální. Gottwaldovo rodiště, Morava, procházela ve druhé polovině 19. století do určité míry odlišným vývojem než Čechy. Rozmach českého národního hnutí zde začal později,¹⁵¹ existovala jistá tendence integrovat se k rakouskému centru.¹⁵² V rovině společenské je potom nasnadě, že nižší, okrajové skupiny a vrstvy obyvatel se do národotvorného procesu zapojovaly jako poslední. Vztáhnuto přímo na Klementa Gottwalda, není úplně samozřejmé, že se již ve Vídni a na vídeňských školách považoval především za Čecha. Z dosavadní zkušenosti si mohl vytvořit různé regionální a sociální identity: nemanželský syn, dítě rolníků, přistěhovalc z Moravy.¹⁵³ Každá z nich pro něj byla bezpro-

149 Tara ZAHRA: Reclaiming Children for the Nation: Germanization, National Ascription, and Democracy in the Bohemian Lands: 1900–1945, *Central European History*, 4/2004, s. 505. Autorka národnostní problematice věnovala celou knihu, viz TÁŽ, *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands. 1908–1948*, Ithaca – London 2008.

150 Miroslav HROCH, *Národy nejsou dílem náhody: Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*, Praha 2009, s. 266.

151 *Vyškovsko*, s. 148 a 156. Ještě roku 1910 se o česky hovořících obyvatelích Moravy zpravidla nehovořilo prostě jako Češích a Moravanech, ale spíše jako o Hanáčích, Slováčích či Valaších. František Čapka, *Morava*, Praha 2003, s. 114. Na Moravě s ve Slezsku bylo až do počátku 20. století rozšířeno regionální vědomí. Jiří KOŘALKA, *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914*, Praha 1996, s. 139.

152 M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*, s. 160.

153 Pro historika Otakara Fraňka bylo Gottwaldovo „moravanství“ nepochybné, nikoliv však v „neblahém separatistickém smyslu“. O. FRANĚK – A. VERBÍK, *Klement Gottwald ve vzpomínkách a dokumentech*, s. 7. Více se této problematice nikdo nevěnoval.

středně hmatatelná. Zkušenost s vídeňským německým školským systémem nepochybně v mnoha ohledech přispěla k tomu, že Gottwald začal problém národní příslušnosti aktuálně pocítovat a pravděpodobně ho podpořila v jeho dalších rozhodnutích (viz níže). Nicméně v prvé řadě opět podtrhovala jeho obecný marginální status přistěhovalce z nižší sociální vrstvy.

Nízký společenský původ rozhodnul více než cokoliv jiného o přístupu Gottwalda k vyššímu vzdělání. Po počátečním prudkém zhoršení si i ve Vídni udržel dobrý prospěch; ze třetí třídy obecné školy postoupil rovnou do páté, na pokračovací škole pro učně dostával po tři roky pouze známky vynikající („vorzüglich“) nebo chvalitebný („lobenswert“).¹⁵⁴ Avšak příležitost k dalšímu studiu Gottwald nedostal žádnou, na což vzpomínal s mírnou hořkostí: „Když jsem ve čtrnácti letech vyšel školu, přinesl jsem pěkné známky na vysvědčení, takové, že bych mohl jít klidně dál do školy třeba jako student. Ale pro chudého chlapce, jakým jsem byl, to bylo prostě nemožné.“¹⁵⁵ Jistě šlo také o problém finančních prostředků, důležitá zde však znovu byla identita. Pro příbuzné, Krušinovi i rodinu v Herolticích, bylo samozřejmé, že se Gottwald vyučí truhlářem a zůstane součástí manuálně pracující vrstvy. Představa školy jako prostředku vertikální sociální mobility jim byla vzdálená, respektive se vůči ní stavěli nepřátelsky.¹⁵⁶

Nicméně Klement Gottwald nebyl pouze determinován vnějšími podmínkami; také ve Vídni projevoval individualistické, občas až introvertní založení. Ještě více se prohloubila jeho čtenářská záliba. Podle vlastní vzpomínky četl především české literární sborníky: „Nejvíce jsem si tenkrát oblíbil takzvané čítanky. Byly to dosti objemné knihy, vlastně

154 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 1, arch. j. 2. Školní zprávy a jiná vysvědčení 1907–1914 (Schulnachricht, Schuljahr 1908/1909; Entlassungs–Zeugnis, 23. listopadu 1910; Zeugnis, Schuljahre 1911/1912; Jahres–Zeugnis, Schuljahr 1912/1913, Besuchs–Zeugnis, Schuljahr 1913/1914).

155 Záznam vyprávění Klementa Gottwalda, *Vzpomínky na Klementa Gottwalda*, s. 27.

156 Odpor pracujících vrstev vůči vyššímu vzdělání a potenciální hrozbě společenského odcizení na osobní rodinné zkušenosti trefně popsal jeden ze zakladatelů KSČ Karel Kreibich. Karel KREIBICH, *Těsný domov – širý svět*, Liberec 1968, s. 80–81.

sborníky sestavené z prací i myšlenek českých spisovatelů. Pamatuji se, že jsem si velice oblíbil čítanku Macharovu, Jiráskovu i Vrchlického.¹⁵⁷ Gottwaldovou největší vášní potom bylo samotářské procházení vídeňské metropole, o čemž se rozepsal v již citovaném dopise z roku 1919:

„Když jsem byl ve Vídni... Těž zde jsem četl, mnoho četl – a učil se pozorovat. Vždy mne to táhlo tam, do vnitřního města mezi ty vysoké a krásné domy, na ty veliké bulváry[,] kde proudil vždy život, na ty tepny velkoměsta. A tu jsem se opět učil, pozoroval a snil, s otevřenýma očima... Od výkladní skříně knihkupců, kde jsem prostál někdy hodiny, jsem chodil k výkladním skříním obrazáren, kde mne připoutal každý nepatrný obrázek. A když jsem poprvé vstoupil do síní velikých muzeí a obrazáren, tu mé nitro se prochvívalo úctou před tímto dílem lidí a před těmi lidmi, kteří toto vše vykonali – a byl jsem tak šťastný, jako když jsem poprvé viděl vycházeti slunce.“¹⁵⁸

Gottwald prožíval město do velké míry osamoceně. Ve Vídni se tehdy zdržovala celá řada významných osobností, které zásadně determinovaly jeho budoucnost.¹⁵⁹ To je však pozdější a zprostředkovaný vliv. Pro dobu vídeňského pobytu u Gottwalda absentuje postava, která by pro něj svou blízkostí a významem byla srovnatelná se ševcem Josefem Bezslézinou nebo matkou Marií.

Nelze však tvrdit, že se Klement Gottwald společnosti úplně stranil. Roku 1912 vstoupil do Československé sociální demokracie,¹⁶⁰ respekti-

157 Záznam vyprávění Klementa Gottwalda, *Vzpomínky na Klementa Gottwalda*, s. 28.

158 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 18, arch. j. 596. Korespondence 1918–1953, Marie Mlčoušková, 1918–1920 (Vítkovice, 14. února 1919, s. 2–3).

159 Vyčnívají především dvě: Budoucí strůjce ruské říjnové revoluce Lev Davidovič Trocký pobýval ve Vídni v letech 1907–1914 a navštěvoval proslulou kavárnu Central v Herengasse, frekventovanou českou inteligencí, slovanskými poslanci Říšské rady a emigranty. Antonín MACHÁT, *Naši ve Vídni*, Praha 1946, s. 385–386. Budoucí vůdce NSDAP Adolf Hitler žil ve Vídni v letech 1908–1913. Na podzim roku 1909 se kvůli nedostatku finančních prostředků dokonce uchýlil do azylového domu v Meidlingu, v Gottwaldově blízkosti. B. HAMANN, *Hitlerova Vídeň*, s. 176. Není však pravděpodobné, že se potkali.

160 Klement Gottwald, vůdce československých dělníků, *Rudé právo: Ústřední orgán Komunistické strany Československa (příloha Naši kandidáti)*, 1. května 1935, s. 1.

ve do její organizace mládeže ve XII. okresu. Sídčila v jednopatrové budově školy Komenského. Funkcionář Bedřich Čepelka popsal, jak tehdy pracovala: „Schůzky bývaly v neděli odpoledne. Konaly se přednášky, debatní večírky a besídky pro mládež, která při nich zpívala národní a dělnické písně a recitovala básně.“¹⁶¹ Gottwald se rovněž stal aktivním členem místní Dělnické tělocvičné jednoty (DTJ). Cvičila v hostinském sále, náradí si nosila z přilehlé kůlny a před každou cvičební hodinou seřazení cvičenci vyslechli socialisticky zaměřený proslov.¹⁶²

V tomto období probíhal uvnitř českého sociálnědemokratického hnutí prudký odborový konflikt. Vedení strany a většina členstva se přiklonily k českému odborovému ústředí, Pražské komisi, zatímco menšina nadále podporovala celorakouské ústředí, Říšskou odborovou komisi.¹⁶³ Střetnutí rychle přerostlo do politické sféry a na podzim roku 1910 se strana rozštěpila. Vedle majoritní Československé sociální demokracie (autonomisté) se ustavila separátní stranická entita (centralisté).¹⁶⁴ Probíhající boje zasáhly také dělnické organizace ve Vídni. Dělnické tělovýchovné jednoty byly vypovídány z místností, centralisté proti nim s finanční podporou německé sociální demokracie v Rakousku zakládaly jednoty vlastní, nicméně autonomistické jednoty vyšly celkem neoslabeny.¹⁶⁵

Gottwald se na tomto rozkolu podílel pouze jako řadový člen českého dělnického hnutí, který se přiklonil k autonomistům. Ve Vídni byla jejich převaha jednoznačná a mladý Gottwald u nich skončil nejspíše automaticky, aniž by nad volbou hlouběji přemítal. Možná více akcentoval svoji příslušnost k sociálnědemokratické mládeži, která se v daném období profilovala více bojovně a ortodoxně než vlastní vedení strany. Už samotné členství představovalo faktor nezanedbatelného významu, vždyť z hlediska početnosti představovala organizovaná socia-

161 Vzpomínka Bedřicha Čepelky, O. FRANĚK – A. VERBÍK, *Klement Gottwald ve vzpomínkách a dokumentech*, s. 24.

162 Tamtéž.

163 J. KOŘÁLKA, *Češi v Habsburské říši a v Evropě*, s. 264.

164 Přehledně popsáno v Jan GALANDAUER, *Bohumír Šmeral. 1880–1914*, Praha 1981, s. 123–139.

165 F. A. Soukup, *Česká menšina v Rakousku*, s. 466.

listická mládež ve své věkové skupině minoritu.¹⁶⁶ Nicméně Gottwaldova aktivita se zde výrazněji nerozvinula: Docházel na dělnické schůze a dělnické kulturní podniky. Ve vzpomínce uváděl jako jediný doklad výraznější angažovanosti tu skutečnost, že se jich musel zúčastňovat „tajně, aby strýc nevěděl. On se takových akcí bál, aby snad nepřišel o zákazníky.“¹⁶⁷ Nedochovala se zmínka o tom, zda Gottwald participoval na tehdejších rozsáhlých protidrahotních demonstracích, jež se pořádaly proti neúnosně vysokým cenám masa i dalšího zboží a přerostly v krvavé srážky s policií a vojskem.¹⁶⁸

Je třeba vyhnout se teleologickému zdůvodnění, které by z Gottwaldovy pozdější úspěšné politické dráhy vyvozovalo, že od počátku byla jeho hlavní motivací. Případný je v tomto ohledu postřeh sociologa Roberta Michelse: „Mnohé elementy nedaly se do strany s vysloveným nebo aspoň podvědomým úmyslem státi se vůdci; hnala je pouze obětavost a bojovnost, snad také hnus nad běžnými poměry a jejich vládci.“¹⁶⁹ Gottwald mohl hledat společenství podobně smýšlejících lidí nebo vytvářet přátelské vazby. Podle Čepelkovy vzpomínky „Klement“ samozřejmě „záhy shromáždil kolem sebe kroužek stejně nadšených kamarádů.“¹⁷⁰ To je však více než cokoli jiného úlitba Gottwaldově velké budoucnosti. Žádné konkrétní svědectví od členů údajné Gottwaldovy skupiny k dispozici nemáme. Jeho otisk na českém dělnickém hnutí ve Vídni byl nepatrný, důležitý především pro něj samotného.

Vídeňská politická participace byla pro Gottwalda zásadní ve dvou směrech. Skrze aktivitu v sociálnědemokratické mládeži a DTJ se důkladně obeznámil s českým národním hnutím, o kterém do té doby pravděpodobně slyšel jen jako dítě od ševce Bezsleziny a dělníků ve Vyškově. Československá sociální demokracie se na začátku 20. století překotně integrovala do národní společnosti, ba nárokovala si v ní vedoucí

166 Lukáš FASORA, *Starí k poradě, mladí k boji. Radikalizace mladé generace českých socialistů 1900–1920*, Brno 2015, s. 132, 215–216.

167 Záznam vyprávění Klementa Gottwalda, *Vzpomínky na Klementa Gottwalda*, s. 27–28.

168 J. GALANDAUER, *Bohumír Šmeral. 1880–1914*, s. 167.

169 Robert MICHELS, *Strany a vůdcové. K sociologii politického stranictví*, Praha 1931, s. 188.

170 Vzpomínka Bedřicha Čepelky, s. 24.

postavení. Zdůrazňovala lidovou podstatu českého národa a úlohu pracujících vrstev v něm; byli to především čeští sociální demokraté, kdo usilovali o menšinové školy ve Vídni a bránili je proti úřadům i německým nacionalistům.¹⁷¹ V univerzálnější rovině si potom skrze sociálně-demokratické schůze a přednášky Gottwald osvojoval identitu politického aktivisty. Historik Jiří Kořalka postuloval, že právě v dělnickém hnutí se statisíce nepriviligovaných dělníků a malovýrobců poprvé aktivně účastnily na společenském a politickém životě. Zásadně se tak proměnily jejich způsob života i zvyklosti.¹⁷² Rozmach vyvrcholil v poslední předválečné dekádě let 1905 až 1914, kdy ve Vídni exponenciálně narůstalo členstvo v dělnických tělocvičných jednotách a dařilo se organizovat i méně vzdělané a marginalizované dělníky.¹⁷³ Gottwald jistě mohl mít přirozenou tendenci k politice, ta by však bez příhodných podmínek nenalezla příležitost k uplatnění. Získané zkušenosti nelze přeceňovat – aktivita v hnutí musela být pro jiné povinnosti omezená a nárazová; nikdy nepřesáhla úroveň řadového sympatizanta. Vzhledem k absenci svědectví či jiných pramenů nedokážeme zjistit, co přesně pro Gottwalda znamenala. Přesto lze hovořit o jeho prvotní iniciaci do stranictví a stranické politiky. Jeho představa strany jakožto nástroje společenské změny se rodila právě zde a nebyla nijak výjimečná – sdílel ji s většinou členské masy sociální demokracie.

* * *

Po třech letech učení u strýce Krušiny obdržel Klement Gottwald 7. srpna 1914 výuční truhlářský list.¹⁷⁴ Slavnostní událost však zastínil eskalující evropský konflikt. Vídeň v této době už naplno zachvátila válečná psychóza; den předtím vyhlásilo Rakousko–Uhersko válku Rusku. Ulicemi vídeňského velkoměsta se v létě tohoto roku opakovaně nesla lo-

171 J. S. BENEŠ, *Workers and Nationalism*, s. 173–176, 239–241.

172 J. KOŘALKA, *Češi v Habsburské říši a v Evropě*, s. 290.

173 L. BOBÍKOVÁ, *Politické a ideové zrání Klementa Gottwalda ve dvacátých letech*, s. 46–47; J. S. BENEŠ, *Workers and Nationalism*, s. 192.

174 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 1, arch. j. 2. Školní zprávy a jiná vysvědčení 1907–1914 (Lehrzeugnis, 7. srpna 1914, kopie 12. května 1948).

ajální prorakouská a německy nacionální hesla. Hned po obdržení zprávy o atentátu bosenskosrbského politického aktivisty Gavrila Principa na následníka habsburského trůnu Franze Ferdinanda d'Este (28. června) demonstrující zástup pronikl do značné blízkosti budovy srbského vyslanectví, před kterou se dopouštěl „nanejvýš urážlivých výkřiků proti Srbům i proti Srbsku.“¹⁷⁵ Den po vyhlášení částečné mobilizace rakouské armády (25. července) se na Ringstrasse shromáždil početný dav, který vyvolával „Nieder mit Serbien!“ (Pryč se Srbskem!), „Hoch Oesterreich!“ (Sláva Rakousku!) a „Krieg gegen die Königsmörder!“ (Válku proti královrahům!).¹⁷⁶ Zvláště tíživou se stala ve Vídni situace české menšiny. Po atentátu vytloukla skupina Němců domněle českou kavárnu ve III. okrese; po oznámení částečné mobilizace měl německý dav shromážděný na Praterstrasse bouřlivě akklamovat „Nieder mit dem tschechischen zweischwanzigen Hunde!“ (Pryč s českým dvouocasým psem!).¹⁷⁷ K tomu se přidávaly každodenní starosti: Lidé ze strachu před ztrátou hodnoty usilovali o směnu papírových peněz za stříbrné; ve velkém se skupovala mouka.¹⁷⁸ Není známo, jak o probíhajících událostech smýšlel Gottwald. Je však vypovídající, že Vídeň vzápětí opustil a vrátil se zpět na Moravu.¹⁷⁹ Jeho odchod byl symptomem daleko širšího fenoménu. Během Velké války český živel ve Vídni početně velmi oslabil, především kvůli stálým vojenským odvodům mužstva.¹⁸⁰ Vojně se nevyhnul ani Gottwald; povolán byl v dubnu 1915.¹⁸¹

175 Zrazují heslo: „Pomsta patří bohu“, *Dělnické listy*, 1. července 1914, s. 1.

176 Před vzplanutím války: V Rakousku mimořádná opatření, *Dělnické listy*, 26. července 1914, s. 2.

177 F. A. Soukup, *Česká menšina v Rakousku*, s. 86.

178 Nedostatek drobných peněz, *Dělnické listy*, 5. srpna 1914, s. 5.

179 23. října 1914 přijal zaměstnání u truhláře Franze Bayera v Lipníku. NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 1, arch. j. 3. Arbeitsbuch für Klement Gottwald, s. 10–11.

180 F. A. Soukup, *Česká menšina v Rakousku*, s. 88.

181 NA, f. 520 – Klement Gottwald, kart. 1, arch. j. 3. Arbeitsbuch für Klement Gottwald, s. 13; Tamtéž, kart. 1, arch. j. 10. Vojenské dokumenty s příslušnou korespondencí. Vojenská knížka Gottwald Klement, s. 38. Pro vojenskou dráhu Klementa Gottwalda viz Lenka BOBÍKOVÁ, O vojenských letech Klementa Gottwalda jinak, *Historie a vojensství*, 6/1991, s. 118–129.

Závěr

Klement Gottwald již v letech dospívání projevoval řadu specifických individuálních rysů – byl chytrým a pilným žákem, jako chlapec zatvrzele čelil ústrkům pro své nízké sociální postavení i nemanželský původ, vytvořil si bohatý vnitřní svět vyplněný náruživou četbou a samotářskými procházkami přírodou nebo ulicemi vídeňského velkoměsta. Jeho charakter nelze redukovat na odosobněný archetyp ani dobu jeho mládí na pouhou předehru budoucích velkých činů.¹⁸²

Při zohlednění společenského prostředí ztrácí výklad Gottwaldova raného života na výlučnosti tolik akcentované oficiálními biografy komunistické éry. Národní či politická příslušnost v něm představovala spíše odvozený, zprostředkovaný faktor. Determinovaly jej zejména obecnější politické a ekonomické podmínky, blízké okolí, rozhodnutí příbuzných, v prvé řadě matky Marie Gottwaldové.

Současně byl Gottwald se společenským prostředím úzce propojený a konkrétně ho reprezentuje. Ani v kontextu evropských meziválečných komunistických předáků není výjimečný, při srovnání se objevují paralely: nabízí se především další nemanželský syn a dlouholetý generální tajemník Komunistické strany Francie Maurice Thorez.¹⁸³ Nicméně Gottwald představuje v tomto období reprezentativní typ v daleko širším smyslu – v kategorii nemanželských dětí, nemajetných rolníků,¹⁸⁴ českých učňů ve Vídni,¹⁸⁵ mladých sympatizantů sociální demokracie. V prvních desetiletích 20. století se ještě principiálně neodlišuje, sdílí

182 Velice výstižná je Lenka Bobíková: „Tytéž vlastnosti ho [Gottwalda] mohly dovést ke zcela jiné životní dráze – procesy, které formují lidskou osobnost, jsou natolik subtilní a složité, že je vůbec otázkou, zda a nakolik je lze přesně v dějinách rekonstruovat.“ L. BOBÍKOVÁ, *Politické a ideové zrání Klementa Gottwalda ve dvacátých letech*, s. 32.

183 Podobnost jejich údělů je takřka fantastická, od samého počátku. Také Thorez byl produkt třídně nerovného vztahu. Philippe ROBRIEUX, *Maurice Thorez. Vie secrète et vie publique*, Paris 1975, s. 8.

184 Gottwaldovým prostřednictvím můžeme nahlédnout do konfliktu mezi sedláky a bezzemky, který je jinak prameny velice obtížně doložitelný. P. CIBULKA – P. KLADIWA – A. POKLUDOVÁ – P. POPELKA – M. ŘEPA, *Čas změny*, s. 75

185 V roce 1913 bylo ve Vídni evidováno 8 094 českých učňů, přímo truhlářských potom 1 274. F. A. SOUKUP, *Česká menšina v Rakousku*, s. 491.

jejich životní podmínky, je jedním z nich. Jeho biografie tudíž poskytuje vynikající prostředek ke zkoumání tehdejšího života marginalizovaných vrstev české populace v habsburském mocnářství. Na Gottwaldovi je možné sledovat, jak žili zchudlí čeští rolníci nebo v jakých poměrech se nacházela početná česká menšina ve Vídni. Zároveň se lze vyhnout nástrahám příliš abstraktního přístupu. Gottwald byl determinován svým sociálním zařazením, reagoval však specificky, individuálně. Nejvíce patrné je to při sledování role příbuzenských vazeb. Gottwaldův příklad dokládá jejich význam pro nižší společenské vrstvy. Veškerá Gottwaldova inteligence by byla málo platná nebýt starostlivé matky nebo příbuzných rodin Bezslazinů a Krušinů, ochotných ho mezi sebe přijmout. Na druhé straně právě díky své inteligenci byl Gottwald schopný z tohoto zázemí těžit. Příbuzenské vazby a na nich postavené struktury vzájemné pomoci představovaly v tomto období překotných změn a rozpadu tradičního uspořádání vůbec nejdůležitější instituci české rolnické a proletarizované masy. Gottwald jako nemanželské dítě postrádal celou příbuzenskou síť po otci; musel si vystačit s tou po matce. Přesto měla tato struktura v jeho raném životě určující význam.

The Childhood, Youth and Apprenticeship of Klement Gottwald: 1896–1914

SUMMARY

The youth of Klement Gottwald provides a unique insight into the workings of late Austria-Hungary from the perspective of marginalized social strata. The future leader of the Communist Party of Czechoslovakia and the 4th Czechoslovak president belonged to several categories of people from the periphery of society.

He was born as an illegitimate child to a single mother, Marie Gottwaldová. Thus, it is possible to observe how the legal and material status of illegitimate children was ensured in Austria at the end of the 19th century. We can also glimpse the stigma that accompanied this status. Marie, Klement's mother, soon left and went to work in Brno, the son was sent to be raised by distant relatives in Vyškov.

The Vyškov period of Klement Gottwald allows us to observe the conditions of poor artisans and workers in the suburbs, how they were reflected in the life of a small child – what institutions he attended, how he spent his free time, what he could learn and who influenced him. On a more individual level, we can recognize Gottwald's first characteristic features, his inquisitiveness and diligence, as well as the important influence that the guardian Bezslezina had on the boy. The crucial importance of family ties, which gave Gottwald's early childhood the necessary stability, is clearly shown.

From 1905, Gottwald lived with his mother and her new family in the village of Heroltice. The period represents a significant contrast to the previous one spent in Vyškov – the village environment was hostile to Gottwald due to his illegitimate origin; the boy got into conflicts and displayed obstinacy. On a social level, it is possible to observe the life of the landless poor in the Moravian countryside and their problematic coexistence with the families of richer peasants. In difficult circum-

stances, his mother was important to Gottwald and constantly supported him.

The Vienna period from 1908 to 1914 brought a fundamental turning point in Klement Gottwald's life. He got to know the wildly growing city, learned to be a carpenter, experienced national contradictions, and was active in the social democratic movement. Through his experience, we can get to know the situation of Czech immigrants, Czech apprentices, young social democratic activists in the Austrian metropolis, and how this was reflected in the life of one specific individual, in his possibilities and restraints. It shows the limited – though still undeniable – influence of young Gottwald's personality on his own life trajectory, which was not exceptional or even unique in this period despite certain specific features. The decisive role within broader political, social and economic factors appertained to the functionality of kinship relationships. Without them, Gottwald's life would have taken a fundamentally different path.

Expressionismus und jüdische Identität. Jakob Steinhardt zwischen Kunst und Religion¹

ABSTRACT

Expressionism and Jewish Identity. Jakob Steinhardt Between Art and Religion

In the last twenty years, the method of the so-called cultural transfers in the context of Jewish studies shows itself as very helpful, especially in the research of Jewish identity and cultural processes in general. The following article uses this method and the example of the well-known German-Jewish painter and graphic artist Jakob Steinhardt, and the artists from his environment to examine the relationship between Expressionism and Jewish identity and their origins. The individual connections between the artists are analysed as well as their works and the reflection in the Zionist press.

Keywords: Jewish identity; Jakob Steinhardt; Expressionism; Cultural transfer

Einleitung

„Die jüdischen Graphiker des Expressionismus bewegen sich vorzugsweise innerhalb der Atmosphäre des Holzschnittes und Radierung. [...] Jakob Steinhardts Holzschnitte tragen das Cachet seiner Gebärdensprache, wie in den anderen Gebieten auch hier durchweg jüdische Motive behandelnd. [...] Durchweg treffen wir bei diesen Holzschnittkünst-

1 Der Artikel geht von meiner Masterarbeit *Jüdische Identität im späten Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Jakob Steinhardt und sein Künstlerkreis* aus, die im Jahre 2018 am Institut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität in Prag verteidigt wurde.

lern auch die Radierung. Weiterhin als bedeutsam sind noch zu erwähnen: Ludwig Meidners Köpfe, die mit wenigen Strichen immer Wesentliches aussagen, Ernst Sterns etwas schwüle aber zu rasenden Sinnlichkeit ausgepeitschten erotischen Motive („Sumurum“), Max Oppenheimer Portraits und Heinrich Tischlers biblische Motive. Ich sehe davon ab, weitere Namen aufzuführen, zumal mir auch nicht alle Expressionisten jüdischer Abstammung bekannt sind. Immerhin dürfte sich aus dieser Zusammenstellung bereits ergeben, daß wir es bei der expressionistischen Graphik mit einem spezifisch jüdischen Ausdrucksgebiet zu tun haben.“²

Jakob Steinhardt³ ist heutzutage als wichtiger Vertreter des deutschen Expressionismus genauso wie der sog. jüdischen Renaissance bekannt. Sein Leben ist ebenso eng mit der Kunstschule Bezalel verknüpft. Bei einer näheren Untersuchung seines Werks entsteht die Frage, welche Rolle der Expressionismus im Rahmen der jüdischen Identität vertretet. Warum wurden in der Presse Steinhardts Graphiken und Werke seiner jüdischen Kollegen mit einem *spezifisch jüdischen Ausdrucksgebiet* verbunden? Inwiefern ging es um die zionistische Inter-

2 Heinrich BERL, Die Juden in der bildenden Kunst der Gegenwart, *Der Jude* 8, 5–6/1924, S. 336, online: <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/pageview/3109414?query=ludwig%20meidner> [15. 5. 2021].

3 Jakob Steinhardt (1887–1968) war ein deutsch-jüdischer Graphiker. Er kam aus Zerkow in der Provinz Posen. Sehr früh entschied er sich, ein Künstler zu werden und es gelang ihm, ein Stipendium für sein Studium am Berliner Kunstgewerbemuseum zu bekommen. Weiter studierte Steinhardt bei Lovis Corinth und Hermann Struck. Im Jahre 1912 gründete er die expressionistische Künstlergruppe Die Pathetiker. Nach dem ersten Weltkrieg galt sie als einer der Hauptvertreter der sgn. Jüdischen Renaissance dank seiner Illustration von Haggada schel Pessach. Während der Weimarer Republik zählte er zu den angesehenen Künstlern in Berlin. Nach der Machtübernahme 1933 emigrierte er mit seiner Familie nach Palästina. 1949 wurde er Leiter der Graphischen Abteilung der Kunstschule Bezalel. Mehr zur Persönlichkeit von Jakob Steinhardt: Dominik BARTMANN (Hrsg.), *Jakob Steinhardt Zeichnungen*, Berlin 2000; Stefan BEHRENS (Hrsg.), *Jakob Steinhardt. Das graphische Werk*, Berlin 1987; Dorothea KAUFMANN, *Einflüsse auf das Frühwerk Jakob Steinhardts. Zur geistesgeschichtlichen Verortung eines jüdischen Expressionisten mit einem Ausblick auf sein Gesamtwerk*, Dissertation, Heidelberg 1999.

pretation der Presse und inwiefern hat sich diese Verbindung in den künstlerischen Kreisen kristallisiert?

Der vorliegende Artikel analysiert die Werke von Steinhardt sowie die Werke der jüdischen und nichtjüdischen Künstler in seiner Umgebung ausgehend v.a. von seinen Gästebüchern⁴ und der Reflexion der Kunst in der Presse. Es wird versucht, die Frage zu beantworten, inwieweit die Nutzung des Expressionismus im kulturzionistischen Kontext als Kulturtransfer verstanden werden kann.

Die Auffassung der jüdischen Identität geht von der konstruktivistischen Untersuchung des Nationalismus aus. Es wird davon ausgegangen, dass die jüdische Identität keine fixe Entität darstellt, sondern als dynamisch und prozesshaft verstanden wird.⁵ Ebenso wird jüdische Identität als die sog. situative Ethnizität verstanden. In diesem Kontext stellt aber Klaus Hödl eine wichtige Frage, und zwar, wenn die Identität als fluid verstanden wird, worin zeigt sich das kulturelle Profil der Juden? Gibt es eine distinkte jüdische Identität?

In diesem Kontext nutzt der vorliegende Text das Konzept des Kulturtransfers,⁶ in dem die kulturellen Kontexte, nicht als homogene Nationalkulturen aufgefasst werden, was beim Prozess des Transfers ein Missverstehen der fremden Kultur verhindert und zu ihrer selektiven Wahrnehmung führt. Die Transferforschung solle nach Espagne zeigen, inwieweit die Identitätsbildungsprozesse ineinander übergrei-

4 JMB-Archiv. Sammlung Jakob und Minni Steinhardt. Gästebuch: Gästebuch: 1920–1927, „Von meinen Freunden für mich“, brauner Einband, auf dem Buchrücken hs. „Von den Freunden“. DOK 95/525/870.

5 Michel ESPAGNE, Kulturtransfer und Fachgeschichte der Geisteswissenschaften, in: Matthias Middell (Hrsg.), *Kulturtransfer und Vergleich*, Leipzig 2000. Siehe z.B.: Klaus HÖDL, *Wiener Juden – Jüdische Wiener: Identität, Gedächtnis Und Performanz Im 19. Jahrhundert*, Innsbruck 2006; Laurence J. SILBERSTEIN, Mapping, Not Tracing: Opening Reflection, in: L. J. Silberstein (ed.), *Mapping Jewish Identities*, New York 2000.

6 Zum Konzept des Kulturtransfers: M. MIDDELL, Kulturtransfer, Transfers culturels, Version: 1.0, in: *Docupedia-Zeitgeschichte*, online: <https://docupedia.de/zg/Kulturtransfer> [2. 5. 2021]. DERSELBE (Hrsg.), *Dimensionen der Kultur- und Gesellschaftsgeschichte. Festschrift für Hannes Siegrist zum 60. Geburtstag*, Leipzig 2007.

fen und warum sie nicht auf eine Reihe von Vergleichsmomenten reduzierbar sind.⁷

Im Kontext der jüdischen Kultur wird von den Arbeiten von Klaus Hödl ausgegangen, der in seinen Arbeiten überzeugend bewies, dass auch in jüdischen Studien dieses Konzept sehr hilfreich sein kann.⁸ Hödl geht von einem breiterem Verständnis der Kultur aus und die jüdische Kultur versteht er nicht als eine Nationalkultur, sondern in einem jüdisch-religiösen System, bzw. in einem jüdisch-kulturellen Kontext.⁹ An einer Reihe von Beispielen¹⁰ wird gezeigt, dass es sich beim Kulturtransfer um einen Aushandlungsprozess handelt, in dem beide Seiten aktiv beteiligt sind.

Ursprünge

Jakob Steinhart wurde am 24. Mai 1887 im Zerkow in der Provinz Posen in der Nähe der russischen Grenze geboren. Die Lage des Städtchens nahe der russischen Grenze ermöglichte, dass es sich hier der Rest des ostjüdischen Lebens erhalten konnte, allerdings verschwand durch die Assimilation der Posener Juden langsam.¹¹ Steinharts Eltern gehörten dem Stand der Kleingewerbetreibenden an, so wuchs Jakob Steinhart unter behüteten Verhältnissen auf.¹² Seit seinem fünften Lebensjahr begann er zu zeichnen und die Themen waren „Adam und Eva“

7 M. ESPAGNE, *Kulturtransfer und Fachgeschichte der Geisteswissenschaften*, S. 42.

8 Klaus HÖDL, *Wiener Juden - Jüdische Wiener: Identität, Gedächtnis Und Performance Im 19. Jahrhundert*, Innsbruck 2006; DERSELBE (Hrsg.), *Kulturelle Grenzräume im jüdischen Kontext*, Innsbruck 2008; DERSELBE, *Kultur und Gedächtnis*, Paderborn 2012.

9 DERSELBE, Zum Wandel des Selbstverständnisses zentraleuropäischer Juden durch Kulturtransfer; in: Wolfgang Schmale – Martina Steer (Hsg.), *Kulturtransfer in der jüdischen Geschichte*, Frankfurt – New York 2006, S. 59.

10 Wie z. B. die Debatten um die frühe Beerdigung, um den Beschneidungsritus oder der Weihnachtsbaum. Siehe Klaus HÖDL Klaus, Zum Wandel des Selbstverständnisses zentraleuropäischer Juden durch Kulturtransfer, S. 66–82.

11 S. BEHRENS (Hrsg.), *Jakob Steinhart. Das graphische Werk*, S. 6.

12 Ibid.

oder „Schlachtszenen“, doch sein Vater hatte für sein Interesse kaum Verständnis.¹³

Während sein Großvater religiös lebte, waren seine Eltern bereits weltlich ausgerichtet und seit seinem neunten Lebensjahr lebte Steinhardt in Berlin, wo er das Gymnasium besuchte.¹⁴ Dies war der Wunsch der Eltern und Steinhardt wurde auch von seinem Onkel unterstützt, bei dem er wohnte.¹⁵ Bald begann Steinhardt seine künstlerische Ausbildung. Aufgrund seiner Begabung bekam er ein siebjähriges Stipendium zur Finanzierung der Ausbildung, die er am Kunstgewerbemuseum begann und bald wechselte zu dem Sezessionisten Lovis Corinth.¹⁶

Steinhardts Wurzeln beeinflussten sicherlich sein späteres Werk und seine künstlerischen Äußerungen der jüdischen Identität. Sie spiegeln sich in seinen ostjüdischen Motiven, obwohl es schwierig ist, zu behaupten, inwiefern, denn die jüdische Renaissance und Kulturzionismus bzw. einfach die Suche nach der Authentizität spielten in der Berliner Umgebung eine sehr wichtige Rolle. Ein wichtiger Aspekt kann aber auch die Kritik der Eltern bzw. ihres bürgerlichen Lebens und kleines Verständnis für die Kunst sein.

Im Archiv des Jüdischen Museums in Berlin befindet sich Steinhardts Korrespondenz, die davon zeugt, dass Jakob Steinhardt das ganze Leben im Kontakt mit seinen jüdischen und nichtjüdischen Kunstlehrern blieb. Unter anderem lernte Steinhardt in Berlin den Prager Maler Friedrich Feigl kennen.¹⁷ Mit dem künstlerischen Einfluss der beiden Persönlichkeiten beschäftigte sich Dorothee Kaufmann in ihrer Dissertation aus der kunstgeschichtlichen Perspektive.¹⁸ Der folgende Text versucht, dies als Kulturtransfer zu interpretieren.

13 Ibid.

14 D. KAUFMANN, *Einflüsse auf das Frühwerk Jakob Steinhardts*, S. 13.

15 S. BEHRENS (Hrsg.), *Jakob Steinhard. Das graphische Werk*, S. 6.

16 D. KAUFMANN, *Einflüsse auf das Frühwerk Jakob Steinhardts*, S. 13.

17 Nicholas SAWICKI (Hg.), *Friedrich Feigl: 1884–1965*, Řevnice – Hluboká nad Vltavou 2016.

18 D. KAUFMANN, *Einflüsse auf das Frühwerk Jakob Steinhardts*.

Von 1907 bis 1910 studierte Jakob Steinhardt bei dem damals bekannten deutschen Impressionisten Lovis Corinth¹⁹ und dazu lernte er an Sonntagen die Technik des Radierens bei Hermann Struck²⁰. Bereits diese Verbindung lässt sich im Falle von Steinhardt als intensiven Kulturaustausch interpretieren. Lovis Corinth war während seiner Studienzeit stark von Symbolismus und Impressionismus beeinflusst und positionierte sich gegen den akademischen Realismus. Er widmete sich intensiv der mythologischen Thematik. In Berlin wurde Corinth Mitglied der künstlerischen Opposition, die im schärfsten Widerspruch zur offiziellen Kulturpolitik Wilhelms II. stand, die ausschließlich eine nationalistische, von chauvinistischen Zielen gelenkte Kunst förderte.²¹ Bereits hier ist der Einfluss an Steinhardts Werk und Weltanschauung sichtbar. Aus seinem Atelier sind auch mehrere zukünftige Expressionisten wie beispielsweise August Macke, Oskar Moll oder Ivo Hauptmann hervorgegangen.

Noch deutlicher wird der Einfluss Corinths bei der Verbindung der modernen Kunstrichtungen mit den religiösen Motiven. Aus dem Jahre 1907 stammt Corinths Bild *Das große Martyrium*. Der Prozess der Kreuzigung ist hier sehr lebendig dargestellt, obwohl Corinth nur mit Silhouetten bzw. Andeutungen der menschlichen Gestalten arbeitet. Bei den Interpretationen dieses Bildes wird betont, dass das Martyrium und der Tod Christi nicht gewollt sind, sondern es sich um das Werk von Menschen handelt.²² Dies kann auch die künstlerische Betonung

19 Lovis Corinth (1858–1924) war ein deutscher Impressionist, später neigte er zum Expressionismus. Er wurde Mitglied der Berliner Sezession und gründete 1901 die erste Kunstschule für Frauen. Siehe z. B.: Frick MECHTILD, *Lovis Corinth*, Berlin 1981. Horst UHR, *Lovis Corinth*, Berkeley 1990, S. 132–136, online: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft1t1nblgf/> [14. 5. 2021].

20 Hermann Struck (1876–1944) war ein deutsch-jüdischer Radierer. Er war bekannt für sein zionistisches Engagement und wurde Mitglied der Bezalel Akademie. Siehe z. B.: Jane RUSEL, *Hermann Struck (1876–1944). Das Leben und das graphische Werk eines jüdischen Künstlers. (=Judentum und Umwelt Bd. 66)*, Frankfurt am Main 1997.

21 F. MECHTILD, *Lovis Corinth*, S. 7.

22 *Ibid.*, S. 12.

der Henker²³ beweisen. Ein traditionelles christliches Thema wird also expressionistisch verarbeitet, wodurch ein besonderer Aspekt des Geschehens – menschliches Leiden – betont wird.

Jakob Steinhardt setzt sich in seiner frühen Schaffensphase mit zahlreichen biblischen Motiven auseinander, unter anderem auch mit christlichen Motiven. Dorothee Kaufmann betont in diesem Zusammenhang die mögliche Nietzscherzeption²⁴, die allerdings bei Steinhardt nicht direkt nachzuweisen ist. Jakob Steinhardt verarbeitet genauso wie Lovis Corinth ein traditionelles christliches Thema – nennen wir als Beispiel *Anbetung der Hirten*,²⁵ die er 1912/13 gemalt hat. Genauso wie bei Corinth handelt es sich um eine expressionistische Verarbeitung eines christlichen Themas. Dorothee Kaufmann²⁶ weist auf die Gebrochenheit der Linien, die für die Dynamisierung und Dramatisierung des Geschehens sorgt. Stilistische Nähe zu El Greco ist hier ebenfalls spürbar. Die christliche Tradition ist also erkennbar, obwohl, wie Dorothee Kaufmann betont²⁷, die Verflechtung mit den jüdischen Motiven hier ebenfalls sichtbar ist – einige der männlichen Figuren sind durch die Kippas als Juden erkennbar. Bei dem beschriebenen Bild handelt es sich also um eine Verflechtung der jüdischen mit der christlichen Bildtradition in einer modernen expressionistischen Kunstverarbeitung.

Lovis Corinth war allerdings sicherlich nicht die einzige Inspirationsquelle, was die christlichen Motive in der Verbindung mit Expressionismus angeht. Eine ähnliche Tendenz ist bei mehreren jüdischen Künstlern sichtbar. Z. B. Ludwig Meidner wurde stark von der Barock-Ästhetik beeinflusst und wagte sogar zum christlich-katholischen Glauben zu konvertieren. Im Falle von Steinhardt erwähnt Dorothee Kaufmann außer Nietzsche auch die Gedanken und Ideen von Léon

23 H. UHR, *Lovis Corinth*, S. 164, online: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft1t1nb-1gf/> [14. 5. 2021].

24 D. KAUFMANN, *Einflüsse auf das Frühwerk Jakob Steinhardts*, S. 43.

25 Jakob STEINHARDT, *Anbetung der Hirten*, (1912/1913), online: <http://objekte.jmberlin.de/object/jmb-obj-92844;jsessionid=DB55DD79EDA54EDFA7702854E41063A7>, [30. 1. 2021].

26 D. KAUFMANN, *Einflüsse auf das Frühwerk Jakob Steinhardts*, S. 45.

27 *Ibid.*

Bloys und seine neokatholische Schrift *Le salut par les Juifs*, indem er das Neue Testament als Erfüllung des Alten Testaments interpretiert, da er das Kreuz selbst mit dem Judentum identifizierte.²⁸ Kaufmann vermutet, dass die Vermittlung der Bloys Gedanken von Mark Chagall vonstatten gegangen sein könnte, der sich selbst nach dem ersten Weltkrieg der Jesus-Darstellungen widmete.²⁹

Es ist sichtbar, dass es sich bei den christlichen Motiven in Steinhardts Werk um keine lineare Rezeption des Stils seiner christlichen Kollegen und Lehrer handelt. Vielmehr ist die jüdisch-religiöse Interpretation der christlichen Themen in einer expressionistischen Aufarbeitung spürbar.

Lovis Corinth verarbeitete biblische Motive als Reflexion des Ersten Weltkriegs. Das Bild *Der rote Christus* (1922) wird als Symbol für Leiden der ganzen Menschheit interpretiert. Corinths Werke, die nach 1911 entstanden sind in mehreren Hinsichten von Expressionismus beeinflusst und *Der rote Christus* ist ein Beweis dafür. Spürbar sind in seinem Spätwerk auch Einflüsse von Fauvismus und Kubismus. Bei mehreren jüdischen Künstlern ist eine ähnliche Tendenz nach dem Ersten Weltkrieg spürbar, doch ist für sie die Verarbeitung der Erfahrung mit der Begegnung der sog. Ostjuden.³⁰

Ein weiterer Hinweis darauf, dass es sich bei den expressionistischen verarbeiteten jüdischen Motiven um keine lineare Übernahme handelt, ist die Bindung der beiden erwähnten Künstler, Corinth und Steinhardt, an Hermann Struck.³¹ In Strucks Atelier traf sich eine Reihe von jüdischen und nichtjüdischen Künstlern und es kam zu einem intensiven Kulturaustausch. Selbst Lovis Corinth studierte bei Hermann

28 Ibid., S. 44.

29 Ibid., S. 45.

30 Siehe Steven E. ASCHEIM, *Brothers and Strangers. The East European Jew in German and German Jewish Consciousness 1800–1923*, Madison 1982; Kriegserlebnis: Paul MENDES-FLOHR, *The Kriegserlebnis and Jewish Consciousness*, in: Wolfgang Benz (Hrsg.), *Jüdisches Leben in der Weimarer Republik = Jews in the Weimar Republic*, Tübingen 1998.

31 Hermann Struck (1876–1944) war ein bekannter deutsch-jüdischer Radierer, Mitglied der Berliner Sezession, Als engagierter Zionist emigrierte er 1922 nach Palästina und wurde Mitglied der Bezalel Akademie. Siehe: J. RUSEL, *Hermann Struck (1876–1944)*.

Struck die Technik der Radierung und aus dem Jahre 1914 kommt Corinth's Porträt „Hermann Struck in der Uniform“³² Jakob Steinhardt begegnete im Strucks Atelier Ludwig Meidner; mit dem er die Künstlergruppe Die Pathetiker gründete, mit der er sein ganzes Leben lang in Kontakt blieb.

Wenn wir davon ausgehen, dass die Bindung zwischen Corinth und Steinhardt wegen der modernen Kunststilen, Abgrenzung gegen den realistischen Akademismus und religiösen Motiven wichtig war, spielte bei Hermann Struck, abgesehen von der Technik der Radierung, sein zionistisches Engagement eine entscheidende Rolle.

Hermann Struck engagierte sich im Rahmen der religiös orientierten Fraktion des Zionismus, der sog. Misrachi. Diese Strömung förderte keinen religiösen jüdischen Staat, sondern bemühte sich um Fragen der Erziehung und Kultur aus den offiziellen Diskussionen der Zionistischen Kongresse so weit wie möglich herauszuhalten und sich damit in einer areligiösen oder gar antireligiösen Gesellschaft zu integrieren.³³ Struck äußerte sich dazu folgendermaßen: „[...] Misrachi ist Zionismus plus Religion.“³⁴ Wie Jane Rusel belegt,³⁵ die Identifizierung Strucks mit der zionistischen Bewegung lässt sich in mehreren Hinsichten nachweisen, u.a. dadurch, dass er seit 1902 Großteil seiner Werke mit Davidstern bezeichnete und dadurch seine Überzeugung, dass seine Kunst der zionistischen Sache gehöre belegte.

Wie bereits erwähnt, spiegelte sich die Kriegserfahrung der jüdischen und nichtjüdischen Künstler vom Steinhardts Künstlerkreis intensiv. Lovis Corinth widmete sich den biblischen Motiven und Jakob Steinhardt, Hermann Struck und Ludwig Meidner verarbeiteten Themen, die mit Chassidismus und den sog. Ostjuden verknüpft waren. Die Kriegserlebnisse vertieften sicherlich die Beschäftigung mit ostjüdischer Thematik, wie es u.a. auch Steinhardts Ehefrau belegt: „Dies wa-

32 <https://www.jstor.org/stable/10.2307/community.15585693> [15.5. 2021].

33 Michael BRENNER, *Geschichte des Zionismus*, München 2002, S. 91.

34 Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des XI. Zionistischen Kongress in Wien (2.–9. Dezember 1913) Berlin – Leipzig 1914, s. 325. Zitiert nach J. RUSEL, *Hermann Struck (1876–1944)*, S. 73.

35 J. RUSEL, *Hermann Struck (1876–1944)*, S. 77.

ren Eindrücke, die in seinem Leben niemals verwischen sollten: die Entdeckung seiner jüdischen Brüder in Litauen. Dort wusste ich erst, dass wir ein Volk sind, und dass wir alles tun müssen, um unseren jahrhundertalten Leidensweg endlich zu beenden. Er zeichnete, radierte und malte immer wieder diese ausgemergelten Gestalten, die sich nur durch einen unbeugsamen Gottesglauben aufrechthielten.“³⁶

Allerdings widmeten sich beide Künstler dieser Thematik bereits vor dem Ersten Weltkrieg. Nennen wir als Beispiel Steinhardts Bild *Judenkopf* aus dem Jahre 1913. Die expressionistische Bearbeitung weist an Lovis Corinths biblische Motive hin. Doch an dem Thema ist ein direkter Einfluss von Struck sichtbar. Hermann Struck widmete sich in seinem Bildschaffen den sog. Judenköpfen. Alte jüdische Männer zeichnete er als Juden durch ihre langen Bärte, Schläfenlocken und ihre Kopfbedeckung Kippa,³⁷ was Martin Buber als Ausdruck der *jüdischen Seele* interpretierte.³⁸ Bei Struck, der als engagierter Zionist wirkte, lässt sich voraussetzen, dass er sich mit dieser zionistischen Interpretation identifizieren konnte. Inwieweit dies auch für Steinhardt gültig wäre, ist fraglich, obwohl die äußeren Zeichen des Judentums (langer Bart, männliche Kopfbedeckung) auch für ihn von einer großen Bedeutung sind. Steinhardts Kriegstagebücher allerdings beweisen, dass er später auch selber mit Kulturzionismus in Kontakt kam: „Gestern erhielt ich verschiedene Feldpostpakete, die mir große Freude machten. Zwei verschliessbare Blechdosen, eine mit Kunsthonig gefüllt und Zigaretten, auch ein Buch von Achad Haam. Wenn ich mit meinen Sachen, meinen Büchern, Blechdosen, meiner hebräischen Grammatik usw. in meinem Winkel in meinem Gartenversteck sitze, so sind dies meine Glücklichstunden.“³⁹

Der Einfluss der beiden Lehrer ist allerdings auf jeden Fall groß und die Verbindung des expressionistischen Stils, religiösen Motiven und

36 JMB-Archiv. Sammlung Jakob und Minni Steinhardt. Erinnerungen von Minni Steinhardt an ihren Mann. DOK 95/527/1.

37 J. RUSEL, *Hermann Struck (1876–1944)*, S. 99.

38 *Ibid.*, S. 100.

39 (31. August 1917). JMB-Archiv. Sammlung Jakob und Minni Steinhardt. Lebensdokumente. Erinnerungen. Tagebücher. 95/522/1-6.

jüdischen Motiven, die auf Struck und Kulturzionismus hinweisen, zeugen von einem intensiven Dialog über eigene Identität und den Sinn der Kunst im Allgemeinen, der in den künstlerischen Kreisen stattfand.

Pathos, Expressionismus und Religiosität

Ein ähnlicher Dialog ist ebenfalls in der Gruppe die *Pathetiker* sichtbar. Diese Künstlergruppe wurde nach einem gemeinsamen Treffen und Gespräch über moderne Kunst im Sommer 1911 gegründet. Steinhardt beschreibt die Gründung der Gruppe folgendermaßen: „Von all diesen Menschen interessierte mich Ludwig Meidner am meisten. Er schien mir der begabteste zu sein [...]. Oft debattierten wir Nächten lang über die Probleme der Kunst. Wir waren mit der bestehenden Kunstauffassung nicht einverstanden. Was waren das für Bilder, die gemalt wurden? Blumenstücken Kohlköpfe, gleichgültige Landschaften und Alltagsmenschen. Kurz, wir beschlossen gegen diese Kunstauffassung aufzutreten. Wir überzeugten einen dritten Maler und gründeten in einer kleinen Kutscherkneipe in einem Vorort Berlins im Jahre 1911 mit begeisterten Reden die Künstlergruppe ‚Die Pathetiker‘.“⁴⁰ Die Gruppe bestand also ursprünglich aus zwei jüdischen Malern (Jakob Steinhardt und Ludwig Meidner) und einem nichtjüdischen (Richard Janthur) und später schlossen sich weitere Künstler an, wobei die gegenseitige Beeinflussung hier sehr deutlich war. Wie das Zitat zeigt, verstand Steinhardt das Ziel der Künstler bestand darin, eine neue Auffassung der Kunst anzubieten, einen Protest gegen die Oberflächlichkeit der Kunst. Dorothee Kaufmann versteht sie als Kulturerneuerung im Sinne Nietzsches.⁴¹

Im Mittelpunkt der Künstlergruppe stand der Pathosbegriff. Diesen ursprünglich aristotelischen Begriff wurde von Jacob Bernays bzw. Friedrich Nietzsche neu interpretiert, indem er ein aktiven Pathosverständnis einen passiven ersetzte.⁴² Diese Interpretation wurde dann von den Vertretern des Frühexpressionismus aufgegriffen und äußer-

40 Zitiert nach: Dominik BARTMANN (Hrsg.), *Jakob Steinhard Zeichnungen*, S. 12.

41 D. KAUFMANN, *Einflüsse auf das Frühwerk Jakob Steinhardts*, S. 32.

42 *Ibid.*, S. 26.

ten dadurch ihre Lebensphilosophie der Jahrhundertwende, die sich kulturkritisch gegen die lähmenden Dekadenzerscheinungen der wilhelminischen Ära wandte.⁴³ Eben diese gesellschaftskritische Stimmung wird bei den Pathetikern deutlich, wenn ihre Ziele Steinhardt schildert: „Was wollten die Pathetiker? Sie wollten den Bildern Inhalte geben, große erregende Inhalte. Sie wollten eine Kunst schaffen, die Volk und Menschheit packen und nicht nur den ästhetischen Bedürfnissen einer kleinen Schicht dienen sollte. Wir begeisterten und erregten uns an unseren gemalten und nicht gemalten Bildern und waren überzeugt, dass wir damit eine neue Ära der Kunst herbeiführen würden. Wie sahen diese Bilder aus? Nehmen wir den *Jeremias*, den ich 1912 malte. Hier saß nicht etwa ein schöner trauriger Prophet auf gut arrangierten Ruinen und deklamierte mit wohl abgerundeter Geste seine Klagen. Nein, das Bild sollte den Ausdruck des Schmerzes in Formen und Farben darstellen. Ein grauer zerstörter. Zerfruchter Greis in rotem zerfetztem Gewand sitzt auf kaublauen scharfkantigen Trümmern und darüber gelber Himmel. Das war schon dasselbe, was man später Expressionismus bezeichnete.“⁴⁴

Nach Behrens zeigt sich das Pathetische in den Holzschnitten, vor allem bei Naturdarstellungen.⁴⁵ Als Beispiel nennt er außer des erwähnten *Jeremias* das Bild *Hiob*⁴⁶ und betont wird hier bei der schwarz-weißen Kontrastierung der Naturelemente.⁴⁷ Ähnliche expressionistische Verarbeitung von *Hiob* bietet z. B. Steinhardts Aquarell von 1913,⁴⁸ die auf eine andere Art das Thema des Leidens verarbeitet. Hiob sitzt hier auf Stroh im Felsen. Im Hintergrund ist eine Stadt zu sehen und ebenfalls die Naturelemente – dramatisch wirkende Wolken.

43 Ibid., S. 25.

44 Zitiert nach D. KAUFMANN, *Einflüsse auf das Frühwerk Jakob Steinhardts*, S. 32. Originelle befinden sich im Archiv der Familie Steinhard, Kopien in der Bibliothek des Tel Aviv Museums, Tel Aviv.

45 S. BEHRENS (Hrsg.), *Jakob Steinhard. Das graphische Werk*, S. 26.

46 Jakob STEINHARDT, *Hiob*, 1918. Online: <https://objekte.jmberlin.de/object/jmb-obj-90920/Hiob?se=Suche&qps=q%3Dsteinhardt%2Bhiob> [30. 1. 2023].

47 S. BEHRENS (Hrsg.), *Jakob Steinhard. Das graphische Werk*, S. 26.

48 J. STEINHARDT, *Hiob*. Online: <https://objekte.jmberlin.de/object/jmb-obj-90002/Hiob?se=Suche&qps=q%3Dsteinhardt%2Bhiob> [30. 1. 2023].

Die Pathetiker versuchten die expressionistische Form der Kunst mit den theoretischen Inhalten und religiösen genauso wie sozial engagierten Themen intensiv zu verbinden. Behrens beschreibt Steinhardts Werk in diesem Kontext als zweigleisig und spricht über die Verbindung von der Darstellung der Spontaneität und dem psychischen Impetus.⁴⁹

Alle drei Künstler (Meidner, Janthur, Steinhard) waren sich daran einig, eine Massenkunst⁵⁰ zu machen, die Kunst allen gesellschaftlichen Schichten näher zu bringen und die gesellschaftliche Dimension der Kunst zu betonen.

Die gesellschaftliche Dimension der Kunst ist bei Jakob Steinhardt sein ganzes Leben sichtbar. Seine Frau beschreibt seine künstlerische Tätigkeit in Palästina folgendermaßen: „So lief er von morgens bis abends mit seinem Notizblock durch die Straßen, um zu zeichnen und Skizzen für Holzschnitte zu machen, die er dann auf den Holzstock übertrug. Er setzte nun das fort, was er einst in Litauen begonnen hatte: das jüdische Schicksal zu schildern, die Armen, die Kranken, die Bettler. Er sah sehr wohl, daß es auch hier noch jüdisches Elend gab. Er war seiner Devise treu geblieben: nicht l'art pour l'art zu machen, sondern seine Kunst für die Armen und Unterdrückten dieser Erde einzusetzen. So entstanden viele Holzschnitte, die immer und immer reproduziert worden sind.“⁵¹ Steinhardts Ehefrau betont, wie wichtig die gesellschaftliche Dimension der Kunst im jüdischen Kontext für ihn wichtig. Die Ideenverankerung der Pathetiker zeigt allerdings, dass Steinhardt noch früher als in Litauen mit der Gesellschaftskritik durch Kunst begann, und zwar in einem Dialog mit expressionistischen jüdischen und nichtjüdischen Künstlern.

Ludwig Meidner,⁵² ähnlich wie Jakob Steinhardt, neigte zur religiösen Strömung des Expressionismus. Paul Hodin beschreibt seine Bezie-

49 S. BEHRENS (Hrsg.), *Jakob Steinhard. Das graphische Werk*, S. 26.

50 Ibid.

51 JMB-Archiv. Sammlung Jakob und Minni Steinhardt. Erinnerungen von Minni Steinhardt an ihren Mann. DOK 95/527/1. S. 97.

52 Ludwig Meidner (1884–1966) war ein deutsch-jüdischer Expressionist. Er wirkte in Berlin und wurde durch seine Apokalyptische Landschaften bekannt. Er wurde von der christlichen Mystik beeinflusst, kehrte aber zur jüdischen Ortho-

hung zum Expressionismus und Religion folgendermaßen: „Uralt sind die Wurzeln des religiösen Bedürfnissen in Meidner und sein Glaubensgenossen, und so wie dies dem Knaben in seiner Pubertätszeit starke religiöse Impulse vermittelte, so hat es dem Mann von achtundzwanzig Jahren vollständig bekehrt und ihn neben Barlach und Nolde zu einem Rufer des neuen religiösen Mystizismus heranreifen lassen, zu einem Meister der religiösen Strömung im Expressionismus.“⁵³ Dies schließt allerdings nicht aus, dass sich auch Meidner mit der gesellschaftskritischen Orientierung der Gruppe nicht identifiziert hat, denn er äußerte auch seine von der sozialistischen Gedanken inspirierte Meinung, und zwar 1919 in seiner Schrift *An alle Künstler, Musiker und Dichter*.⁵⁴

Jakob Steinhardt und seine Gäste: zwischen Politik und Religion

Wie seine Gästebücher und Korrespondenz zeigen, traf sich bei Steinhardt in den 20er und 30er Jahren eine Reihe von bekannten Persönlichkeiten aus den Berliner Kunstszenen, wobei ein wesentlicher Teil eben von Expressionismus beeinflusste Künstler/innen prägten. Ähnlich wie bei der Gruppe Die Pathetiker kann hier auch später ein Dialog zwischen den jüdischen und nichtjüdischen Künstler verfolgt werden, obwohl es sich um keine organisierte Gruppe handelte. Es wurden hier religiös aber auch politisch engagierte Künstler vertreten.

doxie. Nach der Machtergreifung floh er nach Köln, später nach Großbritannien. 1963 wurde ihm eine umfassende Retrospektive gewidmet. Er wurde mit dem großen Bundesverdienstkreuz und der Mitgliedschaft der Berliner Akademie der Künste geehrt. Siehe z.B.: Frauke DETTMER, Ich, Ludwig Meidner ein Erdklumpen, in kleine Stücke zerbröckelt, verfemt apokalyptisch mein Schädel im Winterwind in die Vergessenheit verweht, in: Herwig Guratzsch (Hrsg.), *Ludwig Meidner, 1884–1966*, Rendsburg 2008; Gerda BREUER – Ines WAGEMANN, *Ludwig Meidner. Zeichner, Maler, Literat 1884–1996*, Band I, Stuttgart 1991.

53 Paul Joseph HODIN, *Ludwig Meidner. Seine Kunst, seine Persönlichkeit, seine Zeit*, Darmstadt 1973, S. 38.

54 Ludwig MEIDNER, *An alle Künstler, Dichter, Musiker und Dichter. Das Kunstblatt. III*, Jahrgang 1919, S. 29, online: <http://www.kunstzitate.de/bildende-kunst/manifeste/meidner1919.htm> [21. 1. 2023].

Nennen wir als Beispiel für die politisch engagierte Kunst den Maler Conrad Felixmüller⁵⁵. Wie Steinhardts Korrespondenz belegt, waren die beiden Künstler nach dem Zweiten Weltkrieg im Kontakt. In einem Brief an Steinhardt und seine Ehefrau von 10. November 1952 erinnert Felixmüller an die gemeinsamen Jahre in Berlin, schildert seine Arbeit an der Pädagogischen Fakultät der Universität in Halle, er interessiert sich in das private Leben Steinhardts und die Themen seiner Bilder, um deren Reproduktionen er bittet.⁵⁶ Es lässt sich also voraussetzen, dass sich die beiden Künstler auch persönlich gut kannten.

Conrad Felixmüller kam in den Steinhardts Künstlerkreis wahrscheinlich durch Ludwig Meidner, den er 1915 kennenlernte. Felixmüller war Mitglied von mehreren Künstlergruppen, u.a. der Novembergruppe und der Freien Sezession in Berlin und zwischen den Jahren 1919–1924 war er Mitglied der KPD. Sein expressionistisches, aber auch politisches Engagement in dieser Zeit beschreibt Felixmüller folgendermaßen: „Wir legten gleich los: Ansprachen, Dichterlesung, Diskussion. Vom Expressionismus zum Pazifismus wechselnd, gegen Krieg. Von den Visionen des kommenden Menschen, vom Frieden. Von Glück in Russland eben ausgebrochenen Revolution, also von Tolstoi und von Widerstand, von Dostojewski und vom Christen in der Welt. Von Kierkegaard. [...] In meiner Begeisterung glaubte ich, durch Sammlung der sich expressionistisch bemühen Künstler und durch Gründung einer Künstlergruppe in die Neuordnung der Öffentlichen Kunstpflege eingreifen zu können, im Anschluss an politische Organisationen.“⁵⁷ Diese Aussage ist sicherlich mit dem Text *An alle Künstler, Musiker und Dichter* vergleichbar, wobei festgestellt sein muss, dass es sich bei

55 Conrad Felixmüller (1897–1970) war ein deutscher Maler der Expressionismus und der Neuen Sachlichkeit. Er wirkte in mehreren Künstlergruppen in Berlin, nach dem Zweiten Weltkrieg unterrichtete er an der Pädagogischen Fakultät an der Universität in Halle. Siehe: Ingrid MÖSSINGER – Thomas BAUER-FRIEDRICH (Hrsg.), *Conrad Felixmüller. Zwischen Kunst und Politik*, Köln 2012.

56 JMB-Archiv. Sammlung Jakob und Minni Steinhardt. Korrespondenz Jakob Steinhardts mit Einzelpersonen. DOK 95/522/319-363.

57 Zitiert nach: Jutta PENNDORF, Konrad Felixmüller: Menschen, in: Ingrid Mössinger – Thomas Bauer-Friedrich (Hrsg.), *Conrad Felixmüller. Zwischen Kunst und Politik*, Köln 2012, S. 20.

Meidner um eine vorübergehende Phase handelte und bei Felixmüller das politische Engagement weiter verfolgbar ist. Es zeigt sich allerdings, dass diese politisch orientierte Strömung innerhalb des Expressionismus eine bedeutsame Rolle spielte, wie oben erwähnte Belege von Steinhardts weitere Wirkung in Israel belegen.

In dem Steinhardts breiterem Künstlerkreis gab es außer Lovis Corinth mehrere nichtjüdischen Künstler, die zur religiösen Strömung innerhalb des Expressionismus neigten. Als Beispiel von seinen Gästebüchern nennen wir Bruno Krauskopf.⁵⁸ Während des Ersten Weltkriegs wurde Krauskopf als Soldat im Elsass, später in Russland stationiert. Dies hatte einen starken Einfluss auf sein Werk und genauso wie zahlreiche anderen Künstler begannen sich mit gesellschaftlichen, politischen und religiösen Fragen auseinanderzusetzen und am 3. Dezember 1918 schloss sich Die Novembergruppe zusammen. In seinem Werk beschäftigte er sich intensiv mit religiösen Themen, insbesondere mit Themen der christlichen Ikonographie. Er fühlte sich, wie viele anderen expressionistischen Künstler durch die weltanschaulichen Ideen und die tiefe Religiosität der russischen Dichter angesprochen.⁵⁹ Im Gemälde *Beweinung* die neben dem Grab stehenden Personen drücken in ihren Gesten Gefühle des Leidens, des Schmerzes und der Verzweiflung. Die ganze Szene wird durch kontrastive Farben beton. Er beschäftigt sich mehr mit den Konturen, als mit den Gesichtsausdrücken. Mit Unterschieden in der künstlerischen Verbreitung (Konturen, Farben) kann man allerdings deutliche Ähnlichkeiten mit dem Werk Steinhardts betrachten, v.a. auf seine Pessach-Haggadah bezogen – religiöse Motive, Ausdruck des Leidens, leidende Gestalten, expressionistische Verarbeitung.

58 Bruno Krauskopf (1892–1960) war ein deutscher Maler und Graphiker, Mitglied der Berliner Sezession, siehe: Jutta FETHE, *Bruno Krauskopf (1892–1960). Eine Ausstellung des Westpreußischen Landesmuseum Münster*, Münster 2003.

59 Ibid., S. 15.

Jüdischer Expressionismus oder expressionistisches Judentum?

Kommen wir nun zurück zum oben zitierten Artikel aus der Zeitschrift *Der Jude* von Heinrich Berl,⁶⁰ der eine direkte Verbindung zwischen dem Expressionismus und jüdischen Identität sah, sogar legte einen besonderen Wert auf graphische Technik, in der sich die jüdischen Künstler angeblich auszeichnen und die besonders nah der „jüdischen Seele“ ist.⁶¹ Worauf besteht seine Argumentation, wenn er u.a. die Werke expressionistischen Werke von Steinhardt und Meidner, die ihm als Beweis der „besonders jüdischen Kunst“, analysiert? Als besonders interessant zeigt sich seine Gegenüberstellung des Impressionismus und Expressionismus. Er schreibt: „Die Kunst des Auges braucht nicht notwendig seelenlos zu sein, wird es aber gerade notwendig dort, wo sie nur Auge ist. Die Tragik dieser Zwangsläufigkeit hat uns der Impressionismus geoffenbart. Mit einem Schrei ist der Expressionismus dagegen aufgestanden. Diese nackte Augenwelt tat ihm weh, denn er kam nicht vom Auge, sondern vom Ohr.“⁶²

Die Ursprünge dieser Metapher haben eine längere Vorgeschichte. Das Wort *Expressionismus* im Zusammenhang mit einer spezifischen *jüdischen Identität* wird nämlich ebenfalls in einem Artikel aus der *Jüdisch-liberalen Zeitung* am 1. März 1924 benutzt,⁶³ allerdings in einem auf dem ersten Blick andrem Kontext, der stark auf die sog. „Jüdische

60 Heinrich Berl (1896–1953) war deutsche Schriftsteller, Musikwissenschaftler und Journalist. Obwohl er selber kein Jude war, arbeitete er eng mit Martin Buber zusammen und stand dem Zionismus nahe. 1926 veröffentlichte ein Buch, das Wagners Schrift *Das Judentum in der Musik* entlehnte. Siehe: Ulrich WEBER, Berl Heinrich, in: *Badische Biographien. Neue Folge. Band 1. W. Kohlhammer*, Stuttgart 1982, S. 44–46, online: https://www.leo-bw.de/web/guest/detail/-/Detail/details/PERSON/kg_l_biographien/116135573/biografie. [16. 5. 2021].

61 Heinrich BERL, *Die Juden in der bildenden Kunst der Gegenwart*, S. 223–338, online: <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/pageview/3109401?query=ludwig%20meidner>. [21. 5. 2021].

62 *Ibid.*, S. 325.

63 Leon FUCHS, „Expressionistisches Judentum.“, *Jüdisch-liberale Zeitung* 4, 1–2/1924, online: <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/zoom/2617988?query=expressionismus>. [21. 5. 2021].

Renaissance“ hinweist. Rabbi Fuchs nutzt den Impressionismus als Metapher der Assimilation der Juden im 19. Jahrhundert: Auch das sogenannte liberale Judentum hat seine impressionistische Periode im 19. Jahrhundert gehabt, wo alles vom außen erwartete. Zuerst suchte es die weltliche Bildung: die ersten jüdischen Schulen, die ersten Reformen bezeugen die damalige Tendenz: wir müssen erst einmal werden wie die andern, erst dann können wir das neue Judentum schaffen.⁶⁴ Der Expressionismus bietet er als eine Lösung dieser Situation, v.a. auf die Religion bezogen, an. Dies verkörpert sich in der zionistischen Bewegung aber auch in der Wiederbelebung der jüdischen Kultur:⁶⁵ „Wie ganz anders steht heute das deutsche Judentum da! Noch stehen wohl auch heute ganz Alte unter uns wie Winterbäume ohne Blüte und Blatt. Aber im Unterholz, wie treibt da schon lebendiger Frühling: Jugendbewegungen und Zionismus, Loge und Schule, eine neue deutsch-jüdische und hebräische Literatur und Kunst, Journalistik und Philosophie, und vor allem kraftvoller Wille zum Judentum in dem Einzelnen – alles noch längst nicht vollkommen, aber doch neues Spritzen aus der Wurzel, Arbeit aus jüdischer Seele – jüdischer Expressionismus!“⁶⁶ Er beruft sich, implizit aber auch explizit, auf Martin Buber und appelliert auf einen authentischen aber auch „der Zeit entsprechenden“ (die Ablehnung der Orthodoxie) Glaube.

Wie Małgorzata Stolarska-Fronia stellt fest: “Buber’s religious thought combined with his views on art was fundamental in raising spiritual awareness among the young generation of Jews, including artists belonging to avant-garde movements.”⁶⁷ Im oben zitierten Artikel von Rabinner Fuchs zeigt sich, dass die expressionistische Stilrichtung im intellektuellen Kreisen als Teil der jüdischen Renaissance wahrge-

64 Ibid.

65 Siehe: Michael BRENNER, *Jüdische Kultur in der Weimarer Republik*, München 2000.

66 L. FUCHS, “Expressionistisches Judentum.”

67 Małgorzata STOLARSKA-FRONIA, Saints and Tsadikim – The Religious Syncretism of Jewish Expressionism, in: Mark H. Gelber – Sami Sjöberg (edd.), *Jewish Aspects in Avant-Garde: Between Rebellion and Revelation*, Berlin – Boston 2017, S. 164, online: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/natl-ebooks/detail.action?docID=4911699>. [21. 5. 2021].

nommen wurde, als eine Metapher der Wiederbelebung der jüdischen Kultur und Rückkehr zur authentischen religiösen Erfahrung.

Die Verbindung zwischen der expressionistischen bildenden Kunst und jüdischer Identität sollte allerdings noch in einem interkulturellen Kontext gesehen werden. Jerzy Malinowsky beschäftigt sich mit dieser Verbindung am Beispiel der polnischen Künstlergruppe Yung Yiddish. Er stellt fest, dass bereits 1917 in Moskau eine informelle Künstlergruppe gegründet wurde, die den sog. jüdischen Expressionismus propagierte.⁶⁸ „[...] Jewish painters working at the time in Russia – Altman, Chagall, Lissitzky and Ryback. They created an informal group with a distinct artistic expression, described as the ‘Jewish expressionist style’ and they opposed nineteenth century realism, which in case of Jewish painters introduced national motifs but it did not strive towards introducing a separated artistic language.“ Diese Idee hat sich schnell verbreitet und im Jahre 1918 in Łódź die Künstlergruppe Yung Yiddish. Auch hier ist eine Bemühung um eine spezifisch jüdische Kunst sichtbar. „In his review of the first exhibition, Bernard Singer wrote in the daily *Folksblat* that Jewish artist should not represent the Polish art. He appealed to the to reject motifs of Polish origin in favour of those taken from their own history, literature and mythology which revealed the ‚Jewish Spirit‘.“⁶⁹

Die Gruppe Yung Yiddish wurde stilistisch als Gruppe des sog. jüdischen Expressionismus präsentiert. Jerzy Malinowsky sieht die Wurzeln dieses sog. jüdischen Expressionismus im Werk von Marc Chagall und in der Gruppe Die Pathetiker.

Am 3. August 1923 die zionistische Zeitschrift *Jüdische Rundschau* veröffentlichte den Artikel namens „Kunst und Literatur – Ryback ‚Schtädel‘“.⁷⁰ Am Beispiel des ukrainisch-französischen Malers Issachar

68 Jerzy MALINOWSKY, The Yung Yiddish (Young Yiddish) Group and Jewish Modern Art in Poland 1918–1923, *Polin: A Journal of Polish-Jewish Studies* 6, Oxford 1991, S. 223–230.

69 *Ibid.*, S. 223–224.

70 Kunst und Literatur – Ryback „Schtädel“, in: *Jüdische Rundschau*. 3. 8. 1923, Heft 62, S. 307, online: <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/zoom/2674426?query=expressionismus> [16. 5. 2021].

Ber Ryback,⁷¹ der, wie oben erwähnt, zu der informellen jüdisch-expressionistischen Gruppe gehörte, wird ebenfalls Expressionismus als Stil der besonders nah der „jüdischen Seele“ ist, diesmal im deutschen Kontext der sog. „jüdischen Renaissance“.

„Martin Buber hat einmal die Eigentümlichkeit des jüdischen Wesens dahin charakterisiert, dass der Jude mehr motorisch als sensorisch veranlagt ist – diese Seelenstruktur erklärt vielleicht die starke Neigung der Juden zum Expressionismus, besonders in der bildenden Kunst. Unter den bedeutendsten Repräsentanten modernster Kunst ist eine große Anzahl der Juden, es scheint als ob gerade der Expressionismus den Juden erst den Zugang zu künstlerischen Schaffen ganz geöffnet hat.“⁷² Auch hier wird die Verbindung der bildenden Kunst und Expressionismus mit der jüdischen Identität stark betont, was weiter, diesmal am Beispiel von Ryback, gezeigt wird.

Der jüdische Kunsthistoriker David Kaufmann plädierte bereits 1878 für eine jüdisch-nationale Kunst. Er forderte die jüdischen Künstler dazu auf, sich den jüdischen Themen zu widmen. In seinem Essay *Etwas von jüdischer Kunst*⁷³ ähnlich wie in seinen Beitrag zur Geschichte der jüdischen Handschriftenillustrationen ursprünglich abgedruckt als Appendix zu *Die Haggada von Sarajevo* versucht er eine gewisse Kontinuität der jüdischen nationalen Kunst nachzuweisen. Der Wunsch Kaufmanns nach einer spezifisch jüdischen Kunst erfüllt sich, nach den oben zitierten Autoren, dank dem Expressionismus.

Fazit

Bei der näheren Betrachtung des Künstlerkreises stellt sich die Frage, inwieweit die Gruppe Die Pathetiker selbst das, was der jüdische Ex-

71 Siehe z. B. https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Rybak_Yisakhar_Ber [16. 5. 2021].

72 *Kunst und Literatur – Ryback „Schtädel“*, S. 307.

73 David KAUFMANN, *Etwas von jüdischer Kunst*, in: Marcus Brann (Hrsg.), *Gesammelte Schriften* 3, Frankfurt am Main 1915, S. 150–153, online: <https://archive.org/details/gesammelteschrif03kauf> [22. 5. 2021].

pressionismus genannt wird, gegründete (wie Jerzy Malinowsky behauptet) und inwieweit sich um eine fremde Zuschreibung handelt. Die analysierten Artikel zeigen deutlich, dass die Interpretation des Expressionismus als eines spezifisch jüdischen Stils der Rhetorik der zionistischen bzw. kulturzionistischen Kreisen entsprochen hat. Eine Zuspitzung dieser Verbindung sehen wir dann bei seiner Verbindung zwischen der Graphik und einer spezifisch jüdischen Technik.

Vergleichen wir die Werke der jüdischen und nichtjüdischen Künstler aus dem breiterem Künstlerkreis Steinhardts, so zeigt sich, dass es hier zu einem intensiven Dialog kommt. Es treffen sich hier die religiösen Strömungen – die christlichen sowie die jüdischen. Die Analyse der Werke zeugt von einem transnationalen Charakter der Kunst.⁷⁴ Und dieser Dialog formiert sich bereits vor der Gründung der Gruppe, wie die Lehrer Steinhardts zeigen. Abgesehen von künstlerischen Techniken, hat der nichtjüdische impressionistische Maler Lovis Corinth dem Jakob Steinhardt einen Zugang vermittelt, der religiöse Themen mit modernen Kunstrichtungen (Impressionismus, Expressionismus) verbunden hat. Jakob Steinhardt hat sich dann den religiösen, biblischen, christlichen aber vor allem jüdischen Themen in einer expressionistischen Verarbeitung gewidmet. Dies geht in seinen Schaffen weiter bis in die 30er Jahre und wird in Zusammenarbeit vor allem mit Ludwig Meidner weiterentwickelt. Steinhardt übernimmt von Corinth die Art der Verarbeitung genauso wie die Thematik, mit der er im jüdischen Kontext weiterarbeitet, Hermann Struck vermittelt Steinhardt nicht nur seine Technik des Radierens. Mit ihm kommt Steinhardt zum ersten Mal in einen intensiven Kontakt mit Zionismus. Das Thema Ostjudentum verbindet dann die beiden Künstler, obwohl es nicht sicher ist, inwieweit Jakob Steinhardt von der zionistischen Idee überzeugt war, besonders in der Vorkriegszeit. Es ist allerdings festzustellen, dass beide Künstler für die Bezalel Akademie gearbeitet haben und sich für das jüdische Kulturleben in Palästina und Jakob Steinhardt später in Israel eingesetzt haben.

74 Siehe auch: M. STOLARSKA-FRONIA, *Saints and Tsadikim – The Religious Syncretism of Jewish Expressionism*, S. 188.

Dieser Transfer kann weiter in den 20er und 30er Jahren betrachtet werden, wie Steinhardts Kontakte aus den Gästebüchern und Korrespondenz zeigen. Ähnlich wie Steinhardt von Corinth, wurden auch andere jüdischen Künstler stark von der religiösen Strömung innerhalb des Expressionismus beeinflusst. Dieser Einfluss ist besonders sichtbar, wenn wir uns auch die christlichen Motive in ihren Werken anschauen. Mit religiösen, biblischen Motiven arbeiten sie weiter, in einem jüdischen Kontext und in einer expressionistischen Form. Wie allerdings die Korrespondenz, die bis in die 60er Jahre weiterging, zeigt, interessierten sich auch die nichtjüdischen Künstler für Werk und Motive ihrer jüdischen Kollegen und deswegen kann dies ebenfalls als Kulturtransfer verstanden werden.

Dies hilft uns, die Interpretation der jüdischen Presse, wenn die Rede von den sog. *jüdischen Expressionismus* ist, besser zu verstehen. Natürlich ist ein breiterer Kontext zu berücksichtigen. In den analysierten Artikeln sind mehr oder weniger explizite Hinweise auf David Kaufmanns Überlegungen zur „jüdisch-nationalen Kunst“, genauso wie Interpretationen im Rahmen der sog. „Jüdischen Renaissance“ im Sinne von Martin Buber. Die Interpretation des Expressionismus als einer spezifischen Form der jüdischen Identität ermöglicht aber erst den intensiven Dialog der jüdischen und nichtjüdischen Künstler, der bereits vor dem Ersten Weltkrieg entsteht und bis in die 30er Jahre weitergeht.

Expressionism and Jewish Identity. Jakob Steinhardt Between Art and Religion

SUMMARY

Jakob Steinhardt (1887–1968) was a famous German-Jewish expressionist painter and graphic artist. He founded the expressionist Pathetiker Group, and he was also a famous representative of the so-called Jewish Renaissance, mainly because of his illustrations of Haggada shel Pessach.

The article uses the method of culture transfer and the example of Jakob Steinhardt as well as other artists from his circle to examine the relationship between Expressionism and Jewish identity and its origins. The individual connections between the artists are analysed as well as their works and the reflection in the Zionist press. What was the role of expressionism in the construction of Jewish identity? Was it just the interpretation of the Zionist press? Did these connections arise within the artistic circles?

In the last twenty years, the method of the so-called cultural transfers in the context of Jewish studies has proven to be very helpful, especially in the research of Jewish identity and cultural processes in general. The conception of Jewish identity is based on the constructivist research of nationalism. The concept of culture transfer is based on a hypothesis that cultural contexts are not understood as homogenous national cultures, which leads to a misunderstanding of a foreign culture. The cultural transfer shows the overlapping of the processes of building an identity. The text works with the term of Jewish culture in this context.

The text analyses Steinhardt's correspondence with his Jewish as well as non-Jewish friends, his guest book, and his artworks. These are confronted with the reviews in the Zionist press, which mainly describe Steinhardt's works as "the Jewish expressionism." However, the com-

parison of the works of Jewish and non-Jewish artists from Steinhardt's circle shows that there was an intensive dialogue between the artists, which can be determined by the transnational character of the art. This dialogue was formed even before the group Die Pathetiker was established. Steinhardt's teacher Lovis Corinth pointed him towards an approach that combined religious themes with modern art movements (impressionism, expressionism). Hermann Struck taught Steinhardt the technique of etching and through him Steinhardt came into close contact with Zionism for the first time. Both artists later worked for the Bezalel Academy and were involved in the Jewish cultural life in Palestine and, in the case of Jakob Steinhardt, afterwards in Israel. This transfer can be observed further into the 1920s and 1930s, as can be concluded from Steinhardt's contacts from his guest book. Other Jewish artists were also strongly influenced by the religious movement of Expressionism. They worked similarly with religious topics in a Jewish context and in an expressionist form. However, as the correspondence which continued until the 1960s shows, the non-Jewish artists were also interested in the work of their Jewish colleagues.

This context helps us to understand the Jewish press and its use of the term "Jewish expressionism." The newspaper articles, which were analysed in this paper, contain explicit references to David Kaufmann's reflections on "Jewish national art", as well as the interpretations within the framework of the so-called "Jewish Renaissance" in Martin Buber's sense. However, this interpretation of Expressionism as a specific form of Jewish identity was possible because of the intensive dialog between Jewish and non-Jewish artists.

Austrálie a Pacifik v zahraniční politice socialistického Československa v době studené války¹

ABSTRACT

Australia and the Pacific Area in the Foreign Policy of Socialist Czechoslovakia During the Cold War

The relations between Czechoslovakia, controlled by the communist regime, and Australia, which was a part of the western world, did not represent a significant value for either of both parties. Czechoslovakia, formally commencing the diplomatic cooperation with Australia during the previous period, however kept the General consulate in Sydney active in course of the entire Cold War, and this consulate was perceived as the only office of similar character in the entire Communist bloc in Australia during majority of the 1950s. The study of partially preserved documents from this office provides insights into the ideas of the communist world about the development in the area of interest including certain political and ideological stereotypes.

A certain increased activity in the mutual trade relations were visible from the second half of the 1950s. Nevertheless, further development of mutual relations was prevented both by geographic remoteness and remoteness of interests, as well as by the general political development. Attempts for a full normalization of the diplomatic relations (which had been strictly formal until that time) are visible from the beginning of the 1970s, however, only a partial success is observable in the years 1971–1972. While Czechoslovakia was represented in Australia by an ambassador with the seat in Jakarta, Indonesia, Canberra was in Prague formally represented by an ambassador with the seat in Vienna. In the second half of the 1980s, the government in Prague tried to widen the scope of its relations, which indubitably happened in connection with a certain increased activity of the Soviet foreign policy in the Pacific region. The embassy of the Czechoslovak Socialist Republic was established in Canberra in the au-

1 Teze referátu pro konferenci *My a klokani*, pořádanou Historickým ústavem AV ČR a Náprstkovým muzeem dne 15. října 2020.

tumn 1987, which may be perceived as a symbol of the aforementioned change.

Keywords: Czechoslovak foreign policy after World War II; Cold War international relations; Australian relations with communist regimes; Cold War in the Pacific area

Úvodem

Relace Čechů, potažmo po r. 1918 Československa k daleké Austrálii se v poslední době těšily zcela novému zájmu historiků. Prozkoumány byly jak – byť celkem sporadické – vztahy mezi ČSR a Austrálií v meziválečném období, tak řada problémů souvisejících s otázkami českého vystěholectví na tento kontinent.² Podstatně menší pozornost byla zatím věnována vztahům Československa k Austrálii, případně celému pacifickému regionu po r. 1945 a zvláště po nástupu komunistického režimu.³ Cílem následujících stránek je proto pokusit se alespoň částečně zaplnit tuto mezeru.

Na historika, pokoušejícího se alespoň naskicovat obrysy oficiálních, tj. diplomatických a obchodně-politických vztahů mezi Československem a Austrálií v letech tzv. studené války, čeká několikeré úskalí, na něž je nutno upozornit už před jakýmkoliv podobným pokusem. V obecné rovině je třeba připomenout, že československá zahraniční politika (či spíše zahraniční aktivita) v celém dlouhém období od

2 Jana BUREŠOVÁ, The Emigration and Exile from Czechoslovakia to Australia in the 20th Century, in: Zlatica Zudová-Lešková (ed.), *Resettlement and Extermination of the Populations: A Syndrome of Modern History*, Prague 2015, s. 497–524; Jaroslav MILLER – Jana BUREŠOVÁ – Miloš TRAPL, *Český exil v Austrálii (1948–1989)*, Praha 2016; Pavel KREISINGER, *Češi a Slováci v Austrálii v 1. polovině 20. století a jejich účast ve světových válkách*, Praha 2018.

3 Jedinou výjimkou – pomineme-li stručné, většinou jedno- až dvoustránkové přehledy v dobových publikacích – je text J. BUREŠOVÉ, Československo a Austrálie ve druhé polovině 20. století, *Historica Olomucensia*, 48/2015, s. 209–235. Ten je ovšem založen pouze na neúplné dokumentaci z archivu MZV, aniž by přihlížel k širším souvislostem jak politiky východního bloku v tomto prostoru, tak zahraniční politiky Australského svazu vůči komunistickým státům.

r. 1948 až do konce r. 1989 byla, v různorodé míře a hloubce, podřízena záměrům sovětské politiky, v nichž pochopitelně oblast jižního Pacifiku nikdy nehrála zásadnější roli. Z toho i z dalších faktorů plynul, jak níže připomeneme, relativně nízký stupeň důležitosti v hierarchii zahraničních aktivit tehdejších pražských reprezentací, pro něž – logicky – zůstávalo klíčovým úkolem primární řešení otázek evropských (do počátku sedmdesátých let především otázky německé). V širším horizontu jednak hledání odbytišť pro tu část čs. exportu, kterou neabsorbovaly „východní“ trhy, jednak podpora některých komunistických stran za železnou oponou a také národně-emancipačních hnutí v tzv. třetím světě.

V přímé závislosti na tomto stupni (ne)důležitosti je pak historik limitován i pramennou bází svého studia. Zatímco pro studium relace s téměř všemi evropskými zeměmi (od druhé poloviny padesátých, resp. od počátku let šedesátých i s řadou zemí rozvojových) má k dispozici více méně kontinuální masu politických a ekonomických zpráv našich ambasad z příslušných metropolí (byť je jejich kvalita i kvantita v různých obdobích režimu rozdílná), z relace s Austrálií se zachovala, a to zdaleka ne v úplnosti, jen relativně nebohatá materie generálního konzulátu v Sydney. Československé velvyslanectví bylo – přes různé návrhy a náběhy – zřízeno až ve druhé polovině roku 1987 a ani z něj nejsou všechny zprávy zatím dostupné. Austrálie pak jakýkoliv efektivní diplomatický úřad v Praze ve sledovaném období nikdy nezřídila, a i když došlo počátkem sedmdesátých let k navázání diplomatických vztahů, vládu v Canbeře zastupoval v ČSSR titulář rezidující ve Vídni. Tato heuristická dimenze samozřejmě limituje možnosti analýzy vzájemného vztahu i geograficky si vzdálených stran, i když nepochybně odráží také stupeň jejich závažnosti v celkových zahraničněpolitických koncepcích.

Předcházející teze samozřejmě nepopírají důležitost pacifického prostoru jako celku pro sovětskou, a tedy alespoň vzdáleně i československou politiku v době studené války. Připomeňme ostatně, že právě na západních březích šířeji pojímaného Pacifiku, tj. ve východní a jihovýchodní Asii, se odehrály i největší ozbrojené konflikty těchto dekád, tedy Korejská válka a konflikty v Indočíně, především tzv. druhá viet-

namská válka.⁴ Zvláště druhého z nich bylo – relativně významnými ekonomickými a vojenskými dodávkami – nepřímo účastno i Československo, jež provozovalo již od první poloviny padesátých let v těchto regionech relativně aktivní diplomacii mj. zřízením zastupitelských úřadů nejprve v Pchjongjangu, později v Hanoji a Djakartě a nakonec i v dalších zemích.⁵ Oblast jižního Pacifiku, tj. na počátku studené války především Austrálie, byla však pro Moskvu geograficky příliš vzdálená (z i vojenského a návního hlediska tento faktor až v sedmdesátých letech částečně změnila výstavba sovětské oceánské flotily a také „převzetí“ některých amerických základů v Jižním Vietnamu v čele s bází Cam Ranh) a byla nechybně považována za oblast dominantního vlivu USA a jejich spojenců. Malé pacifické ostrovy, jejichž část postupně tendovala k formální nezávislosti, také z hlediska politicko-ideologického soupeření nenabízely nic, co by alespoň vzdáleně připomínalo možnosti národně emancipačních, protikoloniálních hnutí některých částí Asie, Blízkého východu či subsaharské Afriky. Moskva sice v polovině sedmdesátých let navázala formální diplomatické vztahy s částí nových ostrovních států Pacifiku, s výjimkou pozdější „smlouvy o rybolovu“ s Kiribati z r. 1985 se však v tomto prostoru nijak přímo neangažovala, alespoň do druhé poloviny této dekády, která však již neměla konfrontační charakter.⁶ Praha pak – nepochybně především z důvodů ekonomických – nepřistoupila (s výjimkou Nového Zélandu)⁷ ani k navázání diplomatických vztahů.

4 Srov. dobrý přehled z pera Geralda SEGALA, *The Soviet Union and the Pacific*, London 1989, zvl. kap. 5 a 6. Obsáhlou literaturu o mezinárodních souvislostech obou konfliktů zde pochopitelně není možné uvádět.

5 Srov. přehledně *Oficiální styky a diplomatické zastoupení Československa*, Praha 1974.

6 R. A. HERR – D. J. McDOUGALL, in: Ramesh Thakur – Carlyle A. Thayer (eds.), *Reshaping Regional Relations. Asia – Pacific and the Former Soviet Union*, Boulder 1995, s. 245n.

7 Zatímco v meziválečném období československé zájmy na Novém Zélandu zastupoval jen „honorární“ konzulát, komunistické Československo zřídilo ve Wellingtonu v r. 1954 nejprve efektivní generální konzulát a v r. 1958 ho přeměnilo na vyslanectví, které tam fungovalo až do konce režimu. Jeho aktivity však dosud nebyly vůbec prozkoumány. Srov. jen zmínku v: Jindřich TIŠLER, *Nový Zéland*, Praha 1972, s. 126.

I.

Australský svaz se nacházel nejen zeměpisně ve zcela „opačné“ hemisféře světové politiky nežli „socialistické“ Československo, ale logikou přecházejícího vývoje také zcela na opačné straně soupeřících bloků studené války.⁸ První poválečné australské labouristické vlády v čele s Benem Chifleyem vycházely (v obecné rovině ostatně podobně jako jejich reformističtí partneři ve střední a západní Evropě) z vlastního konceptu, který akcentoval univerzalizmus nové OSN a také kolektivní bezpečnost ve východní Asii a v Pacifiku. Rok 1949, tedy vítězství komunistů v občanské válce v Číně a také nástup konzervativních liberálů v čele s Robertem Menziesem do vládních lavic, znamenal v tomto ohledu zásadní cézuru, která nutně na celé dekády ovlivnila i vztahy Austrálie s menšími komunistickými státy ve východní Evropě včetně Československa. Menziesova vláda (která zůstala s mírnými obměnami u moci až do r. 1966) plně akceptovala vedoucí roli Washingtonu v západním světě, i když se současně nadále snažila udržovat zásadní vazby i s britskou „metropolí“. V tomto kontextu kabinet v Canbeře začal nahlížet nejen na vítězství čínských komunistů (Menziesův kabinet také na rozdíl od labouristické vlády Clementa Attleeho v Londýně odmítl po vzoru USA ČLR formálně uznat), ale byl nucen přizpůsobit svou optiku i příštím vývoji Japonska a Jihovýchodní Asie, ačkoliv např. hrozba možné obnovy japonské výbojnosti byla australskou veřejností vnímána dlouho velmi citlivě. V létě 1950 Austrálie jak diplomaticky, tak následně i vojensky podpořila USA a jejich spojení v konfliktu v Koreji a následně akceptovala i americkou verzi mírové smlouvy s Japonskem na konferenci v San Franciscu. V září 1951 pak Menziesova vláda (podobně jako vláda Nového Zélandu) podepsala s USA obranné spojenectví, tzv.

8 K postavení Austrálie a její zahraniční politice viz přehledně nejlépe: Allan GYNGELL, *Fear of Abandonment: Australia in the World since 1942*, Melbourne 2017; hodnotu si uchovává i starší práce z pera diplomata (a později ředitele Australského ústavu mezinárodních vztahů) Alana WATTA, *The Evolution of Australian Foreign Policy 1938–1965*, Cambridge 1967. Přehledně viz i první kapitoly učebnice: Stewart FIRTH, *Australia in International Politics. An Introduction to Australian Foreign Policy*, London – Sydney 2011.

ANZUS Treaty, jež Austrálii – poprvé bez vazby na britskou metropoli – včleňovala do fakticky amerického obranného systému v Pacifiku.⁹

Podpis a realizace ANZUS následně předurčovala postoje Austrálie k východnímu bloku až do sedmdesátých let, což se nutně promítlo i do (beztak sporadických) vztahů mezi Canberrou a Prahou. Australská diplomacie podobně jako americká zahraniční politika dlouho nerozlišovala emancipační nacionalismus části národů v Jihovýchodní Asii od komunistického hnutí, jež zjednodušeně nahlížela jako monolitní blok – bez ohledu na pozdější roztržku mezi Moskvou, jejími menšími východoevropskými spojenci a Pekingem. V této logice se Austrálie bezprostředně po skončení tzv. první indočínské války (1954) stala součástí širší aliance SEATO, na níž participovaly i Velká Británie, Francie a tři asijské prozápadní režimy. Stejná logika (a ovšem i často nezakryvaná obava z možné populační expanze) ovlivňovala australský postoj k sousední Indonésii včetně podpory Nizozemí v jeho snaze udržet tzv. Západní Irian (s nímž ostatně sousedily i australské državy na Nové Guineji, nyní území spravovaném v rámci tzv. poručenství OSN), přičemž k postupné normalizaci vztahů se severními sousedy došlo až po faktickém svržení Sukarnovy vlády v l. 1965–1967. Identický politický kurs pak dovedl australské vlády – vedle R. Menziese i jeho pokračovatele Harolda Holta a Johna McEwena – k přímé podpoře USA v intervenci do občanské války ve Vietnamu po r. 1965, jíž se zúčastnil i australský kontingent, opět na rozdíl od „mateřské“ Británie. Jak poznamenal jeden z analytiků tehdejší australské politiky, Canberra byla ochotna se částečně odchýlit od kursu Washingtonu jen tam, kde *přímo* kolidoval se zájmy Londýna, což se nejvýrazněji ukázalo v době tzv. Suezské krize v r. 1956. K zásadnější korekci australského kursu došlo teprve po nástupu labouristické vlády Edwarda G. Whitlama v r. 1972, jež přinesla – kromě jiného – i jisté oživení vztahů s komunistickými státy.¹⁰ To ovšem trvalo jen krátce a určitou změnu v dosavadním faktickém nezájmu

9 K tomu A. WATT, *The Evolution of Australian Foreign Policy: 1938–1965*, s. 122–23 an.; nověji např. Joseph SIRACUSA – David G. COLEMAN, *Australia looks to America. Australian-American Relations since Pearl Harbour*, Clarmont 2006, s. 49–50.

10 Viz např. S. FIRTH, *Australia in International Politics*, s. 20 an.

o rozvoj relace přinesla až polovina osmdesátých let, tj. politika nové labouristické vlády Roberta Hawka a především důsledky nové sovětské politiky po nástupu M. S. Gorbačova. Jak upozorníme níže, opět se to promítlo i do relace československo-australské, i když vlastně jen v samém závěru existence režimu.

II.

Komunistický převrat v Praze v únoru 1948 pochopitelně nezůstal bez následků ani pro vývoj československo-australských vztahů, a to v řadě oblastí. Nikterak intenzivní styky už koncem března 1948 ještě více umenšilo odstoupení a následná emigrace dosavadního čs. generálního konzula Karla Sakha, jež znamenaly, že vedení úřadu přešlo na tehdejšího zdejšího vicekonzula, Jiřího Hallu. Pražský režim se pak následujících více než šest let, až do června 1954, spokojoval s tím, že úřad řídili nižší úředníci s formálním titulem vicekonzulů, přičemž ještě v květnu 1951, při jejich střídání, emigroval další dosavadní vedoucí Josef Felix.¹¹ Ať byl již takový stav vyvolán nezájmem pražských vládních kruhů o tuto oblast, či obavou, že by v podmínkách vyostřující se studené války nová australská vláda R. Menziese neudělila novému tituláři exequatur, teprve v červnu 1954 byl do Sydney vyslán nový generální konzul Miroslav Jandík. Ani v době úřadování tohoto poválečného komunisty, jehož jedinou předcházející sporadickou zkušeností ze zahraničních vztahů bylo krátké působení u vývozní společnosti Carboexport, ovšem nedošlo k žádnému výraznějšímu obratu relace. I samotná existence čs. generálního konzulátu v Austrálii však byla jistě nezanedbatelná (přínejmenším jako zdroj informací z této oblasti), neboť po dočasném přerušení sovětsko-australských diplomatických vztahů krátce před Jandíkovým příjezdem byl jediným zastupitelským úřadem tzv. východního bloku.¹²

11 AMZV, Osobní spisy, Jaroslav Kafka – OS.

12 Komunistické Polsko obnovilo generální konzulát v Sydney až v r. 1957, polská ambasáda v Canbeře pak byla otevřena koncem šedesátých let. Viz např. Jan LENCZAROVICZ, *Australia. (Historia państw świata XX wieku)*, Warszawa 2005.

Optiku prvních komunistických pozorovatelů Austrálie a jejího vývoje v tomto období nelze sice pro torzovité dochování jejich zpráv detailněji analyzovat (a ostatně ani to není cílem tohoto textu). Je však zřejmé, že se zvláště svou dikcí nijak podstatně nelišila od charakteru diplomatických písemností čs. komunistické provenience padesátých let odjinud ze „Západu“. První vedoucí konzulátu po únoru 1948 referovali především o ekonomických podmínkách federace a jejím zahraničním obchodu, což samozřejmě souviselo i s možným zájmem o podobné informace ze strany pražského ministerstva zahraničního obchodu. Nejpozději od r. 1949, zvláště po nástupu Menziesovy vlády, však začíná přibývat stereotypních floskulí o tom, že liberálové jsou „zcela v rukou finančních magnátů“, zatímco vedení Labour party svými postoji „zraňuje pracující lid“.¹³ V následujícím roce k tomu samozřejmě přibýly reference o „válečné hysterii“, kterou Menziesova vláda prý rozdmýchávala v souvislosti se začátkem války v Koreji, o útocích proti „pokrokovým osobnostem“ a dělnickému hnutí atd.¹⁴ V roce 1951 vicekonzul Jaroslav Kafka samozřejmě sledoval snahu canberrské vlády o delegalizaci zdejší komunistické strany formou ústavních dodatků, jejichž přijetí ovšem v prvním kole zmařilo rozhodnutí nejvyššího australského soudu a v kole druhém odmítavý postoj většiny australského elektorátu k takovému kroku, který možnost podobného podvázání občanských svobod odmítl v referendu. Jinak byla ale jistá soustavnější pozornost (lze-li podobného pojmu vzhledem k nečetnosti písemností vůbec užít) věnována jen početnímu nárůstu krajanské komunity a jejímu – většinově antikomunistickému – zaměření. Jistým vybočením z tohoto černobílého stereotypu byl podrobný referát o ozvěně úmrtí J. V. Stalina z dubna 1953, kde i autor příslušného dokumentu musel uznat, že premiér Menzies dokázal – bez ohledu na kritiku jiných kroků sovětského vůdce – ocenit jeho schopnosti v době druhé světové války i prestiž, jaké se v té době těšil u velké části sovětské veřejnosti.¹⁵

13 AMZV, Zprávy GK Sydney, Zpráva za červen 1949 z 12. července t. r.

14 Tamtéž, zpráva GK z konce r. 1950.

15 AMZV, Zprávy GK Sydney, zpráva z dubna 1953.

Od druhé poloviny roku 1954 (a snad i dříve)¹⁶ se do centra pozornosti konzulátu dostala tzv. Petrovova aféra, tj. sběhnutí III. tajemníka sovětského velvyslanectví Petrova (ve skutečnosti zpravodajce NKVD, který byl do Sydney vyslán ještě L. Berijou), po němž následovalo přerušování diplomatických vztahů mezi Moskvou a Canberrou. Konzul Jandík se samozřejmě nemohl rozepisovat o některých aspektech tohoto případu, z nichž nejdůležitější jistě byla předcházející systematická snaha sovětské „agentury“ o sběr tajných informací především z australského ministerstva zahraničí. Oprávněně však upozornil na roli, jakou v kauze sehrála australská ASIO i další orgány, jež (částečně ovšem na základě falešných dokumentů) obvinily z tajné spolupráce i tři někdejší sekretáře dlouholetého labouristického ministra zahraničí H. V. Evatta, koncepčního tvůrce poválečné australské zahraniční politiky a nyní lídra levicové opozice ve federálním parlamentu.¹⁷ Evatt nyní patřil ke kritikům jednostranné orientace Menziesovy vlády a ukázal také, že část obvinění vznášených proti jeho spolupracovníkům se zakládala na falzech, což – v politickém kontextu předvolebního boje – připomínalo známou kauzu údajného dopisu Kominterny britským komunistům z r. 1927. Spolupráce jednoho z jeho sekretářů byla ale v zásadě prokázána a „dozvuky“ celé kauzy přispěly, jak ostatně opakovaně upozorňovalo i zpravodajství konzulátu, nejen k dalšímu vítězství liberálně-agrární koalice v parlamentních volbách, ale později i k rozštěpení v mnoha ohledem vlivné labouristické strany. Od ní se v některých státech oddělily tzv. katolické skupiny, které se později spojily do tzv. Demokratické strany práce (Democratic Labour Party). To pak v r. 1955 pochopitelně přispělo k dalšímu vítězství dosavadní vlády a setrvání Menziesova koaličního kabinetu – včetně zahraničněpolitických důsledků.

Ačkoliv obecně došlo v polovině padesátých let v mezinárodních vztazích k jistému uvolnění, jehož symptomem byl i známý ženevský summit západních lídrů s N. A. Bulganinem a N. S. Chruščevem v červenci t. r., ve vztazích Austrálie ke komunistickému bloku se to příliš

16 Pro období od června 1953 do září 1954 se ve složkách zpravodajství sydneyského GK nezachovala ani jediná politická zpráva!

17 AMZV, Zprávy GK Sydney 1954; k aféře např. Robert MANNE, *The Shadow of 1917: Cold War Conflict in Australia*, Canberra 1994.

neprojevilo. Vládní kruhy nejen izolovaly (ostatně nijak zvláště vlivně) komunisty, ale občas se pokoušely bránit i kulturním a dalším vztahům občanů federace s „Východem“.¹⁸ Jakékoliv, byť sebemenší intenzifikaci kontaktů pak samozřejmě nenapomohly ani postoje Menziesova kabinetu v průběhu kritických měsíců roku 1956, kdy se Austrálie v rýsující se krizi po egyptském znárodnění Suez – na rozdíl od Kanady a dalších zemí Commonwealthu – jednoznačně postavila na stranu své metropole a dlouholetý šéf australské diplomacie Richard Casey (zastával úřad ministra od r. 1951 až do r. 1960) si také neodpustil ostré výpady na adresu SSSR a komunistických států.¹⁹

Jedinou oblastí, v níž byla australská vláda ochotna rozvíjet v té době s komunistickým táborem intenzivnější kontakty, byla oblast obchodní. To ovšem vzhledem ke geografickým vzdálenostem a také dalším okolnostem, mj. síle konkurence vyspělých západních producentů na australském trhu, nemohlo mít podstatnější význam. Koncem července 1956 sice přiletěl na pozvání tehdejšího ministra zahraničního obchodu Richarda Dvořáka do Prahy na čtyřdenní návštěvu ministr obchodu Menziesovy vlády John McEwen, který se tak stal prvním členem australského kabinetu, jenž po r. 1948 navštívil Československo.²⁰ Konkrétním výsledkem jeho jednání však bylo jen zřízení společné čs.-australské komise pro rozvoj vzájemného obchodu (v níž navíc čs. stranu zastupoval jen generální konzul v Sydney). I když vzájemný obchod měl, jak ještě zmíníme, jistou vzestupnou tendenci, pro čs. stranu, která svou reálnou nabídku musela omezit na vývoz textilií a skla, zůstával značně deficitní a pro obě země představoval jen nepatrný zlomek obchodní výměny.

18 Příkladem bylo znemožnění účasti levicového australského spisovatele Fr. Hardyho na II. sjezdu sovětských spisovatelů v 1955 či zákaz udělování pasů pro zájemce o aktivity mírových hnutí, pokud byly organizovány ve východní Evropě.

19 AMZV, Zprávy GS Sydney, 1957, zpráva z 31. července t. r. (hlášení ze druhé poloviny roku 1956 opět ve složkách zcela postrádáme).

20 Pavol PETRUF, *Československá zahraniční politika 1945–1992*, Bratislava 2007, s. 309; též zpráva obchodního oddělení GK Sydney za první pololetí 1957 (!), AMZV, Zprávy GK Sydney.

Ještě koncem sledované dekády si jistou vzestupnou tendenci v relaci mezi oběma státy uchovala jediná ekonomická složka, k níž se postupně přidávaly kontakty v oblasti kulturní. O zájmu rozvíjet obchodní vztahy svědčil např. příjezd australské mise v čele s ředitelem úřadu pro obchod s pšenicí C. J. Perresem do Prahy v březnu 1959 i brzy následující zájezd obchodní československé mise, vedené náměstkem ministra zahraničního obchodu Jaroslavem Kohoutem (jinak tvůrcem čs. obchodní diplomacie v oněch letech).²¹ Podíl Československa na australském zahraničním obchodu samozřejmě nelze přeceňovat, svými ukazateli z let 1959 i 1960 ale potvrdil, že ČSR tehdy byla zdaleka nejvýznamnějším partnerem Australského svazu ze všech komunistických států včetně (formálně neuznávané) ČLR. Vývoz australského zboží k nám, především vlny a obilí, představoval zhruba 0,9 % všeho exportu „protinožců“, i když import československého zboží byl o poznání nižší.²² Z československého (či širšího východoevropského) hlediska pak bylo, alespoň v tehdejší optice, ještě více alarmující, že třetím nejvýznamnějším obchodním partnerem Austrálie po Velké Británii a USA byla – byť se značným odstupem – Spolková republika Německo, považovaná za potenciální hrozbu. To samozřejmě komplikovalo i jakékoliv možné aktivity československé diplomacie ohledně německé otázky, jež tvořily značnou část agendy tehdejší pražské oficiální politiky. Také vztahy v kulturní oblasti se rozvíjely jen pozvolna. Jistý zlom zde znamenal až zájezd České filharmonie v r. 1959, jejíhož vrcholného koncertu v Melbourne se zúčastnilo údajně až 35 tisíc posluchačů. Zásadněji se pak takový vzorec nezměnil ani v další dekádě.

III.

Podíváme-li se podrobněji na charakter oficiálních vztahů mezi Prahou a Canberrou v postupně se liberalizujících šedesátých letech, vidíme, že

21 J. FIRST, in: B. J. Dorofjev – A. A. Uglov, *Austrálie*, Praha 1960, s. 175.

22 Podle údajů obchodního oddělení GK Sydney z r. 1960 ČSR vyvezla do Austrálie zboží v hodnotě 2,6 milionu australských liber; Austrálie k nám pak zboží v hodnotě téměř 9 milionů AL.

se – a to i v komparaci s celkem dynamickým rozvojem např. vztahů československo-britských – vyvíjely jen pozvolna. Základem formálního zastoupení nyní již ČSSR zůstával generální konzulát v Sydney, v jehož čele působil v letech 1959 až 1962 již zmiňovaný Jaroslav Kafka, který úřad vedl již dříve jako vicekonzul. Toho na podzim 1962 vystřídal Vlastimil Kraus, absolvent teplické obchodní akademie, pracující na MZV již od r. 1949. Podobně jako většina tehdejších čs. konzulů měl v této oblasti za sebou i zkušenost z protilehlé geografické oblasti, kdy vedl téměř tři roky (jako chargé d'affaires) malou čs. legaci na Islandu. Jako pisatel politického zpravodajství byl ale oproti svým kolegům podstatně pilnější, a to také umožňuje nahlédnout, jak tehdejší komunistická diplomacie na politickou realitu Austrálie a zvláště její politiku nahlížela. Kraus psal ostatně pod pseudonymem V. Vikroš o svých působitích komentáře do *Mladé fronty* a *Práce* již dříve; pár let po návratu ze Sydney se také stal autorem první větší moderní české politické studie o Austrálii, jež vyšla v tehdy populární řadě *Země světa* v nakl. Svoboda.²³

Pročítá-li historik dochované politické zpravodajství sydneyského konzulátu, zjistí, že v něm dlouho do šedesátých let zůstaly stopy zjednodušujících stereotypů. Jistě nepřekvapí kritický pohled na liberálně-konzervativní Menziesovy vlády i samotného premiéra, který, jak bylo již zmíněno, v zahraniční politice většinou kopíroval postoje USA. To se znovu výrazně projevilo na podzim r. 1962, jak upozorňoval ještě konzul Kafka, v souvislosti s tzv. karibskou krizí, a identický kurs pokračoval, zvláště v souvislosti s prohlubujícím se napětím v jihovýchodní Asii, především v Jižním Vietnamu i v letech následujících. Kafkův nástupce Kraus opakovaně popisoval jak australskou vojenskou podporu Malajsii v souvislosti s napětím mezi vládami v Kuala Lumpur a v Jakartě, tak především ostentativní pomoc, kterou Menziesův kabinet poskytoval (a to i proti politickému kursu labouristické vlády Harolda Wilsona v Londýně) Američanům v souvislosti s jejich stupňující se intervencí do občanské války ve Vietnamu. Ještě v roce 1964 Kraus v podrobné analýze australské zahraniční politiky tvrdil, že jejím hlavním ideovým

23 Srov. V. VIKROŠ, *Austrálie*, Praha 1968.

základem zůstává „vypjatý antikomunismus“, od něhož se prý odvozovala i přímá účast Australanů v narůstajícím konfliktu.²⁴ Paleta kriticky – a často zjednodušeně – zachycovaných problémů, připomínaných v raportech konzulátu, byla ale širší a zahrnovala problémy od v té době značně napjatých vztahů Austrálie s Indonésií (které konzul přičítal i vlivu indonéské komunistické strany, pravda rozdrčené po pokusu o převrat v květnu 1965) až po australský „kolonialismus“ v podobě snah udržet za každou cenu moc nad svěřeneckým územím Papuy Nové Guineje.²⁵

Neméně jednostranný byl pohled konzulátu na vnitřní vývoj Australského svazu, podle kterého hrála v tamní politice pokrokovou roli jen – reálně ale bezvlivná – Australská komunistická strana.²⁶ Překvapivě v té době působí spíše referování o opoziční Australské labouristické straně, která přitom kritizovala mnohé z kroků „oficiální“ canberrské zahraniční politiky. Sám konzul se sice stýkal s několika jejími poslanci včetně stínového ministra zahraničních věcí Lese Haylena (a také senátora Armstronga), to mu ale nebránilo v poněkud jednostranných soudech o tomto proudu. Nejvýrazněji to demonstroval rozsáhlý elaborát, fakticky nepublikovaná „studijní práce“ z konce r. 1963, kterou použil jako jednu z politických zpráv. Vedení Labour Party označil za oportunistické, snad i proto, že nikterak neusilovalo o prohloubení kontaktů se „zeměmi socialistického tábora“ – tedy s výjimkou Čínské lidové republiky. Ta se ovšem v té době již v důsledku tzv. roztržky vzdalovala od Moskvy a o relaci se zemí „správného“ socialismu, tj. Chruščovovým Svazem, Australská strana práce příliš neusilovala.²⁷ K tomu je ovšem třeba dodat, že ačkoliv formální diplomatické vtahy mezi SSSR a Moskvou byly obnoveny na úrovni velvyslanectví již v l. 1959–1960, zůstávaly

24 Srov. např. AMZV, Zprávy ZÚ Sydney, zpráva z 26. července 1964.

25 I když je zde třeba přiznat Krausovi snahu o co největší uchopení tohoto komplikovaného problému, jak ukazuje jeho (v českých diplomatických dokumentech zcela ojedinělá) zpráva o tamních reformách a prvních volbách v létě 1964. Tamtéž, zpráva z 20. srpna 1964.

26 AKS tehdy čítala zhruba 6 000 členů a měla jistý vliv pouze v nevelké části odborových svazů.

27 AMZV, Zprávy ZÚ Sydney: Studijní práce o Australské Labour Party z 24. prosince 1963.

chladně korektní a (jak ukazoval např. případ vypovězeného I. tajemníka sovětského úřadu v Canbeře, obviněného ze špionáže) nepostrádaly ani dramatické momenty. Skutečnost, že vedle sovětské ambasády australská vláda připustila v té době na území federace jen existenci generálních konzulátů Československa a Polska,²⁸ pak dobře ilustrovala realitu relace Austrálie s východním blokem, na níž se nic podstatného nezměnilo až do počátku následující dekády, tj. do nového nástupu Labour Party.

Nástup nového generálního konzula Karla France do čela čs. úřadu v Sydney v létě 1965 nijak podstatně další vývoj vzájemných vztahů neovlivnil. Další „dělnický kádr“ v diplomacii, jehož nejvyšším vzděláním byl jednorozční kurs na Odborné škole MZV, měl sice za sebou – podobně jako jeho předchůdce – vedení úřadu v islandském Reykjavíku.²⁹ Na rozdíl od Krause však psal podstatně méně oficiálních raportů, což – k lítosti historika – snižuje informační hodnoty zpravodajství jediného reálného zastupitelského úřadu ČSSR právě v období, kdy se postupně vydávala na cestu odvážnějších reforem. Základní agenda konzulátu, samozřejmě vedle záležitostí konzulárních (spjatých se zjevně narůstajícím množstvím návštěv občanů Austrálie českého či slovenského původu v původní vlasti) byla přitom zjevně nadále zaměřena na dvě až tři priority. Vedle alespoň rámcového sledování politického vývoje (a udržování elementárních styků s australskými diplomatickými místy) k ní patřila jednak podpora rozvoje obchodu, jednak opatrné kontakty s australskými komunisty, jejichž nové vedení v čele s Lauriem Aaronssem však bylo k „brežněvovské“ vládní garnituře v Moskvě podstatně kritičtější (a jak dnes víme, sovětské ambasáda také od r. 1967 přestala KS Austrálie finančně podporovat).³⁰

Podle údajů, shromážděných obchodním oddělením konzulátu, měly obchodní vztahy republiky s federací stále vzestupnou tendenci,

28 Asijské komunistické státy, tj. Mongolsko, Severní Koreu a Severní Vietnam Austrálie až do počátku sedmdesátých let vůbec neuznávala, stejně jako ČLR.

29 Jeho biografický profil viz v: Jindřich DEJMEK a kol., *Diplomacie Československa*, sv. II, s. 327.

30 Jon PICCINI – Evan SMITH – Matthew WORLEY (eds.), *The Far Left in Australia since 1945*, (1st ed.), London 2018.

přičemž právě v r. 1968 dosáhly svého dosavadního vrcholu. Československý vývoz do Australského svazu v hodnotě více než 66,2 milionů Kč dokonce přesáhl o 15 % částky anticipované původním plánem, i konzulát ale upozorňoval, že řada podniků zahraničního obchodu, především ty zabývající se exportem strojírenských výrobků, zdaleka nedosáhla plánovaných hodnot. Nejpodstatnější segment čs. vývozu stále tvořil textil a výrobky ze skla, případně polotovary typu ocelových trub; vyspělejší produkty strojírenství, mj. nabízená osobní i nákladní auta se proti západní konkurenci prakticky nedokázaly prosadit a jisté úspěchy v tomto ohledu přišly až o více než dekádu později.³¹

Australský postoj k vývoji v Československu v průběhu roku 1968 sporadické dokumenty z konzulátu v Sydney podrobněji nereflktují, je však zřejmé, že byl podobně opatrný jako přístup všech dalších velkých západních demokracií. I v Austrálii došlo ostatně počátkem roku k politickým proměnám, kdy necelý měsíc úřadující vládu nám již známého Johna McEwena³² vystřídal liberál John Gorton, jehož vláda řídila osudy země následující tři roky. Na zahraniční politice svazu to ale nic podstatného nezměnilo. Australští vojáci mj. nadále bojovali po boku Američanů v Jižním Vietnamu a šéf canberrské diplomacie Paul Hasluck opakovaně vyslovoval naději, že alespoň v Evropě napětí poněkud klesá.³³ Vláda musela řešit řadu dalších otázek, mj. reagovat na rostoucí tlak části mezinárodního společenství k postupné dekolonizace Papuy Nové Guineje, na niž tlačili v OSN zástupci afrických a dalších zemí Commonwealthu, otazník vyvstával i nad dalším vývojem v Číně. Nebylo tedy divu, že jedinou diplomatickou reakcí na proměny v ČSSR bylo vyslání velvyslance Alana Renouta (v následující dekádě mimochodem jednoho z nevlivnějších australských diplomatů), rezidujícího v Bělehradě, na krátkou misi do Prahy v květnu 1968.³⁴ Když pak „spojenci“

31 AMZV, Zprávy GK Sydney, Hospodářská zpráva za rok 1966 z února 1967 a tamtéž, Hospodářská zpráva GK za rok 1968 z 10. června 1969.

32 McEwan, dlouholetý lídr Country Party (tj. období agrárníků), stanul v čele vlády v prosinci 1967 po záhadném úmrtí (resp. zmizení) premiéra Harolda Holta.

33 AMZV, Zpráva GK Sydney z února 1967.

34 Tamtéž, Zpráva GK Sydney 1968 č. 2. Sám Alan Renout napsal – vedle několika historicko-politických studií o australské politice – i vzpomínky: A. RENOUT,

v rámci operace „Dunaj“ 21. srpna okupovali Československo a brzy jeho představitelům vnutili podpis tzv. moskevského protokolu, reagovala na to Austrálie podobnými verbálními protesty, jako většina dalších západních zemí, a identicky se k invazi postavili i australští komunisté. Ti si ostatně pod Aaronovým vedením uchovali svůj kritický odstup od Moskvy i v následujícím období a sám lídr strany na jejím sjezdu počátkem následujícího roku zdůraznil, že spolupráce v rámci mezinárodního komunistického hnutí musí mj. zajistit i menším stranám a proudům „nezávislost a rovnost“.³⁵ Takové teze se ovšem jistě vedoucím soudruhům v Moskvě příliš nezamlouvaly a nebylo divu, že sovětská emisária o málo později napomohli ke zrodu nové, „internacionalistické“ Socialistické strany Austrálie, s níž ostatně v letech tzv. normalizace udržovali kontakty i představitelé čs. konzulátu.

V diplomatických vztazích dozvuky Pražského jara alespoň prozatím zásadnější proměny nepřinesly. Pozdější dokumenty sice naznačují, že ještě v r. 1967 část vedení pražského MZV uvažovala o uzavření sydneyjského konzulátu, což naznačuje i absence jakéhokoliv konceptu politiky vůči Austrálii v těchto letech (zatímco koncepce politických vztahů s Novým Zélandem byla ve sledovaném období zpracována).³⁶ K tomu sice nedošlo, jedinou důležitější změnou bylo ale převedení australské agendy z původního britsko-skandinávského odboru do asijského (tj. 6.) odboru ministerstva. Jak ukazuje i torzo zachovaných instrukčních dopisů z r. 1969, kontakt ústředí s konzulátem byl ale nedostatečný a nepomohlo ani rozšíření jeho stavu o dalšího diplomatického pracovníka v hodnosti konzula. Dosavadní vedoucí úřadu K. Franc pak konzulát vedl až do momentu, kdy v září 1969 přišel pokyn k návratu do Prahy. Na něj Franc reagoval rezignací a žádostí o politický azyl, čímž se stal jedním z nejvýše postavených čs. diplomatických úředníků, kteří

The Champagne trail: Experiences of a Diplomat, Canberra 1980, jež ale nejsou v Praze dostupné.

35 Tamtéž, Zpráva GK Sydney 1969, č. 1 z 11. února t. r.

36 Srov. materiál: Koncepce čs.-novozélandských vztahů, č.j. 28831/65-5, jehož autorem byl s velkou pravděpodobností tehdejší vedoucí „pacifické“ skupiny 5. TO. MZV B. Matonoha, předtím jeden z vedoucích ZÚ Wellington.

takto protestovali proti nastupující normalizaci.³⁷ Až dosud ospalou vzájemnou relaci ale ani to zásadněji neovlivnilo.

IV.

První roky tzv. normalizace znamenaly v dalším vývoji československo-australské relace určité intermezzo. Příliv relativně početné komunity „posrpnových“ exulantů (jejich počet konzulát realisticky odhadoval cifrou 6 000), značná protiokupační aktivita krajanské obce a také zmiňovaná emigrace nejvyššího diplomatického zástupce ČSSR samozřejmě komplikovala perspektivu dalšího vývoje vzájemných vztahů. Tu ostatně neusnadňovalo ani další trvání konzervativně-liberální vlády Johna Gortona,³⁸ a to bez ohledu na faktickou volební porážku na podzim 1969, kdy, alespoň z hlediska počtu odevzdaných hlasů, fakticky zvítězila opoziční Labouristická strana. Konzervativně-liberální reprezentace řídily Austrálii v jejím dosavadním, tj. zřetelně proamerickém kursu včetně stálého vojenského angažmá ve vietnamském konfliktu, jež samozřejmě představovalo – kromě dalších okolností – zábranu jakýchkoliv výraznějších iniciativ k rozvoji styků se sovětským táborem. Na druhé straně se, jak neušlo ani pozorovatelům z čs. sydneyského konzulátu, i v australské politice objevovaly rysy výraznější samostatnosti, a navíc komunistické státy nemohly ignorovat narůstající ekonomický význam federace, zvláště její hospodářský vliv v důležité oblasti jihovýchodní Asie. To byl také zřejmě důvod, proč rychle umlkly hlasy o možnosti uzavření úřadu v Sydney, který byl už v říjnu 1969 naopak obsazen vysoce kvalifikovaným kariérním diplomatem Jaromírem Johanesem, jenž měl také brzy podíl na vypracování první skutečné koncepce čs. zahraniční politiky vůči „protinožcům“.

37 AMZV, OS – Frank, Os; J. DEJMEK, *Diplomacie Československa*, sv. II, Praha 2012, s. 327.

38 Gortona až v březnu 1971 vystřídal v křesle premiéra jeho stranický kolega William MacMahon; jeho vláda zůstala u moci ovšem jen do prosince 1972, kdy do vládních křesel zasedli – po více než 23 letech (!) – australští labouristé.

Nový, v té době sotva šestatřicetiletý generální konzul, kterého ještě čekala v československé komunistické diplomacii výrazná kariéra včetně křesla ministra zahraničí (a také jeden z prvních československých absolventů prestižního MGIMO), měl ze zahraničí pouze čtyřletou zkušenost tiskového přidělence v Londýně (v době Pražského jara vedl sekretariát ministra zahraničí). Evidentně si však rychle vytvořil představu o možném dalším vývoji vztahů s touto oblastí, která částečně navazovala i na obecné snahy o aktivizaci naší zahraniční politiky před okupací. Už v dubnu 1970 odeslal do Prahy rozsáhlý elaborát o „postavení Austrálie ve světě“ a také jejích vztazích se socialistickými státy, jež se nakonec stal východiskem příští politické koncepce vůči tomuto regionu, i když jeho autor byl už v létě 1971 ze Sydney odvolán, aby se na jistou dobu znovu stal vedoucím kabinetu šéfa resortu.³⁹ A jeho teze je nutné připomenout trochu podrobněji.

Johanes ve své zprávě samozřejmě nijak nezakrýval, že Austrálie zůstává prozatím nejdůležitějším spojencem USA v této oblasti, a že vůči komunistickému bloku – oficiálně „zemím socialistického tábora“ – vede „dvojakou politiku“.⁴⁰ Upozorňoval však na patrné známky snah o výraznější samostatnost (které se, dodejme, mohly ještě zvýraznit v případě vítězství labouristů) i na to, že vláda v Canbeře stále více „realisticky“ oceňuje význam SSSR a jeho politiky v Pacifické oblasti. To sice autor poněkud nadsazeně spojoval s údajnou rostoucí obavou Austrálie z vlivu komunistické Číny, v té době již zcela znesvářené se SSSR. Nepochybně však měl pravdu v tom, že ani Gortonova vláda, ani následující kabinet MacMahonův se nijak neuzavíral rozšiřování obchodních či kulturních styků se zeměmi komunistického bloku, což ostatně ilustrovala i momentální intenzifikace relace australsko-sovětské. Johanes upozorňoval, že stávající podoba československo-australských

39 Johanes působil od podzimu 1974 do ledna 1976 jako velvyslanec v Kanadě, následně zastupoval do r. 1982 režim jako titulář v USA. Od února 1982 zastával post jednoho z Chňoupkových náměstků, do jehož kompetence spadaly vztahy s vyspělým „Západem“, v červenci 1987 byl jmenován dokonce prvním náměstkem. Od října následujícího roku se pak stal posledním komunistickým ministrem zahraničních věcí ve vládě Ladislava Adamce, který vedl zahraniční službu až do listopadového převratu.

40 AMZV, TO Austrálie 1970–1974, zpráva: Čs. australské vztahy z 20. dubna 1970.

vztahů již neodpovídá významu Austrálie v celé oblasti jihovýchodní Asie a Pacifiku a navíc naznačoval, že výraznější přítomnost diplomatických zastupitelstev zemí východního bloku může podpořit v zemi „progresivní síly“, za něž přitom považoval jak část labouristů, tak vedení odborových svazů (příznačně ale již nikoliv tehdejší vedení oslabených australských komunistů, kteří se v r. 1968 postavili proti sovětské invazi do Československa).⁴¹

Návrh relativně mladého kariérního diplomata samozřejmě nemohl radikálněji další směřování vnější aktivity normalizační garnitury, nyní v důsledku smlouvy z května 1970 ještě těsněji spjaté se sovětskou politikou, ovlivnit. Před pražskou diplomacií, nyní navíc notně prořídlou v důsledku normalizační čistky, stála ostatně řada podstatně zásadnějších úkolů v čele s normalizací vztahů s oběma německy mluvícími sousedy, především SRN. Johannes nicméně ještě před svým odchodem ze Sydney⁴² (a po konzultaci se svými nadřízenými na FMZV) vypracoval na jeho základě první skutečný návrh *Koncepce čs. zahraniční politiky Československa vůči Austrálii*, který se pak stal skutečně jakýmsi blueprintem další aktivity v tomto regionu. Z organizačního hlediska mělo jeho zásadním krokem být otevření rezidentní ambasády v australské metropoli (jakou měly v té době z komunistických států v Canbeře jen SSSR a Polsko), která měla podstatně usnadnit plnění řady politických a také propagačních úkolů včetně vylepšování obrazu nového režimu. K dalším cílům pak počítal rozšíření hospodářské spolupráce jak bilaterální, tak širší, tj. s celým východním blokem, a samozřejmě i jistou intenzifikaci vztahů v oblasti kulturní, školské a sportovní.⁴³

V průběhu roku 1970 projevila o „normalizaci“ vztahů s Československem zájem i australská strana. V červnu t. r. se obrátil tehdejší velvyslanec federace v Rakousku Malcolm Morris na radu čs. vyslanectví ve Vídni K. Komárka s návrhem, zda by kompetence jeho zastupitelského

41 Tamtéž.

42 Johannesovým nástupcem v čele generálního konzulátu se stal v r. 1971 Antonín Andryšek, který úřad vedl r. 1976. V mezičase stál v jeho čele tehdy (v hodnosti konzula) mladý slovenský diplomat Ján Lišuch, mnohem později (po r. 1993) významný diplomat Slovenské republiky.

43 AMZV, TO Austrálie 1970–1974 T. Návrh koncepce čs. zahraniční politiky vůči Austrálii, dat. k 4. 8. 1971.

úřadu pro Rakousko nemohla být rozšířena i na Československo, iniciativa (dost možná jen osobní krok australského diplomata) ale vyzněla do vytracena. Zdá se, že obě strany si teprve při těchto sondážích uvědomily, že formální diplomatické styky mezi oběma státy vlastně neexistují a že není podepsána ani konzulární dohoda.⁴⁴ ČSSR přitom v této době *formou* své relace se vzdáleným kontinentem zaostávala nejen za SSSR, který právě přistupoval k jisté aktivizaci své politiky vůči Austrálii (výrazem se brzy poté stala návštěva sovětského ministra zahraničního obchodu Nikolaje S. Patoličeva v Canbeře), ale i za Polskem, nemluvě o Jugoslávii. V Praze proto došlo ještě koncem r. 1971 ke schválení první koncepční předlohy příští politiky, která vycházela plně z návrhů J. Johanese (a byla brzy schválena i novým vedením ministerstva v čele s Bohuslavem Chňoupkem).⁴⁵ K navázání plnohodnotných diplomatických vztahů však z více důvodů došlo až v následujícím roce, přičemž aktivnější v tomto procesu zůstala opět australská strana.

V únoru 1972 se nedávno nastoupivší australský titulář ve Vídni Laurence Corkery obrátil opět na radu tamní čs. legace Komárka s obnoveným návrhem, aby kompetence jeho úřadu byla rozšířena i na Československo (a současně podnikl identické kroky i ve vztahu k Maďarsku).⁴⁶ Praha nyní reagovala vstřícně, v dubnu t. r. došlo k dalším jednáním, kdy se již počítalo s přijetím Corkeryho v Praze, a v létě Chňoupkovo ministerstvo zaslalo ÚV KSČ a předsednictvu federální vlády podrobnější rozklad, zdůvodňující navázání diplomatických vztahů obou zemí.⁴⁷ Obě instituce materiál schválily, i když nakonec nešel tak daleko, jak si přála část čs. diplomatů, totiž aby bylo v Canbeře zřízeno řádné velvyslanectví. Corkery obdržel od pražské vlády souhlas a 29. srpna 1972 slavnostně předal jako první velvyslanec své země v Praze pověřovací listiny, třeba-

44 AMZV, TO Austrálie 1970–1974. O21.155/72–7. Návrh na navázání diplomatických vztahů s Austrálií.

45 Bohuslav Chňoupek byl do čela federálního ministerstva zahraničních věcí v Praze jmenován 9. prosince 1971, reálně se ovšem vedení úřadu ujal – vzhledem ke své dosavadní velvyslancké misi v Moskvě – až počátkem následujícího roku.

46 AMZV, Telegramy došlé (TD) 1972, č. 1823/72.

47 AMZV, TO Austrálie 1970–1974. Materiál: navázání diplomatických styků s Austrálií, čj. 022.257/72–7.

že rezidoval i nadále v rakouské metropoli. V návaznosti na to pak bylo potvrzeno i rozhodnutí, jímž byl prvním velvyslancem ČSSR v Australském svazu jmenován Jiří Pinkava, zkušený diplomat, který mj. kdysi působil jako zástupce tituláře v Londýně (shodou okolností J. S. Hájka a M. Galušky, obou příštích ministrů, po r. 1969 ovšem politicky likvidovaných) a později, v l. 1965–1969 reprezentoval ČSSR jako velvyslanec v Maroku. Pinkava zastupoval od července 1970 ČSSR jako první „federální“ ambasador v Indonésii a nyní obdržel souhlas i od australské vlády, již od labouristického kabinetu Gougha Whitlama, který nastoupil do čela vlády v prosinci 1972. Svě akreditivy v australské metropoli, jež současně znamenalo završení normalizace diplomatických mezi oběma zeměmi, předal 7. března 1973.⁴⁸

Jakousi druhou složkou tohoto procesu byl i další rozvoj vzájemného obchodu, na němž (alespoň v interpretaci čs. komunistické diplomacie) měla nyní větší zájem i Austrálie, jejíž obchodní možnosti poněkud zkomplikoval nedávný vstup Británie do EHS. Vzájemný obchod obou zemí měl mírně vzestupnou tendenci, i když pro čs. stranu zůstal stále značně pasivní. Počátkem sedmdesátých let hodnota čs. vývozu k protinožcům oscilovala okolo 80–90 milionů Kč ročně, australský export do Československa však přesahoval 180 milionů Kč. V l. 1971–1972 došlo k opakovaným obchodně-politickým jednáním, jež vedl nejprve v Praze náměstek australského ministra obchodu Livingstone a následně v Canbeře první náměstek federálního ministra zahraničního obchodu Ivan Péter. Nebyla bez problémů, i ve vztahu ke vzdálené federaci např. existovaly nedořešené majetkoprávní otázky, plynoucí převážně z etatizačních kroků poválečných pražských administrativ, jakkoliv jejich rozsah – pochopitelně – nedosahoval objemu nároků, jež od ČSSR ještě v té době žádaly Londýn a Washington.⁴⁹ Konkrétním výsledkem se nicméně stala nová československo-australská smlouva, podepsaná 6. května 1972, jež konečně nahradila obchodní dohodu

48 *Oficiální styky a diplomatické zastoupení Československa*, s. 5–6.

49 K tomu podrobněji Jan KUKLÍK, *Znárodněné Československo. Od znárodnění k privatizaci – státní zásahy do vlastnických a dalších majetkových práv v Československu a jinde v Evropě*, Praha 2010.

z r. 1936 (!) a tzv. memorandum z r. 1956.⁵⁰ Ty také v následujícím období přispěly k viditelnému rozvoji ekonomických vztahů, i když, jak ještě připomeneme, bez ohledu na jejich znásobení představoval např. obchod s Austrálií v polovině sedmdesátých let jen 1,5 % čs. ekonomických vztahů s vyspělým Západem.

V době labouristické vlády Gougha Whitlama (1972–1975) došlo opakovaně k pokusům o jistou intenzifikaci československo-australské relace také v rovině politické, které ostatně opatrně pokračovaly i po návratu liberálů do vládních křesel koncem r. 1975. Whitlamova vláda, v níž premiér zpočátku vedl i departement zahraničních vztahů, provedla ostatně v dosavadní zahraniční politice několik značných korekcí, které se nutně promítly i do vztahů se zeměmi komunistického tábora. Whitlam např. vzápětí po nástupu do úřadu stáhl poslední australské jednotky z Jižního Vietnamu a uznal také de iure komunistickou vládu v Číně (i když to samozřejmě bezprostředně relaci s Moskvou vedeným východním blokem nijak neovlivnilo).⁵¹ Labouristická vláda ale začala oslabovat obecně dosud značně těsné vazby s USA, přihlásila se k plánům svých novozélandských kolegů na přetvoření jižního Pacifiku do bezatomové zóny (tj. vize, která jistě nebyla Washingtonu či Paříži nijak po chuti) a začala také mnohem aktivněji vystupovat např. proti pozůstatkům kolonialismu v Africe, proti jihoafrickému apartheidu apod. Ve vztahu k východní Evropě pak bylo nejvýznamnějším krokem formální uznání NDR, i když to bylo uskutečněno až jako důsledek nové „Ost-politik“ Willyho Brandta v r. 1973.⁵² Dosavadní kurs pak nebyl zásadněji revidován ani poté, co – i díky bezprecedentnímu zásahu generálního guvernéra J. Kerra po porážce labouristů v senátu – Whitlamova vláda padla a nahradil ji liberální kabinet Malcolma Frasera koncem r. 1975. Ten se sice znovu verbálně přihlásil především k úzké kooperaci s USA, v reálu však byla realizována spíše opatrná politika tehdejší Callaghanovy labouristické vlády v Londýně. To se konec konců projevilo i v po-

50 Viz např. Sbirka zákonů, č. 129/1973 sb.; Též Jaroslav JENÍČEK, *Austrálie*, Obchodně-ekonomické sborníky, Praha 1975.

51 K tomu např. Colin MACKERRAS, *China and the Australia – US Relationship. A Historical Perspective.*, California 2014, zvl. s. 235–236 an.

52 Stewart S. FIRTH, *Australia in International Politics*, s. 20–21 an.

stojích Canberra po definitivní akceleraci tzv. druhé studené války v l. 1979–1980.⁵³

Úřední dokumenty pražského ministerstva zahraničních věcí v tomto období jasně uznávaly narůstající význam Austrálie v mezinárodních vztazích a vedení ministerstva se také snažilo o jistou intenzifikaci vztahů, jejímž nejviditelnějším projevem měla být opakující se snaha o zřízení efektivního velvyslanectví v Canbeře, navrhovaná znovu v červnu 1975. Autor příslušného dokumentu (některý ze zaměstnanců 7., asijského TO FMZV, kam nyní australská problematika spadala) upozorňoval nejen na „realistické prvky“ v zahraniční politice Whitlamovy vlády, ale také na fakt, že se případné zřízení ambasády mohlo stát krokem k další aktivizaci čs. politiky v celém širším pacifickém horizontu.⁵⁴ Vlastní ambasádu v té době – kromě SSSR, Polska a Jugoslávie – už mělo i Rumunsko a její otevření chystalo Maďarsko, takže ČSSR zůstávala vedle Bulharska jedinou zemí východního bloku, kde veškerá agenda spočívala fakticky na bedrech malého konzulátu o třech až čtyřech zaměstnancích.⁵⁵ Nový generální konzul, jímž byl od počátku r. 1976 další původně „dělnický kádr“ čs. diplomacie Zdeněk Strnadel, se sice snažil do jisté míry suplovat stálé diplomatické zastoupení (a pokoušel se také o pravidelnější referování o australské vnitřní i zahraniční politice). Velvyslanectví ale konzulát, navíc vzhledem k relativně početné krajanské komunitě značně zatížený konzulární agendou, nahradit nemohl a nadto ve vzduchu visela otázka diplomatických vztahů s postupně se osamostatňujícími menšími ostrovními státy Pacifiku.⁵⁶ Ke zřízení velvyslanectví ale tehdy ani v následujících letech (zřejmě pře-

53 Stewart S. FIRTH, *Australia in International Politics*, s. 22 an.

54 Návrh na zřízení velvyslanectví v Austrálii, č. j. 015-074/75–7. AMZV, TO Austrálie 1975–1979, k. 1.

55 Velvyslanec z Djakarty, jímž byl od r. 1975 Milan Mácha, nezajížděl do Austrálie ani každý rok; z neúplně dochované dokumentace se zdá, že přijel do Canberra předat akreditivy jen v r. 1975 a pak až na delší služební cestu v r. 1979, při níž navštívil i Nový Zéland (kde stále fungovala malá legace, vedená chargé d'affaires).

56 Podle pozdějších přehledů však ČSSR nakonec navázala formální diplomatické vztahy ze všech ostrovních států Pacifiku (ovšem bez výměny diplomatických zástupců) pouze s ostrovem Fiji. I tato otázka ovšem potřebuje zvláštní separátní prozkoumání.

devším z důvodů finančních) opět nedošlo a nedošlo také k původně očekávané aktivizaci politických vztahů, o níž přitom část vedoucích představitelů normalizační nomenklatury – již kvůli potvrzení vlastní legitimity – očividně stála.

Labouristická vláda se přitom – na rozdíl od reprezentací předcházejících – intenzifikaci styků s komunistickými státy zjevně nebránila. Sám Whitlam navštívil ještě v r. 1975 SSSR a brzy i „Titovu“ Jugoslávii, jeho liberální nástupce Fraser pak – jako první australský představitel – také komunistickou Čínu.⁵⁷ Do ČSSR však jako jediný člen Whitlamova kabinetu zavítal ještě počátkem roku 1975 ministr zpracovatelského průmyslu, Kep Enderby, mimochodem jako první člen australské vlády od r. 1956.⁵⁸ Jedním z jejích výsledků bylo i pozvání tehdejšího ministra strojírenství Pavola Bahyla na reciproční návštěvu Austrálie, k níž mělo dojít nejprve v r. 1976 a pak v roce následujícím. Štrougalova vláda ale z blíže neuvedených důvodů jeho cestu, jež měla být spojena i s návštěvou Nového Zélandu, ani v jednom z termínů neschválila⁵⁹ a nakonec byla odložena ad calendas graecas. Podobně pak dopadl i záměr pozvat k návštěvě Československa v té době již bývalého předsedu vlády E. G. Whitlama, který v létě 1979 navštívil (jako lídr opozice) několik evropských menších zemí východního bloku. Australská ambasáda ve Varšavě (kam Whitlam rovněž přijel) sice sondovala možnost jeho „zájezdu“ do Prahy, ale pokus nakonec vyzněl do ztracena.⁶⁰

K výraznější proměně vzájemné relace nedošlo ani v prvních letech další dekády, která již výrazně poznamenávalo ovzduší tzv. druhé studené války. Po nečekaném úmrtí konzula Z. Strnadela v srpnu 1979 sice

57 O této návštěvě viz podrobnou zprávu konzula Strnadela, Zprávy GK Sydney 1977.

58 Příslušné podklady FMZV, sestavené pro vládu, přitom mylně tvrdily, že šlo o vůbec první návštěvu člena vlády Australského svazu v Československu, což ovšem nebyla pravda.

59 AMZV, TO Austrálie 1975–1979. Záznam o telefonátu vedoucí sekretariátu předsedy vlády L. Štrougala z 1976.

60 Přičemž za poznamenání stojí, že příslušný (anonymní) referent asijského odboru FMZV zpočátku netušil, o kterého politika jde, a považoval ho za lídra strany liberální (která přitom v té době byla u vlády). Sporadická dokumentace složek TO Austrálie z tohoto období ovšem na otázku, proč k návštěvě nedošlo, nedává odpověď.

Praha pružně obsadila úřad v Sydney novým vedoucím, Vasilem Hudákem, který patřil již k mladší generaci čs. diplomatů (v době příjezdu do Austrálie mu bylo sotva 40 let) a který získal postgraduální vzdělání na moskevské Diplomatické akademii. Zásadněji ale vztahy své země s federací „protinožců“ přes jistou snahu ovlivnit nemohl, ostatně i pro ostentativní nezájem australské strany, na který také opakovaně upozorňoval. Na rozdíl od svých předchůdců Hudák věnoval, jak alespoň naznačují jeho zprávy, větší snahy o budování kontaktů s různorodou krajanskou komunitou, což se mu podařilo alespoň částečně u segmentu Slováků. Hned při prvním zájezdu do Melbourne navázal např. vztahy se zdejšími slovenským Spolkem Ľudovíta Štúra, i když velkou část komunity musel klasifikovat jako separatistickou, hlásící se k odkazu válečného slovenského štátu.⁶¹ Jisté kontakty zahájil i s částí místních Čechů, např. s profesorem Jiřím Marvanem, filologem, který se v r. 1969 nevrátil ze studijního pobytu na Západě a který se nyní – jako profesor melbournské Monash University – vydatně podílel na založení a rozvoji jazykové slavistiky v Austrálii vůbec.⁶² Pokusy formovat větší či vlivnější společenství „přátel“ Československa, jaké inspirovala či přinejmenším podporovala řada zastupitelských úřadů ČSSR již od konce čtyřicátých let, se ale v Austrálii s výraznějším ohlasem nesetkala. Vznikla sice Společnost československo-australského přátelství, počet jejích členů podle hlášení konzulátu ale nepřesáhl 30.⁶³

K příliš výraznému rozvoji vztahů s nadále úřadující liberálně-konzervativní Fraserovou vládou nedošlo ani v rovině státní, tj. politické. Nový konzul sice stejně jako jeho předchůdce udržoval vztahy se Socialistickou stranou Austrálie, tj. faktickou promoskevskou filií nyní rozpolceného (a přitom zřetelně uvadajícího) komunistického hnutí. Pro oficiální politiku Fraserovy vlády, která zůstala ve vládních křeslech i po

61 AMZV, TO Austrálie 1980–1989, Zpráva GK Sydney ze 7. července 1980 a další.

62 Příznačně Hudák v jedné ze svých zpráv upozorňoval, že Marvan sice zůstal před časem na Západě „nelegálně“, současně ale objektivně vyzdvihoval jeho vědecké aktivity a klasifikoval ho jako apolitického experta. Hudákova zpráva z 28. září 1981, AMZV, GK Sydney, Zprávy..., v: AMZV, TO Austrálie 1980–1989. Dodejme jen, že prof. Marvan se po pádu režimu vrátil do Československa a v r. 1994 se stal prvním českým velvyslancem v Řecku.

63 AMZV, TO Austrálie 1980–1989, k. 1, zpráva z 6. října 1980.

volbách v r. 1980, ale neměl než slova ostré kritiky, kterou zřejmě přiřizovaly i časté kontakty s tehdejším sovětským velvyslancem N. Sudarikovem a také sovětským generálním konzulem v Sydney. Fraserův kabinet Hudák hodnotil – snad i vzhledem k očekávanému adresátu, vlivnému tajemníkovi ÚV KSČ V. Bilakovi – jako „konzervativní, reakční koalici“, která prý jen kopíruje všechny „protisovětské“ kroky administrativ amerických, souvisejících s prudkou reakcí na sovětský vstup do Afghánistánu i další události.⁶⁴ To ovšem nebyla tak docela pravda, víme, že Fraserova vláda např. nepřistoupila na embargo vývozu obilí do SSSR (které organizovala ještě administrativa Jimmyho Cartera), ani na návrhy o bojkot olympiády v Moskvě v létě 1980.⁶⁵ Malý zájem Austrálie o rozvoj vztahů s východním blokem byl ale neoddiskutovatelnou skutečností a zdaleka nešlo jen o ozvuky afghánské krize. Vláda v Canbeře např. podobně jako řada dalších států na přelomu let 1978–1979 prudce odsoudila Vietnam za svržení Pol Potovy diktatury v Kambodži, ačkoliv intervence prokazatelně zabránila dalším strašlivým excesům Rudých Khmerů, v rozšiřování vztahů s komunistickou Čínou již tak skrupulózní nebyla. Jediným zaznamenaníhodným pokrokem vzájemné relace tak zůstával rozvoj obchodních vztahů, v nichž Československo stále zůstávalo nejdůležitějším partnerem Australského svazu z evropských komunistických států.⁶⁶ Netřeba ale opakovat, že pro obě strany se stále jednalo jen o zlomek jejich celkové obchodní výměny.

K určitému oživení vzájemné relace došlo teprve po výrazném vítězství labouristů ve volbách a následném sestavení středolevé vlády v čele s „Bobem“ Hawkem v březnu 1983, třebaže jeho zahraničněpolitický kurs se, alespoň zpočátku, nijak zásadně od dosavadní politiky neodlišoval a ve vnitřní politice se základním heslem stala – pro labouristickou vládu poněkud paradoxně – co nejširší liberalizace ekonomiky, kte-

64 Tamtéž, zpráva ze 7. října 1980.

65 Roger BELL, Australia, in: Mark T Berger – Douglas Borer (eds.), *The Rise of East Asia. Critical Visions of the Pacific Century*, London 1998, s. 196–198.

66 Podle statistiky generálního konzulátu vyvezla ČSSR v období 1979–1980 do Australského svazu zboží v hodně více než 22,8 milionu australských dolarů, SSSR např. ve stejném období jen zboží za necelých 9 milionu dolarů. Viz statistiky uvedené ve zprávě konzulátu z 19. září 1980.

rá měla nastartovat její růst.⁶⁷ Hawkova vláda se nicméně snažila rozvíjet své vztahy i v dosud nepřilíh podporovaných azimutech a jedním ze symptomů byla příprava cesty jejího místopředsedy, Lionela Bowena, do menších komunistických států východní Evropy. Primárním cílem jeho návštěvy, realizované na sklonku roku 1984, bylo sice Polsko (a také Rumunsko), Praha však tentokrát neváhala pozvat ho – prostřednictvím jednoho z místopředsedů Štrougalovy vlády, ministra hutnictví Ladislava Gerleho – i do Československa. A 23. až 25. září Bowen jako dosud nejvyšší vládní činitel Australského svazu skutečně přijel do ČSSR, aby tu podrobně jednal především o obchodních otázkách s řadou činovníků, vedle Gerleho především s ministrem zahraničního obchodu Bohumilem Urbanem a ministrem těžkého strojírenství Eduardem Saulem.⁶⁸ Čs. strana při jednání nabízela mj. možnost vývozu dvou větších investičních celků a především export 400 a 500 osobních automobilů vedle rozšíření dalšího exportu, a i když rozhovory nepřinesly v této věci okamžitý výsledek, byly hodnoceny jako „značný pokrok“. Bowen ostatně – podle čs. záznamu – nejen nezdůrazňoval sporné body, ale spíše upozorňoval na skutečnost, že za rostoucí mezinárodní napětí nesou zodpovědnost především *obě* supervelmoci. A současně zdůraznil narůstající možnosti pro menší a střední státy při napomáhání v odstraňování kolizních ohnisek, což byla mimochodem role, do níž se labouristické vlády rychle vpravily.⁶⁹

Interní dokumenty, sestavované v Černínském paláci v souvislosti s touto a dalšími návštěvami, samozřejmě zdůrazňovaly především výraznější zahraničněpolitickou samostatnost labouristické vlády, která v řadě otázek zaujímala „pružnější“ postoje nežli liberální předchůdkyně. Pomyslná složka australsko-československých vztahů však i v dalších letech zůstávala relativně útlá (z čs. strany byla nejvýraznějším výsledkem snah o aktivizaci návštěva českého ministra zdravotnictví Ja-

67 F. G. CLARKE, *The History of Australia: (Greenwood Histories of the Modern Nations)*, Greenwood 2002, k zahraniční politice viz S. FIRTH, *Australia in International Politics*.

68 AMZV, TO 1980–1989, 015–232/84/6. Informace o průběhu a výsledcích návštěvy místopředsedy australské vlády L. Bowena.

69 S. FIRTH, *Australia in International Politics*, kap. 2.

roslava Prokopce v Austrálii na jaře 1985, které předcházela cesta jeho australského resortního kolegy) a její podstatnější rozšíření mohlo přijít opět jen v souvislosti s proměnou „velké“ politiky. Netřeba snad dodávat, že i zde se podobným akcelerátorem, byť působícím s jistým zpožděním, stala politika nového sovětského vedení v čele s M. S. Gorbačovem.

V.

Zahraničněpolitická umírněnost Hawkovy vlády, a především postupná proměna zahraniční politiky SSSR po nástupu M. S. Gorbačova do čela nového sovětského vedení přispěly postupně k vytvoření nového klimatu také v oblasti Pacifiku, a to nepochybně ovlivnilo i možnosti rozvoje československé politiky v této oblasti. Obchodní propojení Austrálie s rozměrným sovětským trhem (odbytiště menších evropských spojenců hrála jen zanedbatelnou roli) sice paradoxně od poloviny dekády klesalo úměrně s tím, jak (z více důvodů) klesal vývoz australského obilí do SSSR, který se nezastavil ani v letech tzv. druhé studené války.⁷⁰ Politické vztahy mezi Moskvou a Canberrou však od roku 1986 zažívaly až dosud nevídaný rozkvět, a to se pochopitelně projevilo i v „teplotě“ vztahů Austrálie s menšími komunistickými zeměmi. Jistým mezníkem zde byl mnohokrát rozebíraný Gorbačovův projev ve Vladivostoku v červenci 1986, směřující k vytvoření bezpečnějšího systému v celé oblasti Pacifiku.⁷¹ Australské vlády sice v následujícím období nešly v hledání nové bezpečnosti v oblasti tak daleko, jako novozélandský labouristický kabinet Davida Langa, jehož nekompromisní stanovisko ve věci nukleárních zbraní vedlo k nejvážnější krizi v seskupení ANZUS od jejího založení. Australská diplomacie však byla ochotna podporovat hledání

70 K tomu R. HERR a D. J. McDOUGALL, *The South Pacific*, in: Ramesh Thakur – Carlyle Thayer (eds.), *Reshaping Regional Relations. Asia – Pacific and the Former Soviet Union*, Boulder 1995, s. 241.

71 Viz např. Ramesh THAKUR – Carlyle THAYER (eds.), *The Soviet Union as an Asian Pacific Power: Implications of Gorbachev's 1986 Vladivostock Initiative*, Boulder 1987.

řešení krizí prostřednictvím OSN, jak to ukázala např. v souvislosti se zmiňovanou krizí okolo Kambodži, a vytvářela tak podstatně více styčných ploch i pro spolupráci s komunistickými státy. To ostatně naznačila i historicky první návštěva šéfa sovětské diplomacie Eduarda Ševarnadzeho v Austrálii v březnu 1987 a na ni navazující cesta premiéra Boba Hawka do Moskvy v prosinci téhož roku, které fakticky vytvářely důležitý pendant k postupnému uvolnění americko-sovětských vztahů.⁷² I když k reciproční návštěvě šéfa sovětské vlády v Australském svazu došlo až počátkem roku 1990 (tedy již po zhroucení většiny režimů ve střední a východní Evropě včetně Československa), proměněná atmosféra nepochybně přispěla ke konečnému prosazení plně „normalizace“ diplomatických vztahů mezi Prahou a Canberrou. Jejím nejviditelnějším výrazem se stalo i, jak víme, vícekrát odložené, otevření efektivní ambasády v australské metropoli v září 1987.⁷³

V rámci viditelné aktivizace australské „východoevropské“ politiky se nyní československé straně dařilo rozvíjet i – užíjeme-li dobového termínu – „politický dialog“ na nejvyšších úrovních, jehož projevem byly také opakované návštěvy vysokých australských státních představitelů v Československu, navázání jisté spolupráce na parlamentní úrovni (i když k první návštěvě delegace rakouského parlamentu v ČSSR nakonec došlo vzhledem k několika odkladům až v r. 1989) a nakonec i další rozvoj obchodních vztahů, kdy z hlediska hodnoty exportu do Austrálie Československo zůstalo až do konce existence režimu z evropských socialistických států včetně SSSR na prvním místě.⁷⁴ Změnu klimatu ostatně demonstrovala hned v listopadu 1985 historicky první cesta československého ministra zahraničních věcí, Bohuslava Chňouпка, do Austrálie (a také na Nový Zéland), třebaže byla chystána již dříve a často cestující ministr ji spojil i s návštěvou sousední Indonésie.⁷⁵ Mi-

72 R. HERR a D. J. McDOUGALL, *The South Pacific...*, s. 242–243.

73 *Průručka o navázání diplomatických styků a diplomatické zastoupení Československa v cizině...*, Praha OAZI 2004, s. 19–20.

74 Srov. přehled, sestavený obchodním oddělením ambasády v Canbeře v září 1989; též AMZV, TO Austrálie 1980–1989, politická zpráva: Austrálie a země socialistického společenství v Canberry ze 4. září 1989.

75 Stojí přitom za upozornění, že materiál k této návštěvě se nezachoval ani žádné ze složek v tomto období v příslušném teritoriálním odboru (tj. TO Austrálie

nistra v Canbeře přijali nejen resortní kolegové zahraničí a obchodu, ale také místopředseda Hawkova kabinetu L. Bowen, lídr liberální opozice a další představitelé. Budeme-li vycházet z pozdějších údajů, na řadu otázek světové politiky s nimi také nalezl společný či podobný názor. Australané ostatně (podobně jako státy východního bloku) akcentovali imperativ odzbrojení a také nešíření nukleárních zbraní a sporné otázky včetně Afghánistánu (a také Kambodži) chtěli řešit mezinárodním jednáním a ne konfrontací.⁷⁶ Ještě více pak v tomto ohledu Chňoupek jistě „potěšily“ názory představitelů labouristické vlády Nového Zélandu Davida Langeho, kteří se, jak bylo už zmíněno, dostali pro své odmítavé postoje k nukleárním zbraním i do kolize s Reaganovou administrativou.⁷⁷

První významnou návštěvou od „protinožců“ v Praze byla čtyřdenní cesta šéfa australské diplomacie Williama G. Haydena, mimochodem jednoho z nejvýznamnějších labouristických politiků své generace. Ten jednal o řadě otázek opět především se svým resortním kolegou Chňoupkem, byl však přijat i ministerským předsedou Lubomírem Štrougalem a prezidentem Gustávem Husákem, přičemž sám se také setkal s kardinálem Fr. Tomáškem (a problém svobody náboženského vyznání byl z jeho strany součástí projednávané agendy).⁷⁸ Obecně jeho návštěva zapadla do budování nového klimatu mezi Západem a Východem. Hayden mj. opakovaně pochválil politiku M. S. Gorbačova, která podle něj zachránila svět před jadernou katastrofou, a vyslovil se i pro intenzifikaci vztahů s dalšími komunistickými státy včetně Československa. Hostitelům se dostalo pozvání ke spoluúčasti na mezinárodní akci EXPO 88 v Brisbane, která měla připomenout 200leté výročí počátků osídlování Austrálie moderními kolonisty, začal se připravovat podpis první konzulární dohody apod.

1980–1989), ani se o ní nezmiňuje jinak pečlivá kronika Pavola PETRUFA, *Československá zahraniční politika 1945–1992*, s. 282n.

76 AMZV, Telegramy odeslané 1985, č. 5288/85, cirkulární informace z 22. listopadu t. r.

77 Viz např. Bruce BROWN (ed.), *New Zealand in World Affairs. Vol. III: 1972–1990*, Wellington 1999.

78 AMZV, TO Austrálie 1980–1989, k. 1. Dok. 012.871/87–6. Informace o průběhu a výsledcích návštěvy australského ministra zahraničí W. G. Haydena pro vládu.

Část diskutované agendy se již nepodařilo „dotáhnout“ (zmiňovaná konzulární dohoda např. ztroskotávala na odlišné interpretaci možnosti dvojího státního občanství) a také slavnosti v r. 1988 se ČSSR nakonec – zřejmě především z finančních důvodů – nezúčastnila. Návštěva nicméně signalizovala změněnou atmosféru i v tomto horizontu a nezůstala na dlouho posledním signálem. Ještě v srpnu 1987 zavítal do Prahy na krátkou návštěvu předseda vlády Západní Austrálie Brian Burke (který předtím navštívil Rumunsko) a jeho cesta se stala prologem k anticipovanému rozvoji vztahů s jednotlivými zeměmi Australského svazu, od něhož si v Praze slibovali možnost snadnější ekonomické penetrace do celé oblasti.⁷⁹

Ze zatím neúplně dostupné dokumentace je sice zřejmé, že až do pádu komunistických režimů – celkem pochopitelně – Československo nemohlo hrát v australské „východoevropské“ politice prim, který, dodajme, vedle SSSR brzy zaujalo dynamicky se reformující Maďarsko.⁸⁰ I vývoj vztahů na ose Canberra – Praha však byl v tomto období podstatně dynamičtější než v celém předcházejícím období existence režimu. V září 1988 např. přijel do Československa další premiér Západní Austrálie Peter Dowding (který jen před pár měsíci vystřídal svého partajního kolegu Burkea), v listopadu téhož roku zase do Austrálie přijel první náměstek federálního ministra zahraničního obchodu František Langer apod. V říjnu 1988 se také poprvé na čs. velvyslanectví v australské metropoli slavil státní svátek, tj. 70. výročí vzniku Československa, přičemž na oslavy byli nyní přizváni i zástupci části krajaňských spolků. Jistě stojí za zmínku také rozvoj prvního družebního kontaktu na úrovni měst, mezi středoslovenskou Nitrou a Gosfordem v Novém Jižním Walesu.⁸¹ Jak bylo již zmíněno, mírně vzestupnou tendenci měl i nadále čs.-australský obchod, kdy se jen v r. 1988 podařilo Československu vy-

79 Srov. materiál: Návštěva předsedy vlády Západní Austrálie Briana Burkea v Praze 1. až 5. srpna 1987, č. 013119/87, tamtéž.

80 Podle pozorování čs. ambasády v Canbeře v tomto procesu hrála důležitou roli relativně početná komunita australských občanů maďarsko-židovského původu, kteří vycestovali do Austrálie většinou těsně po druhé světové válce a kteří zaujímali často důležité postavení v místních ekonomických strukturách.

81 AMZV, TO Austrálie 1980–1989, kart. 1.

vézt do federace zboží za více než 46 milionů dolarů (a dovézt zboží, stále především vlnu a další agrární produkty) za 67 milionů.

Kuse dochovaná dokumentace sice zatím nedovoluje zodpovědět otázku, nakolik se na tomto oživení podílela i aktivita nově založeného čs. velvyslanectví, svůj podíl na něm však jistě mělo. Do jeho čela byl, po krátkém vedení prozatímním chargé d'affaires Petrem Sedláčkem (který se jako juniorní diplomat již pár let předtím podílel na zpracovávání koncepčních materiálů o vztazích k této oblasti)⁸², postaven rutinovaný diplomat Peter Kadlec, který měl zkušenosti jak z vedení celkem důležité ambasády v Pákistánu (1979–1983), tak z vedoucí funkce v zahraničním odboru KPR. O Kadlecově vhledu do problematiky celé oblasti svědčí i část jeho dochovaných zpráv z let 1988–89, v nichž se zaměřoval především na rozbor vztahů Austrálie s velkými asijskými zeměmi a také seskupením ASEAN, jež celkem pochopitelně hrály v politice canberrské vlády důležitější roli než vztahy s východní Evropou. Kadlec ostatně zůstal v Sydney i jako reprezentant prvních postkomunistických demokratických vlád až do června 1991, kdy ho vystřídala nová velvyslankyně.⁸³ Změna režimu v Praze na přelomu listopadu a prosince 1989 (změna, kterou prokazatelně ne všichni čs. diplomaté u „protinožců“ vítali s nadšením)⁸⁴ ovšem vytvořila pro další rozvoj mezi oběma zeměmi již zcela nové podmínky.

Závěr

Vztahy Československa a Austrálie po r. 1948 samozřejmě nepředstavovaly zásadní složku probíhající studené války, jejich pečlivější studium ale může dobře ilustrovat jednotlivé amplitudy této dějinné epochy.

82 Sedláček, původní profesí ekonom, také vedl velvyslanectví od jeho reálného založení v září 1987 do příjezdu velvyslance právě o rok později.

83 Novou velvyslankyní se stala lékařka Jaroslava Moserová, která pak působila v Austrálii i jako první velvyslankyně České republiky. To je však již jiná kapitola.

84 Jak ukazuje celkem vzácně dochovaný zápis o poradě na ZÚ Sydney pod vedením generálního konzula Zimovjana z 30. listopadu 1989. Konzul mj. upozorňoval na to, jak současný vývoj podporuje „agresivitu reakčních emigrantských kruhů v Austrálii“. AMZV, TO Austrálie 1980–1989.

Obě země si jistě byly geograficky a politicky značně vzdálené, jako menší aktéři mezinárodních vztahů byli navíc pevně ukotvené do opačných politických bloků. Dochovaná čs. dokumentace a její interpretace nicméně naznačuje jak značné odlišnosti v jednotlivých etapách studené války, jež se výrazně promítly i do této zdánlivě marginální relace, tak měnící se obecné pohledy do druhého tábora, za – zde samozřejmě jen pomyslnou – „oponu“. Zatímco v padesátých letech dikce československých dokumentů užívá i pro deskripci reality „protinožců“ běžná ideologická schémata, od poč. šedesátých let je jejich jazyk pragmatičtější, což ostatně rezonuje i s jistou „pragmatizací“ vývoje ekonomické stránky této relace. Austrálie a rozsáhlý prostor Pacifiku nikdy nehrály v politice SSSR a jeho menších evropských satelitů podobnou roli, jakou hrály v koncepcích Moskvy a jejich klientů některé regiony jihovýchodní Asie, subsaharské Afriky či vybrané země Latinské Ameriky. V Pacifiku až na ryzí výjimky neprobíhal bouřlivý, často revoluční emancipační proces, jaký známe z řady jiných oblastí tzv. třetího světa, a samotná Austrálie (a podobně Nový Zéland) pak byla vyspělým kapitalistickým státem, což předurčovalo charakter její relace se zeměmi tzv. východního bloku. Československo se sice již od konce šedesátých let pokoušelo – podobně jako o něco dříve v případě vztahů s vybranými vyspělými západo- či severoevropskými státy – o jistou aktivizaci vztahů, což vyvolávalo pozitivní reakci i na australské straně (zvláště v letech, kdy tamní politiku řídily vlády labouristické strany). K zásadnějším změnám ale tehdy ani později nedošlo, což se promítlo i do charakteru vzájemného diplomatického zastoupení. Otevření československé ambasády v Canbeře v r. 1987 pak spíše předznamenalo možný rozvoj dalších vztahů, k němuž ovšem mohlo dojít až po pádu režimu a konci studené války, po roce 1989.

Australia and the Pacific Area in the Foreign Policy of Socialist Czechoslovakia During the Cold War

SUMMARY

The relations between Czechoslovakia, controlled by the communist regime, and the Commonwealth of Australia, which was a part of the western world, did not represent a significant value for either of both parties. Since 1948, the Czechoslovak external affairs were fully subordinate to the interests and goals of the Soviet foreign policy for which the area of the southern Pacific did not play a part of a region of any higher interest up to the 1980s. Australia, formally an ally to the USA in terms of the ANZUS Treaty, perceived the Communism through the context of the victory of the Communists in China and the tumultuous development in the adjacent southeastern regions of Asia. Czechoslovakia, formally commencing the diplomatic cooperation with Australia during the previous period, kept the General consulate active in course of the entire Cold War, and what is more, this consulate was perceived as the only office of similar character of the whole Communist Bloc in Australia during majority of the 1950s. The study of partially preserved documents from this office provides insights into the ideas of the communist world about the development in the area of interest including certain political and ideological stereotypes albeit this perception was being slowly transformed in relation to the gradual liberalization of Czechoslovakia.

A certain increased activity in the mutual trade relations in terms of the commerce agreement from 1936 is visible from the second half of the 1950s. Nevertheless, further development of mutual relations was prevented by both geographic remoteness and remoteness of interests as well as by the general political development, among others by the Australian participation in the American intervention in the Vietnam War and also the influence by a large group of so-called post-August

Czechoslovak immigrants in Australia after the year 1968. Attempts for a full normalization of the diplomatic relations (which had been strictly formal until that time) are visible from the beginning of the 1970s, however, only a partial success is observable in the years 1971–1972. While Czechoslovak Socialist Republic was in Australia represented by an ambassador with the seat in Jakarta, Indonesia, the government in Canberra was in Prague formally represented by an ambassador with the seat in Vienna. Repeated reciprocal visits of some of the economic ministerial representatives were organized in the middle of the decade, however, a politically significant trip of the Minister of Foreign Affairs B. Chňoupek to Australia did not take place until 1985. Already in 1983, the labor Deputy Prime Minister Lionel Bowen visited Czechoslovakia, nevertheless, the relations between these two countries already fell behind in extent in comparison to relations between Australia and other smaller European communist regimes (Hungary, Poland). In the second half of the 1980s, the government in Prague tried to widen the scope of its relations, this happened indubitably in connection to a certain increased activity of the Soviet foreign policy in the Pacific region. The embassy of the Czechoslovak Socialist Republic was established in Canberra in the autumn 1987 which may be perceived as a symbol of the aforementioned change, and a career diplomat Peter Kadlec (previously a high-ranking official in the G. Husák's office) was appointed as first ambassador. Nonetheless, a real qualitative change in mutual relations could only happen after the fall of the regime in the Czechoslovak Socialist Republic two years later.

Extinction instead of Revival. A Failed Attempt to Legitimise Communist Power by Activating the National Front in Late Socialist Czechoslovakia

ABSTRACT

This thesis analyses the position of the Czech National Front in late-normalisation Czechoslovakia. The National Front brought together authorised political parties and various mass organisations. It was a critical legitimizing instrument of the authoritarian government of the Communist Party of Czechoslovakia during the communist period.

The thesis outlines the attempt of the Czechoslovak communists to meet the demands of democratisation during the period of perestroika in the late 1980s by the more active National Front and its associated organisations. Archival documents of the Communist Party of Czechoslovakia and the National Front, together with contemporary media, show how important propaganda role the more active Czech National Front was to play. The reality was that the Communists did not allow other parties and organisations associated with the National Front to have a fundamentally greater share of political power until November 1989. Paradoxically, it was only at the end of 1989 that the Czech National Front really sought an independent position in the political system. But by then the National Front had only a few months of political life left.

Keywords: National Front; Normalization; Czechoslovakia; Propaganda; Communist Party of Czechoslovakia; 1989

In Miloš Jakeš's well-known remarks after a speech to the officials of the West Bohemian Region in Červený Hrádek on 17th July 1989, the former General Secretary of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ) repeatedly demanded a broad support for the decisions of the central party and state authorities. "These are complicated matters. And that's why it's so important, that support from below, so that we

can say: no, we want this, this is what the people want, this is what they're asking for too, we agree with the people, we're carrying out their will, and not simply that we're there alone, alone in a crowd without a single word of support.”¹

He also repeatedly mentioned the role of the National Front of Czechs and Slovaks (NF), which aggregated the permitted political parties and subsequently many social organisations between 1945 and 1990. According to him, all the organisations associated in the National Front were to co-determine what was happening at the local level: “We want to raise up those national committees so that they can actually decide the affairs of the citizens, and we also want the National Front to be revived, to be revived down below, so that those organisations can work independently. Many are working – gardeners and small animal breeders, hunters and others, but all of them work independently, and on that basis of the National Front and the National Committee, that interest will unite, will result in something.” At the same time, however, in criticizing dissent, he rejected the idea that any political force outside the National Front could be active in Czechoslovakia: “In short, their aim is one, to reject the leading role of the party, to reject or demand a pluralist political system, that is, more parties, which do not work on the basis of the National Front, but which fight for political power, a certain de-nationalization they want.”

Why did Jakeš and other officials in the last years of communist rule in Czechoslovakia repeatedly stress the importance of the NF, which under the leadership of the KSČ represented the permitted political parties, social and interest organizations? A more active NF was meant to be the key legitimising instrument in the period of perestroika. It would preserve the leading role of the KSČ, but at the same time the party could claim that the political system was democratizing and had the active support of non-partisans.

At the 17th Congress of the KSČ in March 1986, the General Secretary of the Central Committee of the KSČ, Gustáv Husák, in his first cautious party reaction to Gorbachev's perestroika announced the

1 Jiří SUK – Jaroslav CURHA – František KOUDELKA, *Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985–1990*, Praha 1999, p. 85.

“deepening of socialist democracy”, in which the NF was to play a key role. “The point is that the National Front should contribute even more effectively to the growth of the creative participation of the people in socialist construction, in management and administration, in the formation of a socialist way of life. Therein lies the great responsibility of the communists who work there.” Husák then listed the various social organizations which he expected to “more actively carry out their important socially beneficial mission.”² The activation of the NF became part of a very careful application of Soviet perestroika to Czechoslovak reality.³

For the next three and a half years, the KSČ tried to square the circle while trying to give the NF more weight in political and social affairs, but at the same time not to weaken the leading role of the KSČ.

The scissors between what was presented about the NF in society and what was actually happening thus opened up considerably. This paper attempts to reconstruct the last act of this constitutionally prominent body, which, ironically, ended up working most actively in the first months of 1990, when it was feverishly resisting its inevitable demise.

This text is based mainly on archive materials from the National Archive – the fund of the Central Committee of the National Front of the Czech Socialist Republic (NF ČSR) and the fund of the Bureau of the Central Committee of the Communist Party of the Czechoslovakia. Unfortunately, records of the Bureau of the National Front of the Czechoslovak Socialist Republic (NF ČSSR) are not in the fund.

Furthermore, contemporary presentation of the NF in the media is used as a source, especially pieces in the press authority of the Central Committee of the KSČ – *Rudé právo*, and the Czechoslovak News Agency (ČTK), a key agency that provided texts to other media outlets according to the intentions of the government and the Central Committee of the KSČ.

2 Politická zpráva ústředního výboru KSČ, *Rudé Právo*, 25th March 1986, p. 3, <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1986/3/25/4.png>.

3 Martin ŠTEFEK, *Za fasádou jednoty: KSČ a SED po roce 1985*, Červený Kostelec 2014.

The source base is therefore relatively narrow and has no greater aim than to describe events at the highest level of the Czech NF in the late 1980s. The lower levels of the NF certainly played a role, as did the relationship between the Czech, Slovak and federal parts of the NF. However, this is not the subject of this paper.

The research question is therefore: What was the role of the Czech NF in the power system and propaganda in the late 1980s?

The Role of the NF in the Political System of Communist Czechoslovakia

The NF of Czechs and Slovaks was formed during the Moscow negotiations between the London and Communist exiles in March 1945. It was an umbrella association for political parties that could be restored and participate in the government after the liberation of Czechoslovakia. The Košice Government Program declared that it would explicitly be “a government of the broad National Front and will be composed of representatives of all the social layers and political movements which, at home and abroad, led the national liberation struggle for the overthrow of German and Hungarian tyranny”. This declared several important things: the government is not a simple coalition agreement of the parties, but the government of the only possible coalition; no political force outside the NF can exist; the admission or non-admission of a political party depends on the accomplishments during the anti-fascist resistance.

The official History of the KSČ from 1961 openly states that it was the communist goal from the beginning to completely dominate political life in Czechoslovakia in the post-war NF: “The National Front, in which the Communist Party took a leading position, was not, however, a renewal of the sadly famous coalition of socialists with the bourgeoisie. The cooperation of the Communist Party of Czechoslovakia with the Beneš’s bourgeoisie enabled it to establish contact with those layers of the nation that still trusted Beneš. The ultimate aim of the Party in this alliance was to lead the people out of their false illusions, to isolate this

wing of the bourgeoisie and to achieve direct unification of the masses around the Communist Party on the basis of its socialist programme.”⁴

This tactic of legitimising communist power through control of the country’s umbrella political organisation was not specific to Czechoslovakia. In Germany, the Demokratischer Block der Parteien und Massenorganisationen was formed in 1945, which in 1950 became the Nationale Front der Deutschen Demokratischen Republik in the German Democratic Republic. In Poland, the Communist-dominated electoral coalition Blok Demokratyczny gave rise in 1952 to Front Narodowy, then to Front Jedności Narodu and finally to Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego. In Hungary, the Magyar Front was formed in 1944 and transformed into the Hazafias Népfront in 1954.

Thus, in many countries under Soviet domination, the NF became on one hand, an instrument of communist power domination, on the other hand, an important legitimizing tool, as it pretended to share power with non-communist sectors of the population and various voluntary organizations.⁵

Formation of extra-constitutional action committees of the NF organized by communists in February 1948 is an example of the misuse of this legitimizing instrument of power in the Czechoslovak environment. It contributed significantly to the final takeover of the KSČ.⁶

The pretended possibility that new political parties or social organisations can join the NF, on the other hand, put the KSČ to a tight spot in 1968, when the Club of Committed Non-Partisans (KAN) applied for membership in the NF and other new or renewed parties and associations also considered applying. The NF organisations were rapidly becoming independent and ceasing to be obedient instruments of the KSČ.⁷

4 Pavel REIMAN et al., *Dějiny Komunistické strany Československa*, Prague 1961, p. 455.

5 Jiří KŘEŠŤAN, *Národní fronta a dobrovolné organizace jako téma výzkumu historiografie*, *Paginae Historiae* 25, 2/2017.

6 Karel KAPLAN, *Národní fronta 1948–1960*, Prague 2012.

7 Jindřich PECKA – Josef BELDA – Jiří HOPPE, *Občanská společnost 1967–1970. Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970*, Brno 1995; Jan MERVART, *Tvůrčí svazy a Národní fronta: od politické emancipace k efektivní normalizaci*,

This duality, that the NF is the umbrella political coalition in the country, but at the same time it must always be obedient to the KSČ, eventually found its constitutional expression. The 1960 Constitution contained Article 6: “The National Front of Czechs and Slovaks, in which the people’s organizations are associated, is the political expression of the alliance of the working people of town and country, led by the Communist Party of Czechoslovakia.” Nevertheless, it was preceded by Article 4: “The guiding force in society and in the State is the vanguard of the working class, the Communist Party of Czechoslovakia, a voluntary militant alliance of the most active and most politically conscious citizens from the ranks of workers, farmers and intelligentsia.”

In 1968, the law on the federalization of the united Czechoslovak Socialist Republic was adopted, which also affected the structure of the NF. The different classification of political parties was important. While the KSČ also participated in the federative NF, the smaller parties participated only in the republic’s NF.

In the 1980s, the official description of this legitimising instrument of communist power was that it was “a concrete political form of the all-round realisation of the Leninist policy of the union of the working class, the cooperative farmers, the socialist intelligentsia, other layers of workers and their interest organisations, communists, members of other political parties and politically unorganised citizens, the union of Czechs and Slovaks and nationalities living on the territory of the Czechoslovak state.”⁸

Since 1987, a new draft constitution of the Czechoslovak Socialist Republic (ČSSR), the Czech Socialist Republic (ČSR) and the Slovak Socialist Republic (SSR) had been under discussion. The importance of the NF should have been included in it. However, the constitution was never adopted.

The highest organ of the NF ČSSR was the national conference of the NF, which elected the Central Committee and the Bureau. The high-

Paginae Historiae 25, 2/2017; Martin FRANC, Od ČSM k SSM přes SODM. Vývoj mládežnických organizací v českých zemích v druhé polovině šedesátých let 20. století, *Paginae Historiae* 25, 2/2017.

8 František KORANDA et al., *Slovník socialistického poslance*, Prague 1985, p. 148.

est bodies of the NF of the ČSR and SSR were the republican conferences, which elected their central committees. The structure was then subdivided into regional, county, city, district, and local authorities.

In 1985, the National Front of the ČSSR consisted of the following organizations:⁹ KSČ; Revolutionary Trade Union Movement; Socialist Youth Union of the Czechoslovak Socialist Republic; Union of Cooperative Peasants; Czechoslovak Women's Union; Union of Czechoslovak-Soviet Friendship; Central Council of Cooperatives; Czechoslovak Union of Physical Education; Union for Cooperation with the Army; Czechoslovak Union of Anti-Fascist Fighters; Czechoslovak Red Cross; Union of Fire Protection of the Czechoslovak Republic; Czechoslovak Scientific and Technical Society; Union of the Disabled; Socialist Academy of the Czechoslovak Republic; Czechoslovak Union of Journalists; Union of Czechoslovak Philatelists.

The National Front of the ČSR included mostly Czech branches of federal organisations with a few important exceptions. The Czech NF included the Czechoslovak Socialist Party (ČSS) and the Czechoslovak People's Party (ČSL). In addition, there were some other associations: the Czech Union of Consumer Cooperatives; the Czech Union of Production Cooperatives; the Czech Union of Housing Cooperatives; the Polish Association of Cultural Education in the Czechoslovak Socialist Republic; the Cultural Association of Citizens of German Nationality; the Czech Union of Small Animal Breeders; the Czech Beekeepers' Association; the Czech Fishermen's Association; the Czech Hunting Association; the Czech Gardening Association.¹⁰

Activation, of propaganda only

In February and March 1986, the 27th Congress of the Communist Party of the Soviet Union was held, led for the first time by the reformist

9 The overviews of Communist functionaries in the mass organisations of the National Front are mapped in František ŠTVERÁK, *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992)*, Prague 2010.

10 F. KORANDA et al., *Slovník socialistického poslance*, p. 587.

Mikhail Gorbachev as General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union. This was followed in March by the 17th Congress of KSČ, where Gustáv Husák announced the activation of the NF: “The National Front proved its strength and vitality both in the national liberation struggle and in the revolutionary struggle for political power and throughout the period of socialist construction. We will ensure that on its broad base the communists’ alliance with non-party members and members of other political parties, the cooperation of classes of peoples, nationalities, and individual social and occupational groups is deepened.”¹¹ Right after announcing the “deepening of socialist democracy” and “the profound humanism of our establishment”, he clearly declared that nothing fundamental would change in the foundations of communist power: “We will not allow anyone to violate our laws, to undermine our political system, our socialist establishment, even if they hide it behind the most pretentious phrases about freedom, democracy and the so-called struggle for human rights.”¹²

During the congress, not only social organisations but also all non-communist parties signed up to intensify their work within the NF. The chairman of the ČSS, Bohuslav Kučera, offered all the support of his party “to carry out the electoral programmes of the National Front”. The chairman of the ČSL, Zbyněk Žalman, promised to work for the Christian-minded citizens “in the firm unity of the National Front”. Michal Žákovic, the chairman of the Slovak Freedom Party, and Jozef Šimúth, the chairman of the Party of Slovak Revival, made the same statement.¹³

Although official propaganda quickly took up the spin about the activation and revival of the NF, real changes did not begin until the following year in response to the reformist meeting of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union in January 1987. The subsequent February Bureau of the Central Committee of the KSČ agreed to activate the NF, increase the effectiveness of the national

11 Politická zpráva ústředního výboru KSČ, *Rudé Právo*, 25th March 1986, p. 3, <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1986/3/25/4.png>.

12 Ibid.

13 XVII. Sjezd Komunistické strany Československa, *Rudé právo*, 28th March 1986, p. 7, <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1986/3/28/7.png>

committees, or improve the work at the legislatures.¹⁴ Working on the framework document did not proceed very quickly, reflecting the Czechoslovak Communist leadership's less than accommodating attitude toward the reform efforts of their Soviet comrades. This did not mean, nevertheless, that the activation of the NF did not become a new reinforcement of communist propaganda. The party ideologist Jan Fojtik was constantly given the task by the Bureau to "ensure that the mass media popularise the intentions of the Communist Party of the Czechoslovakia to activate the NF and the organisations associated with it."¹⁵

It was not until mid-October 1987 that the Bureau of the Central Committee of the KSČ approved "[p]roposals aimed at activating the NF and its affiliated organisations and increasing their participation in policy making, implementation and control."¹⁶ In November 1987, the Bureau sent the "Proposal" to the lower levels of the Party. On 11th December the Bureau of the Central Committee of the NF of the Czechoslovak Socialist Republic received them. They did not reach the Bureau of the Czech branch of the NF until 14th January 1988, almost two years after Gustáv Husák announced the activation of this key organisation at the congress.

These "proposals" became essentially the last version of the official codification of the history, meaning and significance of the National Front in communist Czechoslovakia. "The National Front was born, formed and revived on the initiative and under the leadership of the Communist Party of Czechoslovakia in the struggle of our peoples against the fascist occupiers, for liberation, for the creation of a socially

14 Institute for Contemporary History of the CAS, *Demokratická revoluce 89*, *Usd.cas.cz*, <http://www.89.usd.cas.cz/cs/1987.html>

15 National Archives, Fund of the Communist Party of Czechoslovakia – Central Committee 1945–1989, P 46/87, *Návrhy směřující k aktivizaci NF a organizací v ní sdružených a ke zvýšení jejich účasti na tvorbě, realizaci a kontrole politiky*, 1st October 1987.

16 National Archives, Fund of the Communist Party of Czechoslovakia – Central Committee 1945–1989, P 47/87, *Náměty směřující k aktivizaci NF a organizací v ní sdružených a ke zvýšení jejich účasti na tvorbě, realizaci a kontrole politiky*, 17th October 1987.

and nationally just republic, based on friendship and alliance with the Soviet Union, for the achievement of the goals of the national and democratic revolution. Its role in the decisive class conflict and the victory of the working people over reaction in 1948 was significant, when the revived National Front became the political expression of the union of the working people of the towns and countryside, led by the working class, which by its own decision adopted as its goal the building of socialism in our country. The platform of the revived National Front fully proved itself in the period of the realization of revolutionary socialist social transformations. New possibilities opened up under the leadership of the Communist Party of Czechoslovakia to consolidate and develop a permanent strategy of union, alliance, political-moral unity of the people, and at the same time to determine the immediate goals, methods and organizational forms of the political system of socialist society, of which the National Front is the basis, in such a way as to correspond to the stage reached and the needs of the further development of society, its internal and external conditions. The gradual weakening of this strategy, especially of the leading role of the Party in society during the 1960s, became one of the causes of the emergence and development of the political and social crisis. The roots and sources of the crisis are analysed in 'Lessons from the Crisis Development in the Party and Society after the 13th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia'. A gradual consolidation takes place in the National Front once the new leadership of the Communist Party of Czechoslovakia is established."¹⁷

Compared to previous codifications of the history of the NF, the description of the initial phase of the organisation's activities between 1945 and 1948 is less militant, the words of the character of the party's crisis during the Prague Spring are toned down, and the functions of the NF as a "political and moral unity" that has a direct influence on the immediate development are emphasised. From this we can derive

17 National Archives, National Front of the Czech Socialist Republic – Central Committee, carton 24, *Náměty směřující k aktivizaci NF a organizací v ní sdružených a ke zvýšení jejich účasti na tvorbě, realizaci a kontrole politiky*, 14th January 1988.

the thesis of a new activation of the NF: “Through it, citizens participate in decision-making on local and national issues, which is an important feature of the democracy of our political system. The National Front is seen as an open system, allowing for the admission of other organisations. Citizens have the right of initiative, alternative proposals, criticism, and opposition there. However, the National Front is not and cannot be a place for political opposition.”¹⁸ The document continued with a careful self-criticism of the current state of affairs. In the NF, “there are many shortcomings and unresolved issues”; often the NF and its organizations “only take note of the resolutions of the party and state organs”; “work with the people is often replaced by bureaucracy and paperwork”; and in “the practical application of the principles of democratic centralism, centralist management has been unilaterally strengthened.”¹⁹

Among the new objectives was the transformation of the NF organs into places of guided national discussion with the population: “To make the National Front a place for the further development of socialist democracy, for the wider participation of the people in the management and administration of public affairs, to which organisations and citizens will turn far more than hitherto with initiatives, suggestions and proposals for the solution of questions of social and political life in localities and districts, regions, throughout our country.”²⁰

Other non-communist parties and organizations were to be activated, party and state decisions were to be discussed more intensively in the NF, and the NF was to co-propose draft legislation and suggestions or recommendations to the national committees. The election of officials was to be democratized by selecting from a more vetted pool of candidates. At the same time, by explicitly listing areas of increased activity for the NF, the document shows that the organization should avoid major issues in the political system and should be concerned mainly with youth issues, care for the elderly, addressing women’s is-

18 Ibid.

19 Ibid.

20 Ibid.

sues, protecting consumer interests, shaping a healthy way of life, protecting the environment, and the use of leisure time.

In the Czech environment, in June 1988, the Central Committee of the NF ČSR responded to the proposals by drawing up “Concretisation of proposals aimed at activating the National Front and the organisations associated with it, and at increasing participation in the creation, implementation and control of policy under the conditions of the Central Committee of the NF ČSR.”²¹

It advocates “a significant application of the political role of the Central Committee of the NF ČSR” and “deepening the political character of the NF as a whole,” but the list of content areas to be more intensively addressed by the Czech branch shows that deepening the political character means above all avoiding fundamental political issues. Among the headings, the democratisation of society is mentioned only in general terms, followed by a specific concern for the environment, participation in the education of the younger generation, scientific and technological development, social care and concern, efforts to consolidate world peace, and international education or social life in housing estates.

The “deepening of the NF’s politicisation” resulted above all in a deepening of the organisation’s bureaucratic apparatus. In September 1988, a new secretariat of the Central Committee of the NF ČSR was established,²² and the statute of the political school of the Central Committee of the NF ČSR in Jevany was approved, whose “basic mission is to provide comprehensive political and professional training for officials and workers of the NF ČSR.”²³

21 National Archives, National Front of the Czech Socialist Republic – Central Committee, carton 24, Konkretizace návrhů směřujících k aktivizaci Národní fronty a organizací v ní sdružených, ke zvýšení účasti na tvorbě, realizaci a kontrole politiky v podmínkách ÚV NF ČSR, 22nd June 1988.

22 National Archives, National Front of the Czech Socialist Republic – Central Committee, carton 25, Návrh na zřízení sekretariátu ústředního výboru Národní fronty ČSR, jeho postavení, kádrové složení a obsahové zaměření činnosti, 21st September 1988.

23 National Archives, National Front of the Czech Socialist Republic – Central Committee, carton 25, Statut politické školy ústředního výboru Národní fronty ČSR v Jevanech, 23rd September 1988.

At the end of 1988, the Central Committee of the NF ČSR approved the organisation's work plan for the following year, and nothing in it suggested that the leading role of the KSČ would be weakened and the role of other parties, organisations or non-parties strengthened: "The year 1989 will mean further demanding tasks for the whole society and thus for the National Front and the organisations associated with it in the implementation of the perestroika of the economic system. The experience of applying the laws on state enterprise, agricultural production, consumer and housing cooperatives will become more widely apparent. The initial experience from the implementation of the document on the activation of the NF and its associated organisations should also be capitalised in the NF bodies."²⁴ The role of the NF as an instrument of communist power legitimised by a wider range of subordinate organisations had not been changed. For example, on November 18th, a pre-approved statement of the Central Committee of the NF ČSR on "the development of socialist democracy and socialist legality" was published in the press, which condemned all the anti-regime demonstrations of recent weeks: "We declare that the deepening of socialist democracy has and cannot have nothing to do with anarchy."²⁵ Despite all the propaganda for greater NF independence, this was, as always, a declaration first approved and modified by the Central Committee of the KSČ.²⁶

The virtually zero changes in the control of the NF by the KSČ did not prevent the propaganda from fully developing the thesis of the activation of the NF and the overall democratization of the perestroika society. In the late 1980s, the inversions of "activation", "creative approaches" and "the end of passivity" in propaganda were firmly tied to the NF.

24 National Archives, National Front of the Czech Socialist Republic – Central Committee, carton 25, Plán práce ÚV NF ČSR, 14th December 1988.

25 Stanovisko ÚV NF ČSR k rozvoji socialistické demokracie a socialistické zákonosti, *Rudé právo*, 18th November 1988, p. 1, <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1988/11/18/1.png>.

26 National Archives, Communist Party of the Czechoslovakia – Central Committee 1945–1989, P 92/88, Stanovisko ÚV NF ČSSR k upevnování socialistické zákonosti, 10th November 1988.

Anything could have been presented as an evidence of the NF's greater influence, even a change of bus stop's location: "The National Front and the social organizations associated with it in northern Bohemia are heavily involved in the preparation of the decisions of the national committees. They are moving away from passive acceptance of given facts and, on the contrary, they are promoting the interests of their members. This is documented by examples from the Most region. Here, for example, children were transported to the 11th primary school and kindergarten in Hutnická Street in Most from Vtelno by buses that stopped directly at these facilities. Suddenly, the transport company of the cities of Most and Litvínov changed the route of these buses and the children had to cross two busy roadways. This did not please the mothers of these children. They turned to the basic organisation of the Czech Women's Union in Vtelno, which, with the help of the district committee of the Czech Women's Union, pushed the municipal national committee in Most to make the buses of the Transport Company of Most and Litvínov run and stop as before."²⁷

The propaganda at the time also began to emphasize more strongly the contribution of non-communist parties to the administration of the state: "The 535 basic organizations of the Czechoslovak Socialist Party (ČSS), which, together with their confidant groups, operate in 1 600 places in the Czechoslovak Republic, have a total of 16 000 members. Roughly 1 000 members of this party serve as members of the National Committees, 18 in the Federal Assembly of the Czechoslovak Socialist Republic and 15 in the Czech National Council. Another 1 500 members are involved in the work of the commissions of the national committees. The members of the ČSS also represent their organisation in the bodies and member organisations of the National Front – for example, 659 members work in the basic articles of the local and town committees of the NF in the ČSR alone. These figures document not only the growing share and application of the members of the Czechoslovak Socialist Party in social and economic life, but also an important part of the development of socialist democracy. Therefore, the work of the Czechoslovak

27 Účast Národní fronty na rozhodování NV, ČTK, 3rd August 1989.

Socialist Party in the representative assemblies and organs of the National Front was also the subject of today's activity of the deputies of the representative assemblies and representatives of the Czechoslovak Socialist Party in the organs of the National Front in Prague."²⁸

At the same time, a more active NF was to take greater co-responsibility for some acute unresolved economic, ecological, and social problems. Thus, the NF organs were to show greater independence in remedying the lack of civic services or the trivial state of the environment. It was no coincidence that for the last year of its full activity, the Central Committee of the NF ČSSR declared 1989 the Year of Cleanliness and Order and sought to reverse the growing dissatisfaction with the ecological disaster in many regions of Czechoslovakia through actions to protect the environment.

Pre-arranged electoral democracy

Despite its proclaimed activation, the NF was still only a transmission lever of communist power, but it had a relatively large apparatus and formal powers.

In mid-1987 there were 5 532 local and town committees of the Czech branch of the NF. 82 000 people worked in them. The leadership was, nonetheless, firmly in the hands of the KSČ, and the Central Committee of the NF ČSR had 98 members, 69.4 percent of them were Communists, 12.3 percent were members of other political parties and 18.4 percent were non-party members. But the National Front was also supposed to represent the various professional, gender and interest categories in society, in contemporary terms "class and social structure": 65 percent of the leadership were men, 54.1 percent workers and 9.2 percent peasants.²⁹ The NF also ensured the representation

28 Práce ČSS v zastupitelských sborech a Národní frontě, ČTK, 12th October 1989.

29 National Archives, National Front of the Czech Socialist Republic – Central Committee, carton 24, Informace o dosavadní činnosti NF v ČSR, zobrazení zkušeností, forem a metod práce.

of selected categories in the composition of various representative bodies.

In relation to the government, the NF was theoretically supposed to contribute to the creation, implementation, and control of the government's programme declaration. In theory, it could also submit its proposals to the government, participate in legislation and oppose government proposals. With the Ministry of the Interior, it worked out the NF's electoral programmes or, for example, with the Ministry of Justice, submitted candidates for the election of judges.

The NF had plenty of oppositional inputs into the state power system, but even in the years of its alleged activism it did not make any significant use of them.

The NF played perhaps its most significant role in the 1989 by-elections. The NF formally organised the elections at various levels of the state and the citizens always voted for a single NF candidate.³⁰ One of the changes in the by-elections in April and June 1989 was the new possibility to choose from more than one candidate, which was a result of long debates among the top communists.³¹

In March 1989, the Bureau of the KSČ agreed on a framework for "improving the system of general elections", which was to be completed by the end of the year and not fully used until the 1991 elections.³² The document spoke of "increasing the social significance and efficiency of the right to vote" by allowing more candidates to stand in multi-mandate districts than there are seats. The NF was to play a large role here, with candidates from a wide range of proposers being put forward, but the NF organs would ultimately determine the resulting list of candidates. The document warned that both the KSČ and the NF would

30 Tomáš VILÍMEK, „Všichni komunisté do ureň!“: Volby v Československu v letech 1971 až 1989 jako společenský, politický a státněbezpečnostní fenomén, Prague 2016.

31 Jakub CHARVÁT – Martin ŠTEFEK, Kořeny československé volební reformy připravované v druhé polovině osmdesátých let dvacátého století, *Politologický časopis* 17, 1/2010.

32 National Archives, Fund of the Communist Party of Czechoslovakia – Central Committee 1945–1989, P 111/89, Návrh na zdokonalení systému všeobecných voleb, 22nd March 1989.

be confronted with “a number of new tasks and problems with which we have no experience so far.”³³

How the KSČ imagined this controlled democratisation of the elections was already evident on 20th April, when the by-elections for the members of the Federal Assembly were held. *Rudé právo* carried a report on the elections under the headline “First time from multiple candidates”, which also cautiously mentioned the Central Committee’s discussion of possible multiple elections: “Elements that could become the basis of the new electoral system of the Czechoslovak Socialist Republic have been verified within the framework of the existing laws.”³⁴ Twenty candidates stood in nine districts, but they had been carefully cadre-checked before the NF fielded them. According to a cadre document of the Communist Party Central Committee, non-partisan candidates were also sought for the sake of the appearance of greater choice, but this ended in failure: “Although efforts were made to pick up non-partisan candidates, all the nominated members are Communist Party candidates.”³⁵

However, officially, it was further evidence of the deepening of socialist democracy and the strengthening of the role of the NF: “The Central Election Commission appreciated the contribution of the organisations associated with the National Front and the workers’ collectives in proposing and selecting candidates for the House of Peoples’ and House of Nations and in presenting them to the electorate. It stressed that the preparation of the by-elections, the registration of several candidates for one deputy seat, the pre-election rallies and the actual conduct of the elections were undoubtedly another step towards deepening socialist democracy, contributed to the increase of the role of the National Front in the life of towns and villages, and expanded the participation of citizens in solving the tasks and problems of the development of the

33 Ibid.

34 Poprvé z více kandidátů, *Rudé Právo*, 21st April 1989, p. 1, <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1989/4/21/1.png>.

35 National Archives, Fund of the Communist Party of Czechoslovakia – Central Committee 1945–1989, P 108/89, Kandidáti Národní fronty na poslance Sněmovny lidu a Sněmovny národů Federálního shromáždění ČSSR pro doplňovací volby, 15th March 1989.

constituencies and our country as a whole.”³⁶ In June, another by-election was held for the Czech National Council, again from multiple candidates.³⁷

The documents of the NF show that it was a theatre prepared from pre-selected cadre reserves and according to a pre-agreed key of filling the seats of deputies by selected political parties and organisations. For example, in the by-election in the Louny East district, the seat vacated by the ČSS functionary Josef Pir was filled. However, the voters were again given a choice of only minority ČSS candidates. Karla Pochová, a party functionary, was a candidate, and according to the cadre’s assessment, “she is direct, open and friendly in her dealings with people.” She was replaced by fellow party member Radomil Filek, who, according to the NF’s cadre assessment, “because of his attitude and interest in public affairs, is qualified to perform the proposed function.”³⁸ Pochová was finally elected and the quota for representation of ČSS party members in the legislature was thus maintained.

On the eve of the collapse of communist power in Czechoslovakia, the NF apparatus also acknowledged that the centrally directed activation of the organisation still had no significant results – apart from its propaganda use: “The activation document met with a largely positive response from the National Front of the Czech Socialist Republic, although the familiarisation phase with its contents took longer than originally anticipated. The organs of the National Front and the organisations associated with it have developed the document on their own terms and are now gradually moving towards its implementation.”³⁹

36 Výsledky doplňujících voleb, *Rudé Právo*, 21st April 1989, p. 1, <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1989/4/25/1.png>.

37 Výsledky doplňujících voleb, *Rudé Právo*, 15th June 1989, p. 2, <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1989/6/15/2.png>.

38 National Archives, National Front of the Czech Socialist Republic – Central Committee, carton 26, Organizační zabezpečení doplňovacích voleb do České národní rady ve volebních obvodech č. 93 Louny východ a č. 150 Prostějov, 12th May 1989.

39 National Archives, National Front of the Czech Socialist Republic – Central Committee, carton 26, Návrh zprávy předsednictva ÚV NF ČSR „Národní fronta ČSR a XVIII. sjezd KSČ“ na plenární zasedání ÚV NF ČSR dne 19. 10. 1989, 20th September 1989.

Simultaneously, the leadership of the KSC had to deal with the disorganised activation of non-communist parties, and in the Czech environment dissatisfaction with the political system and the course of the transition was more pronounced in the ČSL than in the ČSS.

“It seems necessary to end the activities of the National Front”

Paradoxically, the real activation of the NF was achieved only after the fall of communist power in Czechoslovakia. After the brutal crackdown by the security forces on demonstrators in Prague on 17th November, a several-day race for public opinion between the central authorities and their critics began. In this, the NF, as the most massive umbrella organisation of the republic, which also represented non-communist parties and the official youth movement, was to play a key role according to the communists' ideas.

First, the NF apparatus, as usual, submitted to the Communist directive. On 22nd November, the Bureau of the Central Committee of the NF ČSSR merely “expressed regret that the health of some citizens had been harmed” and called for an open dialogue. This was also the line of the Central Committee of the KSC at the time: “The main thing we need now to continue the deepening of socialist democracy and the overall renewal of social life is joint honest work and civic responsibility for the sake of a peaceful and contented life of the people. We encourage a working discussion, let us proceed with substance and deliberation.”⁴⁰

On 26th November, representatives of the opposition Civic Forum met not only with representatives of the government but also with representatives of the Central Committee of the NF ČSSR.⁴¹ The day after, the extraordinary Bureau of the Central Committee of the NF ČSR tried to further emphasize the role of the NF. It proposed the establishment

40 Podpora dělné diskuzi, *Rudé právo*, 23rd November 1989, p. 1, <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1989/11/23/1.png>.

41 Setkání delegace ÚV NF a vlády ČSSR se zástupci Občanského fóra, *Rudé Právo*, 27th November 1989, p. 1, <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1989/11/27/1.png>.

of a press spokesman and “to set up, on the basis of the NF and on the initiative of the Central Committee of the NF ČSR, a working political group for dialogue on behalf of the NF ČSR, the state and the parties, with two representatives each from: the Central Committee of the NF ČSR, the Communist Party of the Czechoslovakia, the Czechoslovak Socialist Party, Czechoslovak People’s Party, the government of the ČSR, the Czech National Council; and two representatives from: the university bodies of the Socialist Youth Union, the Independent Students’ Union, the Obroda Club, the Civic Forum, artists, churches.”⁴²

At the same time, the Bureau agreed that the National Front would open up to other parties. The aim was “to assume the equal status of all political parties within the NF (KSČ, ČSS, ČSL). Other political parties should have been included in the NF on the same principle if they legally emerged and applied to join the NF. A system of cooperation and coalition of political parties in the NF should be established.”⁴³

However, the transfer of dialogue with the opposition under the auspices of the still communist-controlled NF failed. On the contrary, at the next meeting with the opposition on 28th November, it was agreed to abolish or amend three constitutional articles: on the leading role of the KSČ, on education in the spirit of Marxism-Leninism, and on the NF and the leading role of the KSČ within it.

The Civic Forum’s attitude to the role of the NF had gradually evolved. On 24th November, Václav Havel first explicitly demanded “the abolition of the National Front as a manipulative tool of the [...] [Communist] Party.”⁴⁴ He proposed the same to the smaller parties of the NF ČSR, ČSS and ČSL, but they did not support it as they suspected that their role in the organisation would grow after the retreat of the KSČ. This was evidenced, for example, by the fact that instead of the traditional chairmanship of the NF by a communist, a two-month rotation of the participating political entities was newly established and Bohuslav

42 National Archives, National Front of the Czech Socialist Republic – Central Committee, carton 26, Mimořádné předsednictvo ÚV NF ČSR, 27th November 1989.

43 Ibid.

44 Jiří SUK, *Labyrintem revoluce*, Prague 2009, p. 161.

Kučera of the ČSS was put in charge. The Civic Forum no longer insisted on the dissolution of the NF.

Thus, while Article 4 on the leading role of the KSC was completely abolished, Article 6 on the NF was only changed by the deputies on 29th November to the new wording: “The National Front is the political expression of the union of nations and nationalities, social classes and interest groups. Political parties, social and interest organisations may associate in it.”

Since 8th December, “roundtables” between government and opposition forces have been held, which, although not directed by the NF, were attended by many NF entities. During the first round of talks between the “decisive political forces”, representatives of the Civic Forum and the Public against Violence met with all the political parties of the Czech and Slovak National Front. From the mass organisations of the NF, the Socialist Youth Union was also invited.

The still numerous apparatus of the NF decided to take advantage of this situation and to strengthen its rapidly declining position by recruiting new members. On 4th December the NF ČSR accepted the Townsmen Society (Obec baráčníků), on 17th January it accepted the Czech Union of Civil Engineers, the Czech Farmers Club, the Czech Union of Men and the Czech Union of Monument Preservationists. On 25th January, the Democratic Union of Roma, the Association for Assistance to the Mentally Handicapped. On 6th February the Union of Pensioners of Czechoslovakia, Czech Camp Union, Czech Party of the Humanist International. On 21st March the Brontosaurus Movement, the Association of Parents and Friends of Diabetic Children in Czechoslovakia, the Syndicate of Translators and Interpreters, and the Union of Corporate Lawyers of the Czech Republic. Even as late as 11th April, after its dissolution and in a chaotic effort to transform itself into a successor organization, the apparatus accepted the Czech Society of Diabetics, the Free Peasant Party, the Union of Agricultural Youth – UNIZEM, the Republican Party of the Czechoslovak Countryside, and the Moravian Countryside Party.

Although there were some political parties among the admitted members, they were not the ones that became decisive in Czech and

Czechoslovak politics. The rapid decline of the NF's position in the political system is reflected in the final documents of late 1989 and 1990. In December 1989, the NF ČSR drew up new principles of organisation, which for the first time explicitly mentioned that the 1987 activation had led to nothing: "The National Front in its current form has gradually lost the capacity to effectively fulfil the role of an active subject of the political system. The basic cause was the incorrectly applied leading role of the Communist Party of the Czechoslovakia, which relegated the National Front to a mere transmission lever in the bureaucratic-centralist system of social management. The measures taken in 1987 to activate the National Front were not effective enough and failed to be put into practice."⁴⁵ The Bureau also proposed a name change: "In view of the change in the character of the NF and the fact that the NF does not claim to be universal, it is recommended that the name be changed to 'Front of National Understanding'."⁴⁶ The latter would now be "an open non-state platform on which political parties, social and interest organisations, civic and other groups associations and initiatives voluntarily associate." Despite its efforts to come to terms with the new conditions, the NF apparatus continued to imagine that, even in the face of free competition between political parties, it would continue to "unify" electoral programmes: "The FNP allows for the formulation of common political principles and procedures, or the unification of procedures in the preparation and conduct of elections and electoral programmes."⁴⁷

Another version of the organisation's new name was approved by the Czech National Front's board at the end of March, this time "NF – Association of Political Parties, Movements and Social Organisations".⁴⁸

The final proposal was approved on 11th April by the "Association of Social Organizations of the Czech Republic": "Based on the fundamental socio-political changes taking place in Czechoslovak society and the

45 National Archives, National Front of the Czech Socialist Republic – Central Committee, carton 26, Národní fronta – charakter a zásady, 6th December 1989.

46 Ibid.

47 Ibid.

48 National Archives, National Front of the Czech Socialist Republic – Central Committee, carton 26, Zápis ze 4. zasedání předsednictva ÚV NF ČR, 21st March 1990.

round table meeting of 2nd April this year, which recommended the abolition of the National Front in the Czech Republic, it seems necessary to terminate the activities of the existing National Front. Based on the outcomes of the meeting of the Bureau of the Central Committee of the National Front of the Czech Republic of 14th March 1990, it is recommended that a qualitatively new movement is created which would effectively assist in the formation of a democratic society.”⁴⁹

Under this name, “Association of Social Organizations of the Czech Republic”, the NF subsequently ended its crucial 45-year journey through Czech and Czechoslovak history.

Conclusion

Finally, the research question can be answered: What was the role of the Czech NF in the power system and propaganda in the late 1980s?

In March 1986, the 17th Congress of KSČ was held, where Gustáv Husák announced the activation of the NF. Although official propaganda quickly took up the spin about the activation and revival of the NF, it was not until mid-October 1987 that the Bureau of the Central Committee of the KSČ approved “Proposals aimed at activating the NF and its affiliated organisations and increasing their participation in policy making, implementation and control”.

Since 1987, a new draft constitution of the ČSSR, ČSR and SSR had been under discussion. The importance of the National Front should have been included in it.

The zero real changes in the control of the NF by the KSČ did not prevent the propaganda from fully developing the thesis of the activation of the National Front and the overall democratization of the perestroika society.

The NF played perhaps its most significant role in the 1989 by-elections. The NF formally organised the elections at various levels of the

49 National Archives, National Front of the Czech Socialist Republic – Central Committee, carton 26, Zápis z jednání Sdružení společenských organizací ČR, 11th April 1990.

state and the citizens always voted for a single NF candidate. One of the changes in the by-elections in April and June 1989 was the new possibility to choose from more than one candidate. The NF was to play a large role here, with candidates from a wide range of proposers being put forward, but the NF organs would ultimately determine the resulting list of candidates.

On the eve of the collapse of communist power in Czechoslovakia, the NF apparatus acknowledged that the centrally directed activation of the organisation still had no significant results.

Paradoxically, the real activation of the NF was achieved during the fall of communism in Czechoslovakia. The still large NF apparatus decided to take advantage of this situation and strengthen its rapidly declining position by recruiting new members. It was forced to eventually dissolve in April 1990.

Extinction instead of Revival. A Failed Attempt to Legitimise Communist Power by Activating the National Front in Late Socialist Czechoslovakia

SUMMARY

The National Front of Czechs and Slovaks was formed during the Moscow negotiations between the London and Communist exiles in March 1945. It was an umbrella association of political parties that could be restored and participate in the government after the liberation of Czechoslovakia.

Thus, in many countries under Soviet domination, the National Front became an instrument of domination of communist power, but also an important legitimizing tool, as it pretended to involve non-communist sectors of the population and various voluntary organizations in a significant power struggle. An example of the misuse of this legitimising instrument of power in the Czechoslovak environment is the communist-organised formation of extra-constitutional action committees of the National Front in February 1948, which contributed significantly to the final takeover of power by the Communist Party.

The highest organ of the National Front of the ČSSR was the national conference, which elected the Central Committee and the Bureau. The highest bodies of the NF of the ČSR and SSR were the republican conferences, which elected their central committees. The structure was then subdivided into regional, county, city, district, and local bodies.

In February and March 1986, the 27th Congress of the Communist Party of the Soviet Union was held. It was led for the first time by the reformist Mikhail Gorbachev as General Secretary of the Communist Party of the Soviet Union's Central Committee. This was followed in March by the 17th Congress of KSCĚ, where Gustáv Husák announced the activation of the National Front.

Although official propaganda quickly took up the spin about the activation and revival of the National Front, real changes did not begin until the following year in response to the reformist meeting of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union in January 1987. It was not until mid-October 1987 that the Bureau of the Central Committee of the KSC approved “Proposals aimed at activating the NF and its affiliated organisations and increasing their participation in policy making, implementation and control”.

Among the new objectives was the transformation of the NF organs into places of controlled national discussion with the population. Other non-communist parties and organisations were to be mobilised, party and state decisions were to be discussed more intensively in the NF, and the NF was to co-propose draft legislation and suggestions or recommendations to the national committees. The election of officials was to be democratized by selecting from a more vetted pool of candidates.

The virtually zero changes in the control of the NF by the KSC did not prevent the propaganda from fully developing the thesis of the activation of the NF and the overall democratization of the perestroika society. In the late 1980s, the inversions of “activation”, “creative approaches” and “the end of passivity” in propaganda were firmly tied to the NF.

The NF probably played the most significant role in the 1989 by-elections. The NF formally organised the elections at various levels of the state and the citizens always voted for a single NF candidate. One of the changes in the by-elections in April and June 1989 was the new possibility of choosing from more than one candidate, which was the result of long debates among the top communists.

The way the KSC imagined this controlled democratisation of the elections was already evident on 20th April, when the by-elections for the members of the Federal Assembly were held. *Rudé právo* carried a report on the election under the headline “First time from more candidates”. However, only pre-screened cadres of the KSC and the NF parties and organisations were allowed to run.

Paradoxically, the real activation of the NF was achieved only after the fall of communist power in Czechoslovakia. Nevertheless, the trans-

fer of dialogue with the opposition under the auspices of the still communist-controlled NF failed. On the contrary, at the next meeting with the opposition on 28th November, it was agreed to abolish or amend three constitutional articles: on the leading role of the KSČ, on education in the spirit of Marxism-Leninism, and on the NF and the leading role of the KSČ within it.

The NF was still not abolished at the end of 1989. The still large NF apparatus decided to take advantage of this situation and strengthen its rapidly declining position by recruiting new members. It was forced to eventually dissolve in April 1990. The successor organisation, the “Association of Social Organisations of the Czech Republic”, no longer gained much influence in political life.

Individual Service Providing as an Economic Practice in Late Communist Czechoslovakia

ABSTRACT

The article examines the economic practice of individual service providing in communist Czechoslovakia from 1965 to 1989. It analyses changes in its legal regulation which occurred in years 1965, 1983 and 1988, and examines one unimplemented reform draft from 1989 which sought to establish a different form of state economic governance over individual businesses. It gives a quantitative account of individual service providing in the 1980s, as well as an insight into the spectrum of business areas individual providers operated in. The quantitative analysis draws on public statistical evidence and scattered archival sources, mainly from the East Bohemian region in the 1980s.

Keywords: Communism; Dictatorship; Czechoslovakia; Socialism; Central planning; Private businesses, Economic history; Perestroika

Introduction

While the history of communist repression performed by law enforcement bodies and that of resistance against such pressures remains a timely topic of scientific research, scholars have also paid close attention to practices of people who did not stand in direct opposition to the ruling institutions but sought legal means of promoting their own interests without crossing legal boundaries.¹ The interaction of individual or group agents and state institutions has been a rich source of case studies for research focused on so-called “moveable boundaries of

1 The article was supported in the research programme Strategie AV21 “City as a Laboratory of Change; Built Environment and Cultural Heritage for Safe and a High-Quality Life”. Many thanks go to Veronika Pehe for her comments on the preliminary version of the text.

dictatorship”.² The line between legal and illegal, allowed and prohibited, was sometimes more blurred than one would expect, and was in many cases determined in conflicts over loyalty, obedience and “Eigensinn” (“stubbornness”, or rather ability of an individual to pursue its own interests despite constraints imposed by the dictatorial authority).

Among the ideological fundamentals upon which the communist rule resided, the boundary between socialist and non-socialist (i.e., capitalist or bourgeois) economic practices was a particularly important one. For decades, the Communist party’s policy has been to suppress private enterprise and promote state-owned and state-controlled businesses. Nevertheless, even in communist Czechoslovakia, a country which had an unusually high level of nationalization of businesses and industries even when compared to other communist dictatorships, there was a niche in which individual gainful conduct was possible and legal. Providing services to citizens on an individual basis (*poskytování služeb občanů*) was a fringe practice, a realm of legal among various forms of individual enriching which existed in the communist era.³ This practice, established in 1965, authorized a private individual who obtained a necessary permit issued by a National Committee (*národní výbor*) to provide a limited range of services against payment. There was no legal claim to obtain this permission, nor was it possible to change one’s area of service providing without authorization of the Committee. The providers’ entrepreneurial freedom was severely limited, yet this specific group of economically active population undoubtedly represented one of the few examples of private business activity in the times of communist dictatorship.

In the following article, I will explain how the legal space for individual service providing was established in Czechoslovakia at the begin-

2 Thomas LINDENBERGER, Die Diktatur der Grenzen: Zur Einleitung, in: T. Lindenberg (ed.), *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zu Gesellschaftsgeschichte der DDR*, Köln 1999, p. 13–43.

3 For further information on various forms of illicit gainful activities in communist Czechoslovakia, see Adam HAVLÍK, *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*, Praha 2022, p. 40–45.

ning of the 1960s, and how it changed in the following decades. Analysing how some forms of private gainful conduct were legalized while other forms were criminalized can shed some light on where exactly the boundary between socialist and non-socialist economic practices was drawn by the state and party authorities, and how these boundaries moved during the communist dictatorship. The article also aims at providing some account of the quantitative proportions of this economic practice, even though the originally planned thorough statistical analysis could not be accomplished due to the scattered and only partially accessible data. An analysis of legal regulation and occurrence of this economic phenomenon can help us to understand how economic policies of the communist leadership evolved in three of four decades of the dictatorship, and how people reacted to changes in these policies, exploiting or disregarding the possibilities which were open for them.

Development of legal regulation

As the late 1950s brought along the last wave of nationalization of remaining private businesses in Czechoslovakia, the communist leadership felt free to proclaim a “socialist” character of the state in 1960. This meant not only adopting a new constitution and changes in state symbols, but also a deep going transformation of the contemporary legal system. The area of commercial law was a particularly important target for Czechoslovak post-Stalinist lawmakers, as it was here where the new, declaratively socialist social relations were to replace the remnants of the bourgeois social order. No longer were economic interactions considered stemming from conduct of private individuals, they were now almost exclusively ascribed to “socialist organisations”, i.e., state-owned enterprises (SOEs) and cooperatives.

However, as the new constitution of 1960 stated in Article 9, the existence of small scale private businesses (*drobné soukromé hospodářství*) was still compatible with the socialist economy.⁴ This article

4 Article 9, Act. n. 100/1960 Coll.

reflected mainly the unfinished collectivization of agriculture (which remained unaccomplished till the end of the communist dictatorship in 1989), but also provided a legal basis for small scale services operated by private individuals, whose existence was regulated by the government resolution n. 20/1965 coll. The new civil and economic codes (*občanský zákoník*, *hospodářský zákoník*), adopted in the early 1960s, assumed that commercial services would be provided almost exclusively by socialist organisations, the 1965 government resolution nevertheless established conditions under which providing small scale services by private individuals would be legal. This government resolution consisting of no more than eight paragraphs was the sole piece of legislation hedging the rudimentary private sector against the vast sea of “socialist ownership” until its replacement by a new government decree in 1982.

The constraints imposed upon private businesses by the 1965 government resolution were so strict that one doubts whether the term “private businesses” should be used at all, as the position of these “business owners” bore little to no resemblance to that of private entrepreneurs in market economies.⁵ First, the resolution explicitly stated that individual citizens were eligible only to “provide some services and repairs”, excluding any other area of commercial activity (e.g., trade or industrial production) from private operation. Second, only family members were allowed to help with service providing, as no “exploitation of workforce” (i.e., private employment) was legal according to the 1960 constitution. The resolution also listed social groups eligible to become “individual service providers”: besides housewives, pensioners and disabled people, it was open for workers, who nevertheless had to have another employment contract and additional permission from their first employer. Private business could only serve as a secondary source of income for workers. Most importantly, a permit issued by the local national committee (MNV) was a necessary precondition for establishing one’s private business, but there was to legal claim to obtain

5 See the government resolution n. 20/1965 Coll. „Guidelines for providing some services and repairs by citizens with permission of a National Committee, adopted by the government on 3rd March 1965“.

it. The committee was supposed to issue the permit only when there was no socialist organization in the area, which could provide the services in question. All in all, the existence of individual service providers largely hinged on consideration and goodwill of local authorities.

Further regulations included price caps (individual providers had to accept price lists issued by the state administration), which were meant to prevent “illicit enrichment” (*nedovolené obohacení*), and other limitations the national committee could impose upon providers regarding their opening hours or the place of operation. Moreover, the national committee was expected to revoke permission to provide services when it became apparent that a state-owned enterprise or a cooperative could replace the individual provider in the area the individual provider operated in.

The question of individual service providers was of little importance for the communist leadership. The fact that operation of individual businesses was regulated by a mere government resolution and not by an act of parliament is particularly telling, and the text of the resolution clearly indicates that individual service providing was considered a temporary measure, which would wither away with the ascent of communist society. The government’s goal was to find a suitable replacement for state-owned enterprises in remote areas, not to create a new stratum of socialist entrepreneurs similar to soviet NEPmen of 1920s. The abovementioned regulations effectively prevented any such social group from emerging, as the permits for individual providers were expected to be withdrawn when the services in question could be offered by the so-called socialist sector (i.e., SOEs and cooperatives).

What terms should then be used to describe the role of individual service providers in Czechoslovakia in 1960s and 1970s? Apparently, to call their activity “private enterprise” would be exaggeration, similarly as the term “business”, since both presume a substantial level of independence, which was clearly absent in the case of individual service providers. However, there was a clear difference between these people’s position and that of e.g., cooperative farmers or workers in state-owned enterprises. Individual providers received money directly from their customers and not from their employer, and their income was immedia-

tely related to the amount of work they performed. They also had at least a theoretical possibility to negotiate some key parameters of their work with the national committee and had no authority above to decide about how or by what means their work should be done.

Since one of the requirements for obtaining permission to become an individual service provider was either to have another employment or to belong to one of the economically non-productive social groups (e.g., pensioners, housewives or the disabled), the most accurate term at hand is simply “gainful activity” (*výdělečná činnost*). How many individual service providers there were in Czechoslovakia in 1960s and 1970s remains unclear, but since their number was not included in officially published statistical data, one can assume it was not particularly high. There was no individual providers association, neither a periodical nor a single monograph analysing this economic phenomenon, which is why it was practically invisible for historians until recently.

The 1960s Czechoslovak economic reform brought little change to the individual providers’ position. Its authors, inspired by the Polish debate in late 1950s and by authors such as Włodzimierz Brus,⁶ attempted to decentralize economic planning and to introduce some competitive elements into the existing system of state-owned enterprises. Any re-evaluation of the existence of a private sector in socialism was either rejected or considered insignificant due to the tiny extent of the private sector.⁷ 1970s saw no change in the legal position of individual service providers in Czechoslovakia.

Ironically, it was not the relatively radical economic reform attempt of the late 1960s, but a much milder set of economic measures adopted by the government in the early 1980s, which meant some improvement for scarce individual service providers in Czechoslovakia. The so-called Set of Measures (*Soubor opatření*), adopted by the Czechoslovak

6 Włodzimierz BRUS – Jaroslav LIŠKA, *Modely socialistického hospodářství: všeobecné problémy fungování socialistického hospodářství*, Praha 1964.

7 For an analysis of the 1960s and early 1970s debates on forms of socialist ownership, see Václav RAMEŠ, From Market Socialism to Privatization. The Czechoslovak Economists and the New Expert Critique of Socialist Economy in Times of Normalization, *Prague Social and Economic History Papers* 29, 1/2019, p. 21–46.

government in 1980, was a group of legislative acts, expected to enhance productivity of the national economy without resorting to banned reform communist policies of 1960s. The Set of Measures, however, failed to achieve its main aim, i.e., to enhance SOEs' productivity by merely adjusting the system of economic planning indicators without diminishing the power of central planning institutions, which was publicly admitted by federal Prime Minister Lubomír Štrougal in 1986.⁸ A few years after its introduction, even the communist leadership deemed the Set of Measures unsuccessful.

Nevertheless, the Set of Measures brought a new approach to individual service providers, even though this group of economic agents was far from the centre of its attention.⁹ Changes in this area, albeit rather undetectable from the distant perspective of market economies, meant some improvement in private providers' position and provided them with a higher level of legal certainty. Their new and somehow more secure position was reflected in the fact that, unlike previously, their legal status was now regulated by the *Civil Code*,¹⁰ the *National Committees Act*¹¹ and the *Internal Trade Act*.¹² Anchoring their regulation into key pieces of economic legislation showed that individual service providers were considered more important than in two previous decades and became a more or less stable feature of the so-called "economy of developed socialism".¹³ As the explanatory report to one of

8 Václav PRŮCHA, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, 2. díl, Období 1945–1992*, Brno 2009, p. 699 (footnote n. 43).

9 The officially published text of the Set of Measures did not even mention individual service providers as a topic for discussion. See *Hospodářské noviny*, 11–12/1980 (supplement).

10 Paragraph 50 of act 131/1982 coll., which amended the Civil Code 40/1964 coll. (§489a).

11 Paragraph 16 of act 137/1982 coll., which amended the National Committees Act 69/1967 coll. (§22b).

12 §24–§28 of Internal Trade Act 127/1981 coll.

13 See the explanatory report to Act 127/1981 coll. presented to the Czech National Council, which explicitly states that „selling goods by citizens is regulated by an act of parliament due to its importance.“ Source available at https://www.psp.cz/eknih/1981cnr/tisky/t0009_03.htm (last access on 4th April 2023).

the acts stated, individual service providing “is proving itself and will be used even more in the future”.¹⁴

How did the position of individual service providers change in early 1980s? While the 1965 government resolution explicitly stated that permission was to be issued only for pensioners, the disabled or women on maternity leave, a new government regulation from 1982 (replacing the previous resolution) did not prioritize any specific social group and set only one condition for obtaining it: one had to have another employment besides the service providing. The aforementioned social groups were exempt from this condition, as they were recipients of state pensions who could conduct their gainful activity under similar conditions as previously. Moreover, individual providers were allowed to use the aid of up to five of their family members, who, nevertheless, could not be employed by the provider.¹⁵ The new regulation sought to preserve the principle of not granting legal basis for private businesses, but at the same time to enable using additional workforce where necessary, enlarging thus the already existing niche for individual gainful activities in the “real existing socialism”.

However, a National Committee could also allow citizens to provide services on a full-time basis, without any additional employment. This was to be reserved for exceptional cases only, when the provided service was “in short supply” in the area or when its providing by a SOE or a cooperative was considered “uneconomical”.¹⁶ De facto legalizing private gainful activity as a sole source of income meant a significant liberalization of previous restrictions and a beginning of a gradual re-definition of what the term “socialist economy” could involve, which further accelerated in the late 1980s. The progress towards a slightly more market-oriented socialism was palpable despite enduring restrictions the new regulation adopted from the previous era (e.g., citizens could provide services on a private basis only to other citizens and not to

14 See the explanatory report to Act 137/1982 Coll., presented to the Czech National Council. Source available at https://www.psp.cz/eknih/1981cnr/tisky/t0035_03.htm (last access on 4th April 2022).

15 See government regulation n. 154/1982 Coll., § 4.

16 See government regulation n. 154/1982 Coll., § 3.

SOEs or cooperatives, many areas of business were excluded from private operation, providers could operate only in the area administered by their National Committee etc.).¹⁷

Quantitative account

However, the public reaction to broadening of the space for private gainful conduct was rather indifferent, as the statistical evidence of private service providers shows. No substantial changes in individual providers' numbers were recorded in the first half of the 1980s. The Statistical Yearbook shows that there were roughly 9 000 people working as individual providers in 1980 (i.e., 0.12% of national workforce), 39.2% of whom were women. Five years later, in 1985, when the more favourable regulation had been in effect for more than two years, this number changed only insignificantly to 12 500 providers (i.e., 0.16% of national workforce), with approximately the same percentage of women (42.5%). A more visible increase, however, came only a year later, when the number of providers almost tripled to 35 000 (i.e., 0.45% of national workforce). Interestingly enough, this increase also meant a decline in women's share, to 20% of providers. The gap between the share of male and female providers further widened through the 1980s, to mere 17.3% of women in 1989, when there were 86 750 providers in Czechoslovakia (approx. 1.10% of national workforce).¹⁸ This could sig-

17 See government regulation n. 154/1982 Coll., § 2. Other government regulations and ministerial decrees listed activities to be performed by SOEs or cooperatives only, i.e., chimney sweeping or public transport (Decree of the Ministry of Interior Affairs of the Czech Socialist Republic n. 111/1981 coll.). On the other hand, a new regulation of private lodging was adopted shortly after these measures came into force, in 1984 (see government regulation n. 63/1984 Coll.).

18 *Statistická ročenka České a slovenské federativní republiky 1990*, Praha 1990, p. 198. The yearbook contains data gathered during the year 1989, including a summary of some data from the previous decade. The numbers for year 1986 were taken from *Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1988*, Praha 1988, p. 550. The only yearbook with substantially different data for year 1985 was issued in 1985, which shows higher number of permits issued by 1985 (*Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1985*, Praha

nify that individual providing became more popular among traditional crafts such as repairers, carpenters etc., which were traditionally done by men, whereas the share of mothers on maternity leave rapidly sunk. Apparently, individual service providing became substantially more popular among non-pensioners and men in the second half of the 1980s. In contrast to this dynamic development, the share of individual providers in Czechia and Slovakia remained relatively stable: between 75% and 82% of them resided in Czechia while only 25% to 18% lived in Slovakia.¹⁹

Moreover, statistical records also show that in the early 1980s, service providing became the prevalent economic activity of people in the Czechoslovak private sector, as the number of private farmers (*jednotlivě hospodařící rolníci*) had been gradually sinking and dropped from 14 851 in 1980 (5 000 individuals more than the number of individual providers for that year) to mere 4 204 in 1989 (compared to 86 750 individual service providers in the same year).²⁰ Surviving data from the Eastern Bohemian Region (*Východočeský kraj*) show that the decline in private farmers occurred in all its districts simultaneously.²¹ The number of individual providers in the East Bohemian region slightly increased in the crucial year 1983 (from roughly 1 100 to 1 400) when the new regulation was adopted, but some of its districts experienced a decline during the same period, which makes it difficult to draw a unified picture for the whole country given the only partial nature of the surviving

1985, p. 546), reaching almost 25 000 for that year. The reason for this confusion is unknown and is not reflected in later yearbooks, which all list substantially lower numbers for 1985. As all later editions of the yearbook contain data similar to those in the 1990 edition, the exceptionally high numbers in the 1985 yearbook were excluded from the dataset for this article. All calculations of the providers' share in national workforce were made by the author.

19 *Statistická ročenka České a slovenské federativní republiky 1990*, p. 198. Calculations made by the author.

20 *Ibid.* The absolute number of private farmers was always slightly higher in Slovakia than in Czechia, despite the difference in the number of inhabitants.

21 For an unknown reason, the only region for which there are sufficiently detailed data about individual service providers throughout the whole 1980s is Eastern Bohemia. Other regional statistical offices did not publish their yearbooks (or these are not available in the National Library nor in regional libraries).

data.²² Unfortunately, no statistical evidence for the city of Prague has been found.²³

One may hypothesise that the relatively stable legal regulation of private farming, based on high taxation and levies, discouraged farmers' offspring from taking over the family tradition of private agricultural business, which found itself in an uneven competition with the relatively well-developing and increasingly mechanising cooperative farming sector.²⁴ On the contrary, private service providers found their legal situation gradually improving during the 1980s, which eventually led them to become the most numerous group in the Czechoslovak private sector in times of the communist dictatorship. While the demand for agricultural goods was more or less met by the existing Czechoslovak cooperatives and state farms (*státní statky*), the shortage and inaccessibility of services was omnipresent and created great demand for additional providers besides SOEs and cooperatives operating in the area (in addition to thriving grey economy).

As previously mentioned, the first noticeable rise in the number of individual service providers occurred between years 1985–1986. The at the first sight unimportant “delay” between the early 1980s legislation and its direct impact on the number of individual providers could be explained by the official beginning of the Czechoslovak perestroika

22 Calculations made by the author. Statistical data taken from the following statistical yearbooks: *Statistická ročenka. Východočeský kraj. 1986*, Hradec Králové 1986, p. 129. *Statistická ročenka. Východočeský kraj. 1984*, Hradec Králové 1984, p. 130. *Statistická ročenka okresu Hradec Králové. 1981*, Hradec Králové 1981, p. 16. *Statistická ročenka okresu Trutnov*, Trutnov 1981, p. 62. *Statistická ročenka okresu Trutnov*, Trutnov 1986, p. 70. *Statistická ročenka okresu Havlíčkův Brod*, Havlíčkův Brod 1981, p. 60. *Statistická ročenka okresu Chrudim*, Chrudim 1981, p. 58. *Statistická ročenka okresu Náchod*, Náchod 1981, p. 60. *Statistická ročenka okresu Pardubice*, Pardubice 1981, p. 68.

23 The only related documents which could be found in the Prague City Archives (Archiv hlavního města Prahy) are from the city suburb Praha – Kyje, but they provide only insufficient evidence.

24 See the analysis of the Czechoslovak agricultural sector in V. PRŮCHA, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 2. díl*, p. 736–760. However, it has to be noted that this hypothesis does not draw on any thorough research on the subject of private farming in communist Czechoslovakia, as no systematic analysis of this interesting phenomenon has been published.

(*přestavba hospodářského mechanismu*), which was announced in January 1987.²⁵ While the early 1980s changes were a part of the Set of measures, a reform attempt the impact of which was limited mainly to managers and related experts and which was largely ignored by the general public, perestroika was much more visible even for politically indifferent people, as it was accompanied by changes in international relations, involved other communist countries and its effect included e.g., certain weakening of censorship. Therefore, a hypothesis can be made that while prospective individual service providers might have considered the early 1980s legislation the proverbial “drop in the ocean” and more likely a temporary alteration of previous normalcy, the late 1980s changes encompassed a far broader spectrum of areas and might have convinced them that some bigger social and economic change was to occur.

This hypothesis (regrettably hard to prove or disprove, given the lack of systematic oral history research in this social group) can also explain why the growth in numbers of individual providers had occurred before the last major change in Czechoslovak legislation on the subject was adopted in 1988. The new government decrees on “selling goods and providing services by citizens under permission of a national committee”, which took effect on 1st January 1988, replaced the aforementioned pieces of legislation, and broadened the space for individual gainful activities in communist Czechoslovakia.²⁶ The first traces of growing interest in becoming individual service providers, however, had become visible a whole year before the new legislation took effect. It sounds plausible that the previously mostly unused possibility of earning money outside the traditional employment contract (or legalizing one’s income from grey economy) became more attractive only when one could expect that it would not be a short-lived measure, but a part of a more stable and extensive policy change.

The 1988 government decrees brought another substantial change to the emerging Czechoslovak private sector and constituted a third

25 V. PRŮCHA, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 2. díl*, p. 691.

26 See government decrees n. 1/1988 Coll. (for Czechia) and n. 2/1988 Coll. (for Slovakia). Texts of the decrees are identical.

legislative regime in which it operated (after previous decrees from 1965 and 1982). How did they change the situation? From 1988 on, permits issued by National committees were not territorially limited to the issuing committee's area of operation, i.e., the providers could use their permit from one town to do business in other places as well. Also, the decrees stated that permits' validity should be permanent (even though permits for a fixed period of time were also legal) and even mentioned the possibility of individuals renting premises for the purposes of providing their services (this had to be further approved by a national committee).

Moreover, the scope of activities providers could perform was defined somehow more broadly than in previous years, being described as "substantial performances including selling goods and preparing food and beverages" (*věcná plnění a výkony včetně prodeje zboží a přípravy pokrmů a nápojů*). The new definition has opened more opportunities for private individuals to profit from. In theory, they could provide any service apart from those which were specifically excluded in the decrees or in other legislation (e.g., in-warranty repairs, organizing concerts, road transport, selling weapons and poisons etc.), and were allowed to use not only their family members, but also "other citizens" as workforce, on the condition that these had another employment.²⁷

Even though national committees still had the authority to withdraw permits at virtually any time, it is obvious that, once again, the individual providers' situation considerably improved in 1988. The perestroika legislation also enabled individuals to rent existing business premises from SOEs or cooperatives, a possibility advocated by the general secretary of KSČ Miloš Jakeš in his infamous Červený Hrádek speech in the summer of 1989.²⁸ Jakeš's public criticism of poor economic performance and his endorsement of individual economic initiative (albeit limited) showed that unlike in previous years, the communist leadership expected individual entrepreneurialism to play a role in the future economic order of socialism.

27 See government decrees n. 1/1988 Coll. and n. 2/1988 Coll.

28 This possibility was also involved in decrees n. 1 and 2/1988 Coll.

A path not taken

The change in the communist leadership's attitude towards non-state and non-cooperative economic activities can be further supported by documents found in the fonds Presidium of the Central Committee of KSČ in the National Archives. In May 1989, its members discussed "The proposed principles of legal regulation of small businesses" (*Návrh zásad právní úpravy drobného podnikání občanů*), a document preparing the ground for further legalization of private businesses.²⁹ Even though the ideas presented in this proposal were never put into practice, they can shed some light on how the last communist leadership expected the socialist economy to further evolve, and what role private businesses were to have in it. The fact that the document drafted in spring 1989 proposed new substantial changes in the existing approach towards individual providers suggests that Czechoslovak perestroika needs to be examined not as a coherent design prepared in 1986–1987 and implemented in the following years, but rather as a set of improvisations and sudden changes in economic policies.

One of the impulses which made the communist leadership prepare a new regulation of individual businesses only months after the previous one had been adopted was the fact that even though numbers of individual providers had risen considerably after the last change, they were still considered low, and the overall private entrepreneurial activity was deemed insufficient. A survey made in early 1988 showed that many prospective individual service providers feared the current rules could change soon, which discouraged them from entering the market and from renting premises for their businesses (the second possibility was largely left unused).³⁰ Significantly, this was considered a problem for further development of perestroika by the communist leadership, and a major shift in approaching private entrepreneurial activities was

29 Národní archiv (NA), fonds KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – Předsednictvo 1986–1989 (KSČ-ÚV-02/1), volume (vol.) P117/89, depository number (dep. n.) I, Návrh zásad právní úpravy drobného podnikání občanů (May 1989).

30 NA, fonds KSČ-ÚV-02/1, vol. P117/89, dep. n. I, Návrh zásad právní úpravy drobného podnikání občanů, Supplement II, p. 1.

proposed. All existing decrees and regulations related to individual service providing were to be replaced with a single law approved on the federal level, which would unify and simplify the existing regulation. Moreover, the “public interest in developing small businesses” was to be anchored in the new constitution. Unlike previous pieces of legislation, the new law proposal was expected to be based on the legal maxim “everything which is not prohibited is allowed”, opening all areas of economic activity for private conduct except for those specifically excluded by the law itself.³¹

Even though the proposed list of business areas reserved only for SOEs and cooperatives was exhaustively long and numbered forty-two items (including selling insurance, giving loans, mining or operating travel agencies), it marked a clear break with the past. National committees would be allowed to deny permission for individual business only under conditions specified by the law, and their decisions could be reviewed by administrative courts.³² Here, the proposal anticipated the existence of administrative judiciary bodies, creation of which was also only in the preparatory phase and was not finished until the fall of the dictatorship. The accelerating pace of perestroika was visible not only in changes in the regulation of private business, but also encompassed the area of state administration, which was to undergo substantial redistribution of power.

The new design also partly revoked the traditional communist aversion to private employment. Similarly to the previous legislation, the new law proposal preferred individual businesses to exploit the workforce of family relatives if necessary, rather than employing people outside the family, but it did not outlaw engaging other individuals and allowed them to sign a contract of employment with a private entrepreneur.³³ Large or even medium scale private businesses remained equal-

31 Ibid., p. 2.

32 NA, fonds KSČ-ÚV-02/1, vol. P117/89, dep. n. 1, Zásady právní úpravy drobného podnikání občanů, p. 1–11, and Supplement B (the list of activities reserved to SOEs and cooperatives).

33 NA, fonds KSČ-ÚV-02/1, vol. P117/89, dep. n. 1, Zásady právní úpravy drobného podnikání občanů, p. 7.

ly undesirable as in previous decades; however, what changed was the fashion in which they were to be eliminated. The wages paid by private businesses would be subjected to heavy progressive taxation, which would make employing larger numbers of employees uneconomical. The top tax rate was expected to be set at 35% plus 15% mandatory health insurance, totalling 50%, a rate which would effectively discourage anyone interested in employing workforce larger than a couple of individuals.³⁴ Another factor that would significantly limit private individuals' entrepreneurial freedom would be price caps, set by the Federal Pricing Authority (*Federální cenový úřad*).

Nevertheless, the 1989 law proposal expressed a new rationale of economic governance, which was based not on direct prohibition and suppression, but on using "economic means", e.g., taxation and licensing. The early 1960s idea that economic activity belonged to SOEs and cooperatives and should be therefore regulated by the economic code (while the civil code would regulate mostly non-economic activities of private individuals) was abandoned, marking a diversion from one of the core principles of the declaratively socialist social order.³⁵ Moreover, the 1989 law proposal also included *de facto* abolishing the state monopoly on international trade, stating that private individuals would be allowed to import goods necessary for their business operation.³⁶ The until now almost unknown document shows a shift from a social and economic universe in which private business was essentially unthinkable towards a more market-like order of things, in which private gainful activities would be strongly regulated rather than prohibited. The last Czechoslovak communist leadership brought itself to follow the path to a specific blend of socialist aspirations and market practices, similar to the one taken by their Hungarian counterparts in the previous decade.

34 Ibid.

35 See the analysis of 1964 economic code by Hynek BAŇOUC, *Hospodářské právo*, in: Michal Bobek – Pavel Molek – Vojtěch Šimíček (eds.), *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*, Brno 2009, p. 739–740 and the analysis of 1964 civil code by Petr Bělovský (ibid, p. 436–440).

36 NA, fonds KSČ-ÚV-02/1, vol. P117/89, dep. n. 1, *Zásady právní úpravy drobného podnikání občanů*, p. 7, 8.

To sum up, there were three different legal regimes for Czechoslovak individual service providers, plus one in statu nascendi. Their comparison shows a gradual shift from what Janos Kornai called “the classical system” towards a market socialist model, and from the “old” to the “new” economic governance.³⁷ While in the 1960s and the 1970s, the Czechoslovak legislation expected individual business to wither away in the foreseeable future, the communist leadership *de facto* accepted its long-term existence in 1982, several years prior to perestroika. The beginning of reform measures in the late 1980s showed that small-scale private entrepreneurial activities were expected to improve availability of services, and the follow-up reform proposals indicate that the level of approval for private businesses among the communist leadership was considerably rising. The new rationale of economic governance, incorporated in the 1989 law proposal, was based on limiting the state interventions into the economic life by law, which would protect emerging private businesses from up-to-then almost unlimited prerogative state.

In his analysis of perestroika legal science discussions, Michal Kopeček states that their outcome was “a vague notion of socialist state of law (*socialistický právní stát*) sui generis, unpronounced, theoretically unelaborated, but anticipated by some authors in remarks and allusions. It was a notion of an authoritarian and paternalistic state ruled by law, which did not challenge the socialist order nor the leading role of the Communist party, yet it called for limiting its prerogative and for the ‘sovereignty of law and the Constitution’, which was to be above momentary political interests and decisions”.³⁸ The shift towards limiting the state institutions’ power by law described by Kopeček was visible in legal scientists’ reflexions at the same time when we observed a similar shift in regulation of emerging private businesses, even though the second one can be attributed to a different group of actors (high

37 János KORNAI, *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, New York 1992.

38 Michal KOPEČEK, Vládnout právem. Česká právní věda od „represivní legality“ k právnímu státu, in: Adéla Gjuričová – M. Kopeček – Petr Roubal – Matěj Spurný – Tomáš Vilímek, *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, p. 71.

party and state officials who were in charge of drafting reform measures), without direct personal links to the first one. One can hypothesize about a more general shift in expert and decision-making milieus towards a new concept of socialist governance and socialist economic and legal order, based on the aforementioned principles.

A short enquiry: individual service providers in Eastern Bohemia in 1980s

As stated previously (see footnote n. 21), the only available body of sufficiently detailed statistical data which makes it possible to analyse the situation of individual providers within one particular region is the collection of statistical yearbooks issued by East Bohemian statistical offices. Therefore, a further research in archival collections of local authorities has been conducted in the same region, in order to ensure mutual comparability of statistical and archival data. A further comparison with other regions could bring more insight into potential local differences and make this article's conclusions more precise; such research is, however, beyond the scope the presented study, and so is an analysis of other aspects of individual service providing (e.g., its depiction in contemporary culture or its potential investigation by the secret police).

The surviving archival evidence (scattered and difficult to access due to personal data protection) and available statistical data provide some insight into spatial and professional distribution of individual service providers in the 1980s, as well as into the administrative process on the National Committees' level which a prospective provider had to undergo in order to obtain the necessary permit. While the early 1980s permit templates show that local authorities paid only limited attention to this area of administration (the permits contained only provider's basic personal data, the branch of operation and a reference to the most important regulations the provider had to follow), the late 1980s permit templates collected data on the exact area of operation, opening hours and people aiding the provider in the business opera-

tion. The relationship between the provider and any additional workforce involved in his business had to be clearly stated (e.g., family member, colleague); the template contained enough space for listing only one assisting person (even though putting multiple people on the list was legal and sometimes occurred). Apparently, the employment relationships between private individuals were to be under close scrutiny. The applicant also had to name the socialist organizations he intended to offer services to; their names would later be listed on the permit so that the provider could not expand his business activities without further authorization of the National Committee.³⁹

The archival fonds of the National Committee in Hradec Králové (a seat of regional administration with approximately 90 000 inhabitants) show that the National Committee inspected providers' tax duties usually once a year.⁴⁰ Minutes from meetings of one of the National Committee's commissions in Hradec Králové show that even though the providers were not supposed to be given permission if the service was provided by an SOE or a cooperative, the committee was willing to withdraw an already given permit only if the person stopped providing the services (i.e., was not economically active anymore).⁴¹ This could indicate that some limits imposed on individual providers (according to which individuals should be allowed to provide services only when these could not be provided by SOEs or cooperatives) were not taken into consideration by authorities on the local level.

A look into the collection of permits from the late 1980s Hradec Králové region also shows that the original idea of using individual providers as a replacement of temporary unavailable SOEs or cooperatives

39 Státní oblastní archiv Hradec Králové (SOA HK), fonds Okresní úřad Hradec Králové (f. OÚ HK), item 1 1/88 v 10, HK 898-984.

40 SOA HK, fonds Městský národní výbor Hradec Králové (f. MNV HK), box 372, inventory number (inv. num.) 1901. Yearly reports of the Černilov (a village near Hradec Králové) financial commission's meetings show that reports on providers' tax duties were usually presented once a year. The individual providers' agenda usually came under competence of a financial commission or a municipal economy commission of the local National Committee.

41 SOA HK, f. MNV HK, box 16, inv. num. 905, Zápis ze schůze komise místního hospodářství 11. 12. 1986, p. 2.

corroded on the local level. Theoretically, no providers would be needed in large cities such as Hradec Králové or Prague, as there were enough SOEs, cooperatives and municipal enterprises operating in the area (even though scarcity of their services was proverbial). Despite this, the number of permits for car repairers, masons, locksmiths, upholsterers or even programmers in the city of Hradec Králové, which survived in the archives, reached almost 50 in 1989.⁴² Most of them were men, women comprised only about one tenth of providers, and only one of the surviving permits was issued for a pensioner. Approximately 80% of the surviving permits were issued for workers who had another employment; only one fifth used it as their main employment. Around 40% of providers listed at least one person assisting to their business, of which only 15% listed people outside their family (“co-citizens”, *spoluobčané*). Only 30% of those who used assistance of other people listed two names, others only one. In Hradec Králové, the most represented professions were construction works and repairs, plumbing and producing traditional local sweets.

Data for surrounding towns and villages show trends which differ in some aspects, but in general create a very similar picture. A sample of 144 permits issued in eleven villages and towns in Hradec Králové region shows that 54% of them were issued in 1990, and therefore had to be removed from the sample.⁴³ Of the remaining 65 permits, roughly 10% were issued to women and 7% to pensioners (regardless of sex), and 10% of providers listed it their main employment. Of the 14% who listed at least one person assisting to their business, only 3% employed more than one person and only 2% employed someone from outside of

42 SOA HK, f. OÚ HK, item 1 1/88 v 10, HK 898-984. All surviving permits for Hradec Králové can be found in this box. All the following calculations were made by the author.

43 SOA HK, f. OÚ HK, item 12 1/88 v 10. The examined sample comprises of 16 towns and villages, five of which issued no permits at all. The remaining set comprises of one town of 5 000 inhabitants (Chlumec nad Cidlinou) one town of 3 000 inhabitants (Černilov) and nine villages of population under 1 500 inhabitants (Blešno, Boharyně, Černožice, Dobřenice, Dohalice, Dolní Přím, Hoříněves, Hlušice and Králíky). Data about population were taken from *Statistický lexikon obcí ČSSR 1982. Díl I.*, Praha 1984, p. 566–569.

their family. The most represented professions were repairers, carpenters, stonemasons, plumbers, decorators, painters, roofers, sharpeners, dressmakers, and hairdressers, but the list also shows two innkeepers and one haulier. The last case is also one of the only two surviving examples of a permit being withdrawn by the National Committee, because any form of road transport was reserved for SOEs only.⁴⁴ Apparently, local authorities did not consider the accessibility of the service in the provider's area of operation when deciding about withdrawing someone's permit.

The amassed statistical data show a slightly higher proportion of employed pensioners in villages and a substantially higher number of providers *per capita* in smaller towns and villages than in the city with a population reaching 100 000. While there was one provider per 1 950 inhabitants in Hradec Králové, there was one provider per 259 inhabitants in the selected smaller towns and villages, a number more than seven times higher.⁴⁵ Nevertheless, a comparison with another big city for which we have some data, the former mecca for interwar entrepreneurialism Gottwaldov/Zlín, shows that the concentration of providers in a city of a size comparable to Hradec Králové could equal that in the country.⁴⁶

Conclusion

The legal position of individual service providers underwent several changes after its establishment in 1965. Initially only tolerated and

44 See §29 2 b) act n. 68/1979 coll. The other example of a permit withdrawal was due to environmental damage caused by the provider.

45 More specifically, there were 49 providers in 95 588 inhabitants in Hradec Králové and 65 providers in 16 830 inhabitants in the selected villages. Data about population were taken from *Statistický lexikon obcí ČSSR 1982. Díl 1.*, p. 566–569.

46 In 1989, there were almost 350 providers among 86 966 inhabitants of Zlín, i.e., one provider per 257 inhabitants. See Vítězslav SOMMER, Zlín postsocialistický, in: David Valůšek – Ondřej Ševeček – Vítězslav Sommer (edd.), *Dějiny města Zlína 2: Moderní město*, Zlín 2002, p. 323.

soon to be replaced by SOEs and cooperatives, they enjoyed little freedom and did not reach significant numbers from 1965 till early 1980s. A crisis of the Czechoslovak socialist economy in early 1980s brought along the so-called “Set of Measures”, a reform attempt, which changed the providers’ position after nearly two decades. Its authors claimed that individual service providing was “proving itself” and would play an important role in the socialist economy of the future, changing its role from a merely tolerated residue of pre-socialist economic relations to an integral part of the socialist economic order. The last change in its regulation, which took place in 1988, further loosened the restrictions imposed upon this economic practice and enabled providers to employ people outside their family, crossing one of the important borders of dictatorship which prohibited private employment of workforce. The last, unrealized reform was to have been a part of a broader reform of economic governance, based on a shift from direct prohibition to using “economic means”, i.e., taxation and licencing.

Individual service providing remained a marginal economic practice until the very end of the communist dictatorship. However, the second half of the 1980s saw the total numbers of individual providers rising up to more than 80 000 permits issued by 1989; even before that, individual providers had been by far the most numerous group in the Czechoslovak private sector. A qualitative analysis shows that this economic practice was attractive mainly for men in crafts, while the initial target group of women and pensioners was much less represented. A spatial analysis shows that there were substantially more providers per capita in smaller towns and villages than in cities, even though local authorities did not prevent city providers from operating in the same areas as local SOEs and cooperatives.

The examined development of individual service providing in the times of the communist dictatorship shows a substantial change in one of its important boundaries: the admissibility of private gainful activities, the constraints of which were opening for at least a decade prior to the revolution in 1989. Another limit which gradually eroded through the 1980s was the prohibition of private employment, an important ideological cornerstone of the communist dictatorship. The 1988 regu-

lation allowed providers to employ workers not from their family (on the condition these had another employment besides working for the provider), and the reform draft from 1989 planned to move this boundary even further, crossing some until-then impenetrable limits such as the state monopoly on import of goods from abroad. Apparently, the penultimate communist leadership was in search of a new economic system, which would utilize private individuals' initiative better, while not putting the party's monopoly on political power in danger by creating a new, potentially influential socioeconomic group of private entrepreneurs.

Individual Service Providing as an Economic Practice in Late Communist Czechoslovakia

SUMMARY

The practice of individual service providing was established in 1965 by a government decree, which sought to fill in the voids in supply of services by the state-owned enterprises and cooperatives. During the first 17 years of its operation, it created only limited space for private gainful conduct and mainly reflected the idea that in a future communist society, all economic activities would be performed by the so-called socialist sector. This approach changed in 1983, when a new regulation of individual service providing was adopted and individual service providing became a permanent part of the officially proclaimed economy of the real socialism. In spite of new, more relaxed restrictions, the reaction of economically active population was rather passive, possibly due to their mistrust in the government economic policies. A significant rise in individual service providers occurred only after 1986, when their numbers started to multiply, reaching over 86 000 issued permits in 1989 and representing approximately 1.10% of national workforce. While the first legal regulation banned any private employment, the following legislation in the 1980s opened some space for private individuals to be employed by their fellow citizens. The last reform proposal from 1989, which never went into operation, suggested a turn from the previous system of restrictions of private businesses and elaborated a less prohibitive and more regulative approach, marking a change in the state economic governance. At the end of the communist dictatorship, individual service providing was used mostly by craftsmen and repairers, but also by entrepreneurs in emerging areas of commerce. A spatial comparison performed in the East Bohemian region shows a higher share of individual providers in villages and small towns than in big cities, the limited amount of available data does not, however, allow broader generalizations in this regard.

KRONIKA | CHRONICLE

12. sjezd historiků mezi modernitou a tradicí

Ve dnech 20.–22. září 2022 se do Ústí nad Labem sjelo na 600 historiků a historiček (nejen) z celé České republiky. Příležitost k tomu zavalil 12. sjezd českých historiků, který v tomto severočeské městě pořádala Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně. Ve třech dnech se u šesti kulatých stolů a 40 volných panelů akademici bavili o široké škále více či méně palčivých témat, která nyní hýbají českou historickou vědou. Nejen díky brilantní organizaci se tak v Ústí konal nezapomenutelný kongres, ve kterém krystalizovalo vše, co česká historiografie v posledních deseti letech prožila. Červenou nití, která byla zmíněna při slavnostním zahájení a která se táhla většinou hlavních zasedání, byl vztah historiografie a společnosti. Zejména nelehkému postavení historika v dnešní době se pak po právu dostalo velké pozornosti.

Sjezd historiků se vyznačoval obrovským záběrem, který ve svém programu nabízel. Možné tak bylo vybírat na jedné straně z tradičnějších témat týkajících se politických dějin, na druhé straně z velmi aktuálních a moderních výzkumů, například enviromentálních dějin či výzkumů epidemie a společnosti. Mimo to se celá řada panelů, jako například „Dějiny vojenství a jejich současné interdisciplinární přesahy“, pokoušela zhodnotit, jak se poměrně konzervativní výzkum v posledních deseti letech posunul, v jakém stavu se nyní nachází a jakým směrem se dá v budoucnu vykročit. Jediné negativum tak představoval do očí bijící nedostatek výzkumu ke starším dějinám, který byl součástí pouhých sedmi panelů. Vzhledem k obrovskému množství příspěvků (na 400), které na sjezdu zazněly, nebylo v žádném případě možné stihnout vše. Volba tak zůstávala především na osobních preferencích každého účastníka. Pohled, který zde poskytnu, bude brát samozřejmě v potaz pouze panely a zasedání, která jsem v Ústí nad Labem v druhé polovině září navštívil. Jednalo se tudíž zejména o příspěvky zaměřené na 19. století nebo na fungování historické vědy v dnešním světě.

Obecně se dá zhodnotit, že úroveň panelů jsem byl příjemně překvapen. Panel „Labour history v České republice“, který reaguje na obnovující se tradici výzkumu dělnických hnutí, přinesl celou řadu nových podnětů zejména k výzkumu období přelomu století. Debata sice v určitém

smyslu zaostávala za inovativností jednotlivých prezentovaných témat, ale přítomnost tří panelů zabývajících se dějinami práce a pracujících na sjezdu historiků dle mého názoru svědčí o definitivním návratu levičové historiografie do českého mainstreamu.

Jiným způsobem byl inovativní také panel „Bída historie?! Genealogie, DNA a rodinná historie“, jehož zaměření by sice nasvědčovalo poněkud tradičnějšímu ražení, ale příspěvky v žádném případě staromódní nebyly. Jak jednotlivé referáty, tak následná diskuse přinesly celou řadu zajímavých poznání. Během jednoho panelu tak na téma genealogie a rodinné historie bylo nahlíženo z několika různých perspektiv – ať už prostřednictvím paměťových studií, public history či historické demografie. Zároveň bylo přednášejícími evaluováno, jaká úskalí využívání těchto metod a konceptů ke studiu genealogie a rodinné historie přináší.

Naopak panel zvaný „Šlechta v předmoderní době I“ se dle mého názoru zcela ze stínu tradičních výzkumů nobility vytrhnout nedokázal. Ačkoliv garant Jan Županič na počátku přednesl příspěvek, který předložil moderní a kompaktní pohled na šlechtu v 19. století, většina ostatních prezentujících zcela nenaplnila očekávání vyvolaná líbivými názvy příspěvků. Z velké části tak zazněly rozšířené biogramy jednotlivců či skupin jednotlivců, jimž však chyběl širší přesah, který by ukazoval šlechtice coby součást společnosti či opravdu vystihl specifickou identitu nobility.

Dle mého nejsilnějším panelem, věnujícím se 19. století, byla „Analýza sociálních sítí v historické perspektivě“. Analýza sociálních sítí je metoda, která v českém prostředí začíná v posledních pěti letech nabírat na popularitě. Velkou zásluhu na tom mají i garanti panelu z Masarykova ústavu a archivu Akademie věd, Alice Velková a Martin Klečacký. Užitečnost metody se ukázala ve velké části příspěvků v prvním sezení panelu, když příspěvatelé většinou na základě velkého množství dat představili nové závěry týkajících se komunitních vztahů především v 19. století. Zásadním tématem přitom bylo například kmotrovství, jehož sociální funkci autoři důvěryhodně zhodnotili. Mimo tento fenomén se také mluvilo o významu sociálních sítí pro migraci v rámci habsburské monarchie. Příspěvatelé v druhém sezení panelu pojali téma ji-

nak. Místo soustředění na „velká data“ zvolili analýzu sítí, které se vytvořily kolem individuálních aktérů, kteří byli předměty jejich výzkumu. Ačkoliv výsledky byly dle mého názoru poněkud tradičnější než v první části, přesto byla přednesena zajímavá poznání týkající se vlivu jednotlivců v rámci obcí či komunit. „Analýza sociálních sítí v historické perspektivě“ tak nejen nabídla nové výsledky výzkumu, ale také předstřela cestu, kterou se část historické obce bude ubírat v následujících letech. V mnohém tak již dnes dohání západní historiografii, v rámci níž se analýza sociálních sítí společně s prosopografií prosadily coby jedny z nejvlivnějších a nejužitečnějších přístupů ke studiu komunit nejen v 19. století, ale i ve středověkých a raně novověkých dějinách.

Poslední panel „Genderové světy v českém 20. století“, který jsem v rámci sjezdu navštívil, udržel úroveň těch předchozích. Gender coby pojem i přístup zásadně v posledních letech hýbe nejen českou historiografií, ale také jinými společenskými vědami. Je tedy dobrou zprávou, že v rámci 12. sjezdu historiků si vysloužil nejen dva panely, ale také celou řadu příspěvků roztroušených v tematicky jinak orientovaných diskusích. Samotný panel, který se na téma díval z perspektivy sociálních a kulturních dějin, byl zajímavý mimo jiné i svým interdisciplinárním přesahem. Zejména poslední příspěvek se na ryze historiograficky pojatý gender podíval prostřednictvím nonfiktčních filmů, čímž celý panel výrazně oživil.

O něco problematičtější byla tři hlavní zasedání a doprovodný program. Debata během kulatého stolu zvaného „Česká historiografie po roce 1990 očima německých historiků“ byla sice zajímavá, ale očekávanou reflexi české historické obce zvenčí nenabídla. Němečtí historici byli buď příliš spjatí s místním kontextem, nebo už se ve svém působení posunuli dále a v moderních trendech v české historiografii se zcela neorientovali. Ačkoliv tedy mezi diskutujícími panoval pro českého historika libivý konsensus, že zdejší historiografie v mnohém dohnala a snad i předehnala tu německou, samotná reflexe české historické vědy probíhala pouze na velmi povrchné úrovni. Mnoho nových poznání či snad nějaké doporučení, jak postupovat dále, českému historikovi bohužel nenabídla a kulatý stůl tak navzdory potenciálu, který nabízel, vyšel poněkud naprázdno.

O něco lépe očekávání naplnila debata „Historie ve veřejném prostoru. Neutralita, instrumentalizace, aplikace I“. Bohužel se ale nedá říci, že překvapila. Prezentace Zdeňka Hojdy, který představoval dlouhodobé jádro svého výzkumu, tedy pomníky a jejich postavení ve společnosti, byla velice cenným a zajímavým příspěvkem ke kulturním dějinám v českém prostředí. Objevné či dokonce šokující zjištění pro kohokoliv, kdo se alespoň částečně orientuje v Hojdově díle, však nepřinesla. Stejně tak příspěvek Jaroslava Svátka o historických reminiscencích coby katalyzátoru aktuálních veřejných debat v české společnosti byl sice velice aktuální a zajímavý, ale nevykročil z dnešního standardního narativu českých historiků debatujících o instrumentalizaci historie. Martin Nodl se své role zhostil nejlépe, když pregnantně a – jak už se od něj očekává – provokativně bilancoval vztah historie, historiků a politiky. Kritizoval přitom nejen instrumentalizaci dějin, ale i historiky, kteří svou pasivitou a neochotou vystupovat ve veřejném prostoru přenechávají prostor novinářům či popularizátorům, kteří pak historii zjednodušují. Ačkoliv tedy tento příspěvek svou povahou posluchače nešokoval, nejlépe v rámci panelu působil jako jakési esejistické shrnutí a úvaha nad rolí historika ve společnosti.

Jestliže hlavním – více či méně přiznaným – tématem sjezdu byl vztah historie a společnosti, snad nic nemohlo tento problematický vztah demonstrovat více než diskusní večer na téma „Historie českých zemí mezi Západem a Východem“, který uváděl novinář Petr Honzejek. Kamenem úrazu diskuse byla jednak nepřipravenost moderátora, který se historiků ptal na otázky, jež jen stěží dávaly smysl, jednak i očividný rozkol mezi vyjadřováním akademiků a zjednodušujícími informacemi, které Honzejek coby představitel širší společnosti očekával. Debata tak působila zcela prázdně, když moderátor Václavu Drškovi, docentu středověkých dějin, pokládal otázku na dnešní ruskou agresi na Ukrajině, na jejíž zodpovězení měl dotazovaný zcela minimální erudici. Jindy zase hovor vyzněl až zoufale, když se diskutující místo jednoduchých odpovědí, které Honzejek očekával, zabývali (byť mimořádně důležitou a nejasnou) definicí toho, co je vlastně „Západ“ a co „Východ“, což novináře očividně vůbec nezajímalo. Často tak debata působila až komickým dojmem, který však zakrýval tragickou propast mezi vystupová-

ním historiků a společenskou poptávkou po zjednodušeném a politizovaném historickém vědění.

Výrazně nejproblematictější panel byl však snad strategickým rozhodnutím organizátorů umístěn na samý závěr sjezdu. Kulatý stůl zvaný „Etika historické práce“ nelákal pouze vysoce důležitým tématem a širokou škálou mladších i již etablovaných historiků, kteří v rámci něj debatovali, ale výbušností, kterou právě osazenstvo dávalo tušit. Jedním z debatujících totiž byl nynější ředitel ÚSTRu Ladislav Kudrna, jehož možná plagiátorská aféra je doposud v historické obci velice živá. Debata před plným sálem se sice zprvu rozjížděla pomalu, ale zejména v poslední hodině získala velice kontroverzní a dle mého názoru až ostudný ráz. Namísto Kudrny, který svým brzkým odchodem neumožnil obecenstvu klást otázky přímo jeho osobě, se tak debata rozpoutala nejen mezi jednotlivými panelisty, ale také mezi diskutujícími. Hovor se pak točil zejména kolem důležité otázky, jaká je vlastně míra plagiace, kterou je ještě možné tolerovat. Ačkoliv se nedá zcela generalizovat, v mnoha ohledech se jednalo o generační debatu. Na jedné straně tak byla zejména etablovanými historiky striktně určená pravidla „leptána“ kladením více či méně relevantních podmínek, na druhé straně pak byl mladšími kolegy prosazován přístup minimální tolerance. Podobně se debatující neshodli ani na tom, zda jsou relevantní politické a vnitroinstituční okolnosti, které ke vzniku plagiátorské aféry vedly. Kulatý stůl, který výrazně přesáhl programem stanovenou hodinu a půl, žádnou shodu či konsensus nenabídl. Místo toho za sebou zanechal hořkou pachuč, znesvářenou část historické obce a problém, se kterým se česká historiografie bude muset v budoucnu znovu a znovu potýkat.

Podobně sjezd kalila i velice problematická přednáška profesora Petra Vorla, pronesená na závěrečném plenárním zasedání. Ta se nesla v duchu zavržení moderních historických trendů soustředěných na mikrotémata a nedůležité detaily, jako například postkolonialismus. Vorel naopak přednesl myšlenku, že ve stínu ruské agrese na Ukrajině viděl možnost návratu ke „staré dobré“ a „důležité“ historii politických dějin. Kritizoval navíc světové historické kongresy, kterých se zúčastnil a které ještě modernitu neodvrhly a stále se zabývaly drobnostmi. Celý proslav tak působil nejen mimořádně konzervativně, ale, což je možná ješ-

tě horší, vysloveně anti-moderně. Vorel v něm totiž hlasitě útočil na trendy, jejichž přijímání umožňuje české historické vědě začleňovat se do světové historiografie a umožňuje českým vědcům získávat mezinárodní financování. Mimoto ale kritizoval také vše, co dle mého názoru udělalo ze 12. sjezdu historiků úspěšnou událost.

V poslední řadě je potřeba shrnout, že 12. sjezd historiků a jeho panely se z velké části nesly ve velice přátelské a produktivní atmosféře, která byla prochnuta inspirativním a inovativním duchem nabízeným celou řadou historiků. Jejich výzkum, který byl moderní nejen tematicky, ale také konceptuálním a metodologickým zázemím, byl dle mého názoru na evropské úrovni. Zároveň se však v Ústní nad Labem pregnantně ukázaly problémy české historické vědy na počátku dvacátých let 21. století. Progresivní myšlení v panelech i zasedáních se mísilo nejen s někdy až agresivně vyznívajícím voláním po návratu k tradici, ale také s ohýbáním pravidel, která si česká věda v posledních desetiletích stanovila. V mnoha ohledech se tak zdálo, že v české historiografii nadále přetrvává problém vzájemného neporozumění mezi generací starších a mladších historiků, který se naplno projevil zejména při debatách o etice historické práce. Tyto stíny však nezastřely hodnotu sjezdu historiků, možná naopak – byly kontrastem ke kvalitě, kterou česká historiografie ukázala, a umožnily ji tak ještě více docenit. Jak již bylo zmíněno, nešlo by to bez mimořádně dobré organizace celého kongresu, za kterou si Univerzita Jana Evangelisty Purkyně zaslouží vyzdvihnout.

David Smrček

**„Vy jste mi sympatická, pojd'me si tykat!“
Jaké dojmy si odnáším z 12. sjezdu českých historiků,
Ústí nad Labem, 20.-22. září 2022**

Přestože poslouchat cizí rozhovory není považováno za slušné, ne vždy se takové chvíli jedinec vyhne. V nadpisu citovaná, přátelská rozprava dvou žen, jíž jsem byla tichým svědkem, však z mého pohledu dokonale vystihuje atmosféru 12. ročníku profesního setkání českých historiků a historiček. Tedy atmosféru příjemných seznámení s novými kolegy, zajímavých poznatků a postřehů, plodných diskusí i mnoha radostných shledání se starými známými. Od sjezdu v Olomouci uplynulo pět let a letošním pořadatelem se stala Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Během tří dnů zaznělo na 430 odborných příspěvků a zdejším moderním univerzitním kampusem prošlo kolem 600 účastníků.

Shodně s olomouckým setkáním v roce 2017 se také současní organizátoři rozhodli přistoupit k uspořádání akce na podkladu aktuálního kongresového konceptu a vyjít tak vstříc tematické i teoretické pestrosti historické vědy. Program byl proto rozdělen do tří hlavních panelů, šesti kulatých stolů a 40 volných panelů. Oproti minulému setkání však došlo k podstatné redukci počtu jednání a organizátorům se tentokrát podařilo nezařazovat na program dva i více panelů, které by implikovaly podobnou náplň. Vyhnuli se tak problému, jenž se stal zřejmě největším terčem kritiky jinak skvěle provedeného profesního sjezdu v Olomouci. Osobně hodnotím pozitivně také to, že jsem během přihlašování své účasti měla možnost označit více panelů, které bych měla zájem navštívit, a organizátoři pak tyto účastnické preference v rámci možností reflektovali při konečném sestavování programu (V mém případě se to podařilo). O to více musím tuto snahu o koordinaci ocenit, když jsem při pročtení konferenční brožury zjistila, kolik kolegů během tří dnů vystupovalo s více než jedním příspěvkem. Věřím, že zabezpečit to, aby se vystupujícím časově nekrýly jejich bloky, muselo organizátorům přinést nejednu horkou chvíli.

Stejně jako před pěti lety v Olomouci nezůstal ani letošní sjezd uzavřen pouze na domácí prostředí. Večerní program v Severočeském diva-

dle opery a baletu byl zahájen přednáškou, jíž se zhostil Alain Soubigou, francouzský odborník na české dějiny a dějiny střední Evropy. Specifickou bilancí nabídl kulatý stůl „Česká historiografie po roce 1990 očima německých historiků“. Mezi vystupujícími se objevili badatelé z Německa, Polska, Rakouska, Slovenska či USA. Část zahraničních kolegů byla dokonce garanty některého z četných panelů.

Programovou tradicí je panel zhodnocující současný stav historiografie a na své si opět přišli také odborníci na středověk, raný novověk či církevní dějiny. Stálíci posledních ročníků jsou také hospodářské a sociální dějiny, otázky uplatnění genderu či orální historie ve výzkumu, environmentální problematika, různé formy výzkumu diktatur 20. století nebo labour history. Naopak svěží novinkou byl volný panel zaměřený na „sound studies“, tedy oblasti věnované jednak poslechu, jednak badatelským technikám zahrnujícím do výzkumu zvukovou perspektivu. Potěšující je také účast pedagogů středních a základních škol, a to nejen na panelu věnovaném výuce dějepisu. Pátrám-li správně ve své paměti, byla také absence učitelů jedním z negativ, probíraných před pěti lety v závěru olomouckého sjezdu.

Jistě není na škodu, když náš obor dokáže reagovat na aktuální společenské problémy a v rámci možností korigovat veřejné diskuse dávkou pevných argumentů, postavených na vědeckém výzkumu. Konference v Olomouci nabídla např. panel zaměřený na migraci, tedy téma budící v souvislosti s událostmi v roce 2015 mimořádný, ba až hysterický veřejný zájem. Letošní ročník reagoval na problematiku ohýbání či zneužívání historie politickými elitami, reflektoval vzestup populismu i covidovou pandemií.

Z několika diskusních panelů, jichž jsem měla možnost se zúčastnit, vyplynul vzrůstající zájem historiček a historiků o využití digitální techniky. V rámci panelu „Transfery historického poznání metodami historické geografie, od konceptu k aplikacím“ jsem místy doslova hltala příspěvek Markéty Šantrůčkové, jež popisovala způsoby zpracování údajů z historických map, které jsou za tímto účelem opatřovány vizualizovanými metadaty, umožňujícími získat kvantifikovatelný přehled o zemědělském využití krajiny v průběhu 19. století. Ještě více než v samotném výzkumu jsou současné technologie využívány v jeho prezen-

taci. Mnozí kolegové mají v posledních letech osobní zkušenost s tvorbou tematických webů, on-line databází či interaktivních map, díky nimž se výsledky naší práce dostávají k laické veřejnosti. Jen namátkou z toho, co bylo na konferenci prezentováno: za poslední roky spatřily světlo virtuálního světa projekty jako *Digitální databáze dějin všedního dne*, tematický web *Dělnické kolonie* či interaktivní mapy dějin motorismu, židovské komunity v Olomouci a tak dále. Specifickou zkušenost v on-line prostoru mají kolegové pracující v muzeích, která v posledních letech nabízejí virtuální prohlídky či digitální katalogy sbírkových předmětů. S trochou obratnosti se i menším paměťovým institucím daří získat finanční prostředky např. na nákup virtuální reality.

Nastíněný trend však přináší i některá negativa či nedořešené otázky. Je jimi jednak samoúčelné využití těchto technologií, které je, jak upozornil jeden kolega muzejník, nešvarem některých současných výstav a expozic. Výzvou do budoucna, na kterou v diskusi upozornil např. Ivan Jakubec, je uchování vznikajících on-line platforem také po ukončení zpravidla pětileté udržitelnosti projektu, ze kterého je daný výstup obvykle financován. Otázka dalšího udržování webové stránky, případně její archivace, je v současnosti nedořešeným úskalím, s nímž se však budeme muset v budoucnu vypořádat. Předpokládám, že se tento typ dokumentačního materiálu může po uplynutí určité časové lhůty stát archiválií. Tím spíš, pokud za jejím provozem stojí instituce, mající z pohledu archivní legislativy status veřejnoprávního původce. Národní archiv a už i některé specializované archivy dokáží nabídnout technické podmínky pro dlouhodobé uchování tohoto typu prezentačních výstupů.

Z profesního setkání historiků si odnáším ještě jeden pozitivní dojem. Jsou jím četné mezioborové průniky, které jednotlivé panely nabídly. Konference se zdaleka neúčastnili pouze zástupci historie a příbuzných věd, ale ke slovu se přihlásili také kolegové filozofové, lingvisté, geografové, etnografové, politologové, právníci, sociologové či literární teoretici. Mnohé jejich příspěvky nám nabídly inovativní pohled na věc. V rámci panelu „Stát, společnost a osvícenství“ jsme si mohli vyslechnout příspěvek historika a germanisty Václava Smyčky, který nás seznámil s genezí problematického překládání německého

výrazu „der Bürger“, který má český ekvivalent ve výrazu „měšťan“ i „občan“. Nejedna diskusní panel byl obohacen o zajímavý náhled z pohledu dobového práva či shrnutím některých geografických aspektů komentované problematiky. Vskutku interdisciplinární obsah, co do náplně i personálního zastoupení, naplnili např. garanti panelů „Bída historie?! Genealogie, DNA a rodinná historie či Analýza sociálních sítí v historické perspektivě“.

Pravidelně pořádaný sjezd historiků bývá vnímán jako vhodná příležitost pro bilancování. Jestliže 10. setkání pořádané v roce 2011 v Ostravě za sebou zanechalo hořký pocit zaostávání české historie za světovým standardem,¹ poslední dva sjezdy ukazují určitou naději na změnu. Tři zářijové dny strávené v kampusu ústecké univerzity ukázaly, že řada kolegů v posledních letech úspěšně kooperuje napříč hranicemi národních států, ohlíží se také k jiným vědním disciplínám a uvědomuje si, že publikovaný text zdaleka není jediným možným výstupem historického bádání. Zdá se, že si snad česká historická věda začíná opatrně tykat s trendy současné světové historiografie. Moc bych nám to přála.

Agáta Kravčíková

1 Radmila ŠVARÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Pár úvah nad X. sjezdem českých historiků v Ostravě, *Dějiny – Teorie – Kritika* 8, 2/2011, s. 335–339.

Konference Promýšlet Evropu 20. století: úvahy mladých badatelů nad historickou rolí „obrů“

Na začátku listopadu 2022 se v Brně konal již devátý ročník mezinárodní doktorandské konference „Promýšlet Evropu 20. století“, tentokrát s podtitulem „Ve stínu obra“. Setkání mladých badatelů z různých koutů světa opět organizoval spolek *Historia Europeana*, působící při Historickém ústavu FF MU, jehož jménem všechny přítomné uvítal Ondřej Varada. Připomněl obtíže, které museli organizátoři překonávat v předchozích covidových letech, a poděkoval domácím i zahraničním účastníkům za setrvalý zájem. Nepopřel, že téma konference inspirovala válka probíhající na Ukrajině, ale zároveň vyjádřil naději, že mezinárodní vědecká spolupráce může sloužit jako jeden z výrazů jednoty západního světa.

Dvoudenní setkání konající se v zasedacím sálu zastupitelstva Jihomoravského kraje zahájil jménem Masarykovy univerzity Jiří Hanuš, prorektor pro personální a akademické záležitosti. Ve svém úvodním zamyšlení uvedl, že nelze v dnešní době neuvažovat nad Ruskem, které svým stínem zakrylo velkou část evropské oblohy. Agresivita putinovského režimu znovu vybízí k promýšlení existence, významu a role světových impérií, nabádal Hanuš s tím, že při pohledu na východ éra dobyvačských mocností stále trvá. Chápání impéria z 19. století zde nedošlo změn, ale bylo doplněno ideologií národního mesianismu. Historik se proto může znovu zamýšlet nad ruskými dějinami ve vztahu k současnosti. Rusko, autoritativní, do pláštiku demokracie zahalený tápající obr s vnitřní rakovinou se nám připomenulo s ukřivděným pocitem a atomovými zbraněmi v rukou. Jaký je ale vztah Ruska k Evropě? Odpověď nabízí kniha *V zajetí geografie* od Tima Marshalla: ruské mocenské ambice se totiž historicky vztahují nejen ke strategické Ukrajině, ale také k zemím, které jsou dnes naštěstí součástí NATO a Evropské unie. Pohled na mapu nás nicméně vede ještě k jedné úvaze: totiž že jeden obr, Rusko, se může ocitnout ve stínu ještě většího obra: Číny. Jiří Hanuš své zamyšlení zakončil výzvou, aby se historici neukrývali před přítomností do minulosti. Neporozumí pak ani jednomu. Je třeba snažit se chápat přítomnost a tím otevřít okno do minulosti. Současné evropské události totiž nabízejí nové historické souvislosti.

Denisa Nečasová pak uvítala účastníky setkání za Historický ústav FF MU. Poděkovala za nasazení a trvalé úsilí spolku *Historia Europeana* a vyjádřila naději v další pokračování vzájemné spolupráce.

Konferenci zahájil blok nazvaný Československo a Evropa 20. století. Dana Vedra (Historický ústav FF MU) hovořila o nacistické germanizační politice ve střední Evropě s tím, že dosavadní výzkum spojoval migrační vlny v Evropě se vznikem nacionálních států, řešících své interní problémy s menšinami odsunem. Zdůraznila, že jen za druhé světové války (a krátce poté) postihla nucená migrace, téma navýsost aktuální i v dnešní době, na 30 milionů lidí, a to nejen vinou nacistického Německa, ale také Sovětského svazu. V období druhé světové války se přitom nucená migrace dotkla především Polska, kdy bylo v rámci paktu Ribbentrop-Molotov odsunuto 90 % obyvatelstva na Východ. Zamyslela se též nad vnitřními migračními procesy v Protektorátu pod záminkou vzniku nových nacistických vojenských cvičišť. Německo však realizovalo jen zlomek zamýšlených přesunů a germanizačních procesů. Nucená migrace se postupně proměnila v nucenou asimilaci podrobených národů. Patrik Beňuš (Historický ústav SAV) analyzoval listopad 1938 a jeho dopad na polní hospodářství na jižním území Slovenska odtrženém v rámci vídeňské arbitráže. Vysvětlil, že při mnichovské dohodě bylo nutné vyrovnat menšinové nároky Maďarska a Polska na území Slovenska, protože i po vyhlášení slovenské autonomie zůstávaly maďarské požadavky aktuální a výrazné. Pohraniční části Slovenska odstoupené Maďarsku přitom byly zásadní pro zemědělskou situaci v celé zemi, neboť v dané oblasti bylo možné pěstovat plodiny, které jinde nerostly. V důsledku představovala ztráta jižního Slovenska úplnou destabilizaci hospodářství. Rolníci ve zbytku země navíc zůstávali věrni tradičnímu způsobu práce a odmítali efektivizaci skrze zapojení strojů. Oproti tomu odstoupené území produkovalo jednou tolik potravin, než potřebovalo pro vlastní spotřebu; pro Maďarsko se tedy ihned stalo rentabilním.

Ondřej Varaďa (Historický ústav FF MU) představil dopisy československých legionářů adresované T. G. Masarykovi. Listy nejčastěji znamenávaly existenční strasti pisatelů. Nejvíce dopisů směřovalo k prvnímu československému prezidentovi v polovině třicátých let, a to mj.

vinou hospodářské krize, ale také kvůli výročí republiky. Většina pisatelů pocházela z nižších vrstev, ale místy i z řad vyšších důstojníků. Legionáři často zdůrazňovali své zásluhy na bojišti, ale i posléze při budování republiky na pracovišti, čímž odůvodňovali, proč si zaslouží pomoc. Podkládali to složitostí své aktuální situace – mezi důvody se nejčastěji vyskytuje propuštění z pracoviště, předchozí úraz nebo postupující věk. Ne vždycky ovšem dopis obsahoval přímo žádost o podporu, byl spíše výkřikem zoufalství. Legionáři nejednou namísto podpory žádali o práci. Skrze dopisy rezonoval pocit studu vyjádřený omluvou, že prezidenta zatěžují svými osobními problémy. V listech lze dohledat i popisy rodinné situace – nemocí vlastních, rodičů či dětí nebo postesek nad úmrtím blízkých.

Odpolední program otevřený blokem „Power Dynamics in 20th Century Europe” byl vyhrazen účastníkům ze zahraničí. Jako první se slova ujal Kajetan Stobiecki (Herder Institute for Historical Research on East-Central Europe, Marburg) s tématem německé komunity v Plzni a vnímáním kolektivní bezpečnosti. Zdůraznil, že bezpečnost není daná, ale jedná se o společenský konstrukt. Příspěvek vystupoval jako případová studie vývoje česko-německých vztahů. Představil genezi česko-německého potýkání se od 19. století a kulturně-politických zápasů včetně bojkotu na konzumování plzeňského piva. Němci se v Plzni po roce 1897 stali minoritou, vinou čehož začali cítit obavy o svoji kolektivní bezpečnost, přesto se nevzdali naděje na nové germanizování Plzně. Kritickou roli v česko-německých vztazích pak sehrával průmysl.

Nataša Henig Mišič (Institute of Contemporary History, Ljubljana) se zabývala změnami ve spořitelnách na území Drávské bányoviny během velké hospodářské krize. Vysvětlila, že spořitelny čelily velkému tlaku ze strany vkladatelů, přičemž všeobecnou paniku více než cokoliv jiného podporoval nedostatek relevantních informací ve veřejném prostoru. Ke stabilizaci nepřispěly ani neefektivní zásahy Národní banky a vlády. K uklidnění mimořádného napětí došlo až v roce 1934.

Poslední blok nesoucí označení „Beyond the Horizon: European Policies Overseas“ otevřel Mohamed Mohamady (Philipps-Universität, Marburg) s příspěvkem „Egypt in the Soviet Strategy, 1952–1970”. Ve svém přednesu uvážil, že světová dominance nebyla – navzdory popu-

listické propagandě – motivací formující sovětskou zahraniční politiku, sledující ve skutečnosti především cíl ochrany vlastních hranic. Egypt se nicméně nacházel v centru pozornosti Sovětského svazu od VŘSR, protože představoval významnou mocenskou základnu Velké Británie. Převrat pod vedením Gamála Abd an-Násira znamenal mocenskou destabilizaci oblasti a pro SSSR představoval zdroj napětí schopný svou nepředvídatelností rozpoutat nukleární konflikt mezi světovými velmocemi. Proto Sověti, stejně jako Britové, vnímali arabský nacionalismus coby nebezpečí. Sovětská zahraniční politika tudíž v dalších letech pracovala spíše proti než ve prospěch zájmů Egypta.

Adam Mordzak (Doctoral School of Humanities, University of Lodz) sledoval britskou politiku ve vztahu vůči Japonsku ve stínu blížící se druhé světové války. Vysvětlil, že mezinárodní postoje Japonska značně formoval vztah východoasijské země k Německu. Vliv nacistického státu se ale zmenšil po paktu se SSSR, který byl v Japonsku podobně jako ve Velké Británii vnímán jako hlavní nepřítel – nicméně žádná forma spolupráce mezi Londýnem a Tokiem na této bázi nevznikla, i proto, že pro-japonští politici (např. N. Chamberlain) se v Británii nacházeli v názorové menšině. Druhá čínsko-japonská válka hrozila narušit status quo, kritický pro příjmy britského impéria. Právě Čínu totiž Británie (společně s USA) na úkor Japonska výrazně podporovala. Rozdílné cíle a očekávání vedly nevyhnutelně k nemožnosti nalezení kompromisu. Po vypuknutí druhé světové války a paktu Ribbentrop-Molotov hledaly obě ostrovní mocnosti cestu k porozumění, ale plné vypuknutí války a pád Francie zastavily jakékoliv další politicky vstřícné kroky. Dolly Afoumba (Philipps-Universität, Marburg) vystoupila s příspěvkem zabývajícím se kolonizací pomocí peněz na příkladu britského působení v Keni od roku 1900 do zavedení britského šilinku (1922), zatímco Julie Afoumba (University of Douala) uzavřela první konferenční den analýzou role médií během afrického hnutí o nezávislost ve francouzských koloniích. Na příkladu Kamerunu ukázala, jak francouzská správa důsledně cenzurovala jakékoliv informace oponující vlastní nadvládě a aplikovala intenzivní antinacionalistickou propagandu. Velkou pomocí povstalců se stala média nepodporující způsoby francouzské správy a nově založená média stojící na straně odpůrců kolonialismu.

Druhý konferenční den zahájily úvahy nad dilematem vztahu mezi mocí a duchem. Adam Strašák (Historický ústav FF MU) rozvažoval pozici první československé republiky jakožto obra chránícího církve. Ve svém příspěvku vykreslil spory mezi římskými katolíky a Církví československou v meziválečném období a způsoby, kterými státní úřady konflikty řešily.

Jan Ševčík (Historický ústav FF MU) se zabýval československým okultismem v období Protektorátu. Představil vztah německého okultismu a nacismu, genezi a přední osobnosti hnutí i počátky ariosofie, rozšíření germánského okultismu do Německa i Československa a jeho působení během druhé světové války.

Petra Černá (Historický ústav FF MU) hovořila o osobnosti novináře Alfreda Fuchse, katolického intelektuála stojícího na pozici mezi katolickým konzervatismem a prvorepublikovým liberalismem. Zdánlivý hodnotový rozpor se projevoval už během Fuchsových studentských let, kdy považoval T. G. Masaryka za svůj vzor a pozdějšího arcibiskupa Františka Kordače za blízkého přítele. Sám sebe proto vnímal jako stavitele mostů porozumění, byť připouštěl, že se mu tím dostává nedůvěry z obou stran.

Poslední část konference zkoumala teorii moci, ideje a politiku mocenského diskurzu. Blok otevřel David Mareček (Historický ústav FF UHK) analýzou reakce USA na vojenské zásahy v Polsku a Maďarsku v roce 1956, tedy v době vlády prezidenta D. D. Eisenhowera razícího politiku střední cesty. Vysvětlil, že vláda USA byla vývojem ve střední Evropě nepříjemně překvapena, protože narušil cestu postupného zlepšování vztahů se SSSR. USA vnímaly, že kritika stalinismu destabilizovala vztahy mezi SSSR a satelity. David Mareček zároveň vysvětlil, že pozornost amerických politiků byla od Evropy částečně odvrácena volbami v USA a suezskou krizí. Spojené státy se pokusily využít demonstrace v Polsku k propagandě s cílem odvrátit Polsko od vlivu SSSR, ale záměr zcela selhal. Situaci v Maďarsku však USA vnímaly odlišně kvůli přímému zásahu sovětských vojsk; demonstranti očekávali vojenskou pomoc, která nikdy nebyla alternativou. D. D. Eisenhower doufal, že mezinárodním tlakem donutí SSSR odstoupit od intervence, ale dostatečnou podporu kvůli postoji asijských zemí nezískal. USA proto dospě-

ly k rozhodnutí nezasáhnout, nenarušit sovětský prostor, a tím neeskalovat napětí.

Klára Pinerová (Ústav pro studium totalitních režimů) sledovala roli občanské společnosti v rehabilitačním procesu v Československu šedesátých let. Představila nejvýznamnější organizace – Klub 231 a Svaz protifašistických bojovníků – jejich strukturu, činnost, strategie v rehabilitačním procesu i vztah ke komunistickému režimu, který se vyvíjel od podpory přes kritiku až po odmítnutí rehabilitačních procesů po invazi vojsk varšavské smlouvy v létě 1968.

Proč se liberalismus stal z hlediska politické filozofie hegemonem v politickém diskurzu, vysvětloval Jakub Švec (Katedra filozofie, Žilinská univerzita). Ve svém příspěvku představil genezi liberalismu jakožto původně nedemokratické ideologie přesouvající se od pravicového elitářského liberalismu k levicovému sociálnímu liberalismu. Zmínil, že v současnosti liberální demokracie popírá pravidlo politického liberalismu, totiž názorový pluralismus. Žádná ideologie totiž nemůže vystupovat z pozice privilegovaného postavení. Upozornil, že neutralizace liberálních ctností může vést k situaci, kdy se zastávané názory a postoje tváří jako neideologické, ale mají ideologické pozadí.

Poslední příspěvek přednesl Jaromír Dvořák (Ústav českých dějin FF UK). V úvaze nad interkulturním transferem jako nástrojem historického výzkumu se zabýval disciplínami, kterým postmodernismus otevřel cestu ke zkoumání nových sociálních témat – mikrohistorií, dějinami každodennosti, gender studies atd. Hovořil o nutnosti důslednější aplikace sociologických metod na analýzu pramenné základny. Zdůraznil omezení strukturalistického způsobu poznání a limity textu, na které je nutné upozorňovat – počínaje přiznáním osobních východisek a kulturních predispozic samotného badatele. Připomněl, že eurocentrický přístup naráží na své limity např. ve způsobu užívání pojmů a dodal, že interkulturní přístup umožňuje otevírat nové způsoby poznání zvláště ve výzkumech překonávajících kulturní okruhy.

Konferenci zakončila za spolek Historia Europeana Tereza Richtáriková. Po dvou obohacujících dnech vyjádřila naději, že si účastníci z konference odnášejí nejen nové poznatky, ale také přátelství a kontakty. Poděkovala všem organizátorům, Historickému ústavu FF MU,

Jihomoravskému kraji, Matici moravské a kolegům ze spolku Historia Europeana a s přáním šťastné cesty domů vyjádřila naději v další podobně inspirativní setkání.

Jakub Marša

Za Milanem Haunerem

Česká, americká i evropská historiografie ztratila loni na podzim svého výrazného představitele. Dne 26. září 2022 zemřel v americkém Madisonu profesor Milan Hauner, vynikající znalec světových politických dějin 20. století.

Pocházel z elitní pražské měšťansko-intelektuálské rodiny. Jeho praděd, restauratér a hoteliér Vilém Hauner (1842–1919), vlastnil hotel „U arcivévody Štěpána“ (pozdější hotel „Šroubek“, respektive „Evropa“) na pražském Václavském náměstí. Jeho děd PhDr. Vilém Julius Hauner (1877–1941), matematik a filozof, žák T. G. Masaryka, se vedle svého vlastního oboru od mládí věnoval dějinám vojenství a publikoval z této oblasti několik pozoruhodných knih. Za druhé světové války se zapojil do domácího protinacistického odboje; v září 1941 byl zatčen a koncem října téhož roku zahynul v koncentračním táboře Mauthausen. Historii a politologii se věnoval i Milanův strýc JUDr. Edgar Stanislav Hauner (1906–1942), absolvent pařížské Sorbonny, advokát v Praze, politický a kulturní publicista (spolupracovník časopisů *Přítomnost* a *Modrá revue*), jenž byl za heydrichiády v červnu 1942 popraven na kobyliské střelnici. Prateta Marie Haunerová-Votrubová (1878–1957) proslula jako překladatelka z osmi jazyků, básnířka a fejetonistka.

Milanův otec Vilém Bohumír (1903–1982), starší syn Viléma Julia a bratr Edgara Stanislava, v útlém dětství v důsledku onemocnění meningitidou ohluhl. Vystudoval knihařství na Státní grafické škole v Praze a po absolutoriu pracoval dva roky v Paříži, kde se stal členem Mezinárodního salonu neslyšících umělců. Po návratu si v Praze zřídil ateliér pro uměleckou vazbu knih; významně se angažoval v organizaci spolkového života neslyšících a stal se generálním sekretářem Československého svazu neslyšících. V listopadu 1938 se oženil se stejně postiženou Němkou Gertrudou Jacobovou (1904–1996), kterou tak ochránil před nacistickým státem uzákoněnou sterilizací neslyšících žen, a měl s ní dva syny: Milana a Rolanda (1942–2007).

Milan Hauner se narodil 4. března 1940 v durynském městě Gotha. Od roku 1941 žil v Praze-Střešovicích, kde se na jeho výchově podílela

babička Jitka Haunerová, rozená Staňková (1880–1948). Rodinné osudy a tradice v mnohém ovlivnily jeho studijní zaměření i názorový profil. Po maturitě na tehdejší jedenáctileté střední škole vystudoval v letech 1957–62 historii a bohemistiku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze; poté jeden školní rok učil na střední škole ve Varnsdorfu a následně absolvoval základní vojenskou službu. V roce 1964 se stal interním vědeckým aspirantem na pražské filozofické fakultě; zároveň v letech 1966–67 pobýval na studijní stáži v Centru evropských studií na univerzitě v Nancy. V roce 1968 získal na Karlově univerzitě doktorský titul na základě disertační práce *Anglo-německá námořní rivalita 1908–1912*, jež předznamenala jeho další badatelskou orientaci na problematiku velmocenského soupeření ve 20. století. Patřil k nejvýraznějším reprezentantům mladé generace českých historiků šedesátých let; intenzivně prožíval dobový demokratizační intelektuální kvas vrcholící „pražským jarem“ 1968, jemuž o deset let později věnoval svoji první českou knižní publikaci (*Osm měsíců jednoho jara*, Curych 1979).

Po sovětské okupaci Československa v srpnu 1968 se rozhodl emigrovat do Anglie, kde získal stipendium. V letech 1968–71 studoval na St. John's College Cambridgeské univerzity a studia završil v roce 1972 doktorátem v oboru mezinárodních vztahů. Jeho zdejší objevná disertace o německých a japonských snahách využít indického nacionalistického hnutí ve svých strategických plánech za druhé světové války byla posléze v rozšířené verzi vydána pod titulem *India in Axis Strategy. Germany, Japan, and Indian Nationalists in the Second World War* (Londýn – Stuttgart 1981).

V září 1971 se v Londýně oženil s brněnskou rodačkou dr. Magdalenou Slavíkovou (1944), filoložkou specializovanou na africké jazyky (zejména svahilštinu) a literatury, jež se pak v roce 1980 stala profesorkou na katedře afrických kulturních studií na University of Wisconsin v Madisonu v USA. Postupně se jim narodily tři děti: dcery Kateřina (dnes neuroložka v Chicagu) a Anna (nyní stomatoložka v Atlantě) a syn Tomáš (ekonom v New Yorku).

V následujícím období působil na Oxfordské univerzitě, kde se podílel na kolektivním projektu hospodářských dějin východní Evropy (1971–73), na univerzitě ve Warwicku (1974–80) a v Německém histo-

rickém institutu (German Historical Institute) v Londýně (1976–80). Spolupracoval s československým exilem, stal se členem Společnosti pro vědy a umění a v letech 1974–76 vedl východoevropské oddělení v londýnském sekretariátu Amnesty International.

V roce 1980 přesídlil se svou rodinou do Spojených států, kde zakotvil na Wisconsinské univerzitě v Madisonu, působišti své choti. V letech 1984–85 pracoval ve Výzkumném ústavu pro zahraniční politiku (Foreign Policy Research Institute) ve Filadelfii a 1988–89 jako politický analytik rozhlasové stanice Svobodná Evropa v Mnichově. V devadesátých letech postupně hostoval na evropských univerzitách (mj. ve Freiburgu a v Lipsku), opakovaně též na své mateřské Univerzitě Karlově, kde se roku 1994 habilitoval, a na Masarykově univerzitě v Brně.

Ve svých početných studiích a monografiích se zaměřoval na dějiny diplomacie v meziválečném období a za druhé světové války, na historii nacistického Německa a druhého československého zahraničního odboje i na problematiku ruské a sovětské imperiální expanze ve Střední Asii. Dějepisným bestsellerem se stala jeho podrobná datová biografie Adolfa Hitlera (*Hitler: A Chronology of His Life and Time*, 1983 a několik dalších vydání), posléze publikovaná i v rozšířené české mutaci *Hitler den po dni* (2017). Historické kořeny mezinárodního dění osmdesátých let zpřítomnil ve svých monografiích *What is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Londýn – Boston 1990), *The Soviet War in Afghanistan: Patterns of Russian Imperialism* (Filadelfie 1991) a *The Rise of Eurasianism* (Londýn 1996). Na nově aktualizovaný problém česko-německých vztahů reagoval spisem *Czech and Germans: Yesterday and Today* (Washington 1991).

Od devadesátých let též editoval dosud nepublikované rukopisy k moderním československým dějinám, především texty Edvarda Beneše (*The Fall and Rise of a Nation: Czechoslovakia 1938–1941*, 2004) a v roce 2007 vydal v pražském nakladatelství Academia souborně kritické edice Benešových pamětí *Mnichovské dny* a *Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*, doplněné zvláštním svazkem obsáhlé dokumentace.

Vynikal širokým kulturním obzorem, daleko přesahujícím oblast historické vědy: byl sečtělý v české i světové beletrii, z níž dokázal cito-

vat v několika jazycích (vedle češtiny a latiny ovládal angličtinu, němčinu, francouzštinu, italštinu, ruštinu a polštinu), miloval a zasvěceně znal hudbu a výtvarné umění, sám dobře kreslil a maloval. Přestože od mládí žil v anglosaském prostředí a přednášel a publikoval většinou anglicky, zachoval si kultivovanou literární češtinu v psaném i mluveném projevu. Vzhledem ke svému odbornému zaměření i osobní pozici a ideovým postojům držel vždy prst na tepu současného politického vývoje v mezinárodním měřítku i ve staré vlasti, který nahlížel sub specie jeho historické geneze.

V sedmdesátých a osmdesátých letech se aktivně podílel na činnosti československého exilu a pozorně sledoval i působení domácího disentu. Se svým kolegou a přítelem Vilémem Prečanem spolupracoval na dokumentárním podchycení těchto aktivit, které oba historici reflektovali a komentovali v pravidelné a rozsáhlé korespondenci, představující dnes cenný historický pramen. Příležitostně přispíval i do exilového tisku a promlouval v českém vysílání BBC a Svobodné Evropy.

Po listopadu 1989 pravidelně pobýval ve staré vlasti, kde bádal v archivech, přednášel a zpovídal ještě žijící pamětníky. Rád se setkával se svými dávnými učiteli, kolegy a přáteli, ale i s mladými historiky, kterým se snažil pomáhat v jejich zahraničním rozletu. Profesor Jaroslav Krejčí, s nímž ho od dob anglického exilu v sedmdesátých letech pojilo úzké osobní přátelství, o něm říkával, že je nejdynamičtější českým historikem. Milan Hauner byl totiž stále v pracovním pohybu, cestoval po světě i po českých zemích, účastnil se nejrůznějších konferencí, seminářů a workshopů, objevoval zasuté archivní materiály i osobní pozůstalosti a informoval o nich a o své práci s nimi kolegy z oboru. Měl vždy přesně stanovený a prokomponovaný program: týden pobyl v Praze, pak si badatelsky odskočil do Londýna, odtud do Freiburgu a do Berlína, na dva dny se znovu objevil v Praze a vzápětí ještě zajel do Brna; přitom si našel čas na rozhovory s kolegy a přáteli, případně i na rozhlasová a televizní interview. Překypoval pracovním elánem a inspirativními nápady a vždy s sebou přinášel pohodu a dobrou náladu. I v pokročilém věku působil vždy svěže, přímo mladistvě, snad i díky svému celoživotnímu sportovnímu založení (byl náruživý cyklista, plavec, kanoista

i lyžař). Proto mnohé překvapilo zjištění, že se blíží jeho osmdesátiny, natož pak následná zpráva o jeho fatálním onemocnění.

Uprostřed příprav pražské oslavy svého jubilea, v lednu 2020, byl profesor Hauner ve svém americkém domově postižen mozkovou příhodou a nedlouho poté těžkým průběhem covidové infekce. Z vážného, přes velkou péči a úsilí lékařů i milující rodiny beznadějného zdravotního stavu ho po více než dvou letech vysvobodila smrt.

Milan Hauner, historik s jedinečnou badatelskou akribií a uměleckou duší, charakterní a milý člověk, odešel do panteonu českého i světového dějepiscectví.

Rodina a nejbližší přátelé uctili jeho památku na smuteční slavnosti 20. listopadu 2022 v Meeting House unitářské církve v Madisonu. Urna s jeho popelem byla uložena do hrobky rodiny jeho choti na brněnském Ústředním hřbitově. Čeští historici si jeho osobnost a dílo připomněli 12. června 2023 na pietním kolokviu v pražské Lannově vile.

Josef Tomeš

Jaroslav Šedivý, historik a diplomat (1929–2023)

Dne 28. ledna 2023 se v úctyhodném věku 93 let zvršila životní dráha Jaroslava Šedivého, historika a diplomata, jehož osobnost má širší veřejnost spojenou především s obnovováním zahraniční politiky polistopadového Československa a později České republiky. Jeho životní dráha však byla podstatně klikatější. Zhruba 18 let po absolvování vysokoškolských studií pracoval primárně jako historik moderní doby a politický analytik na akademických pracovištích, následující téměř dvě dekády se pak musel živit různými profesemi mimo svůj původní obor, jakkoliv – jak bude níže připomenuto – studiu historie zůstal věrný i během těchto krajně složitých životních období. Původní profesi historika nezapřel ani po vstupu do zahraniční služby koncem r. 1989, kdy v jeho textech i později publikovaných pracích můžeme rozpoznat podstatně více vědomí historických kořenů, kontinuit i diskontinuit a následků různých procesů a „příběhů“ nežli např. u obdobných textů z per ekonomů či právníků. Protože Šedivý vydal řadu historických knih a studií a k historii se vrátil i po odchodu do výslužby, připomeňme si jeho život a dílo alespoň tímto nekrologem, i když se časem jistě stane předmětem podrobnějšího studia.

Šedivý (nar. 12. 11. 1929) patřil ke generaci, která stihla ještě v dětských letech zažít první republiku (v níž se na regionální úrovni angažoval mj. jeho otec, učitel v sociální demokracii). Jeho dospívání poznamenala německá okupace i bouřlivá atmosféra osvobození s nadějemi, jež se v různých podobách projeví (a realizovaly, nebo byly naopak rozdraceny) v letech poválečné třetí republiky. Sklon jít v otcových stopách přivedl Šedivého ke studiu dějepisu a ruštiny na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde k jeho profesorům patřili Václav Husa, Bohumil Mathesius či tehdy ještě mladý Josef Polišenský. Naděje na budování nové, sociálně vyrovnanější republiky ho přivedly k řadovému členství v KSČ, do níž vstupoval v návaznosti na aktivity svého otce, s jejími dogmaty se však nikdy plně neztotožnil. Po získání absolutoria (1952) a po dvouleté vojenské službě, kterou si odbyval zčásti jako tlumočnick u jednoho z útvarů vojenské kontrarozvědky, v r. 1954 nastoupil do reorganizovaného Slovanského ústavu, který byl tehdy začleněn do nedávno

založené Akademie věd. Zde se mohl poprvé začít věnovat dráze historika. Mezi prvními českými badateli začal seriózně studovat mj. vztahy mezi první republikou a sovětským Ruskem, resp. v r. 1922 vzniklým SSSR, k čemuž již mohl využít postupně zpřístupňované úřední dokumenty z Archivu Ministerstva zahraničních věcí. Prvotním výsledkem tohoto bádání bylo několik věcných studií o počátku obchodních vztahů mezi ČSR a sovětským státem a o prvních, zatím spíše neformálních politických sondážích (československá vláda, jak známo, uznala SSSR až v r. 1934 mezi posledními zeměmi Evropy); doplňovalo je několik textů z oblasti intelektuální historie, mj. o seznamování se některých levičově orientovaných spisovatelů v čele s Ivanem Olbrachtem se sovětským Ruskem. Dlužno dodat, že se jejich autor vyhýbal frázovitým klišé, a naopak jim vtiskl pramenný, věcný charakter, takže si často uchovávají hodnotu i po pětadesáti letech. Přitom není pochyb, že již tehdy vytvořil první bázi pro další studium jedné z určujících složek mezinárodního postavení Československa, které v dalších letech rozvíjel studiem novějších etap této relace a k němuž se opakovaně vracel, naposledy ještě po své osmdesátce.

V roce 1957 dostal mladý historik nabídku, aby se podílel na založení a „rozjezdu“ právě vznikajícího Ústavu pro mezinárodní politiku a ekonomii (ÚMPE), tedy pracoviště, jež bylo od počátku zamýšleno jako jakási symbióza akademické instituce, jež zatím pro oblast mezinárodní politiky v Československu zcela chyběla, a současně expertního centra schopného dodávat zasvěcenější podklady z různých oblastí ministerstvu zahraničí. Zahraniční politika Československa se sice i nadále odvíjela podle intencí Moskvy, což ostatně dostatečně garantoval tehdejší dlouholetý šéf tohoto resortu (a důvěrník prezidenta Antonína Novotného), Václav David. Konkrétní každodenní diplomacie však na rozdíl od první poloviny padesátých let musela řešit řadu nejednoduchých problémů, ať šlo o navazování a budování kontaktů s emancipujícím se třetím světem, postupné obnovování vztahů s některými zeměmi západními, či – last but not least – systematické studium stále se vyvíjející „německé“ otázky. Proto také k zakladatelům ÚMPE patřilo, vedle několika právníků a ekonomů z někdejší Fakulty mezinárodních vztahů (za všechny jmenujme alespoň Alexandra Orta či Jiřího Štěpa-

novského), i několik historiků moderní doby v čele s Antonínem Šnejdárkem (1916–1982).¹ K tehdy mladší garnituře pracovníků, kteří však záhy osvědčili své schopnosti, se zařadil i J. Šedivý. Pokračoval zde ve studiu vztahů Československa se Sovětským svazem, nyní však mohl zaměřit pozornost i na dobu tehdy nejnovější, mj. období třetí republiky, a ex offio se pustil i do věcného mapování vývoje vnějších aktivit státu vedeného komunistickými vládami. Nutno uznat, že – samozřejmě s přihlédnutím k neodmyslitelným dobovým ideologickým i reálným mantinelům doby – vytvořil texty, na jejichž faktografické spolehlivosti může stavět i dnešní historik aktivit komunistického Československa.

První knihou, jež si z pohledu pozdějšího historika zaslouhuje pozornost, je pokus o syntézu *Zahraniční politika ČSR v letech 1945–1960*, kterou autor sepsal s historičkou Květou Kořalkovou (1930–2008). Její díkce se samozřejmě nemohla vyhnout „duchu doby“. Výklad ale – poprvé u nás – zasadil mezinárodní postavení poválečného Československa do konkrétních kontur vývoje včetně amplitud studené války, přičemž klíčové momenty osvětloval již více citacemi z dobových dokumentů nežli frázemi agitačních projevů, do té doby obvyklých v textech o podobných tématech. Důležité bylo, že vydání knihy (která později vyšla i v ruském překladu) provázelo také publikování objemné sbírky dokumentů k zahraniční politice Československa v tomto období, která, jakkoliv přinášela především znění textů smluv a oficiálních prohlášení a komuniké, opět zasazovala mezinárodní postavení a vnější vztahy malého evropského státu, v té době pevně začleněného do sovětské sféry vlivu, do konkrétního reálného historického kontextu.

Svým autorům obě knihy posloužily i jako platforma k dalšímu poznávání jednotlivých složek této problematiky, přičemž ne náhodou tu oba vytvořili studie, jež byly překonány až za zcela nových podmínek po r. 1989. Zatímco v případě K. Kořalkové to byla především její práce o vývoji systému spojeneckých smluv východního bloku z l. 1943–1949 (1966), J. Šedivý měl naopak možnost poprvé podrobněji prostudovat

1 Šnejdárkův význam pro zahájení objektivnějšího studia dějin druhé světové války a jejích následků včetně metamorfóz tzv. německé otázky jsem se pokusil již kdysi připomenout i v tomto časopise: Jindřich DEJMEK, K nedožitým osmdesátinám dr. Antonína Šnejdárka, *Moderní dějiny* 4, 1996, s. 307–311.

alespoň domácí pramennou základnu k relaci československo-sovětské, a v neposlední řadě k mezinárodnímu kontextu komunistického převratu 1948 (výsledkem byla mj. kniha *Február 1948 a mierové spoluzítie*, Bratislava 1963 a další studie). V souvislosti s 20. výročím podpisu čs.-sovětské spojenecké smlouvy z prosince 1943 také naskicoval vývoj vztahů mezi oběma zeměmi v poválečném období (*20 let čs.-sovětské spojenecké smlouvy*, Praha 1963; *Přátelství, spolupráce, jednota*, Praha 1965 ad.), přičemž pozornému čtenáři např. nemohlo ujít, jaký akcent zde i v dalších textech věnoval Chruščovově deklaraci z 30. října 1956, která zdůrazňovala mj. prvky rovnoprávnosti, nezávislosti a svrchovanosti i ve vztazích mezi „socialistickými“ státy. Třebaže literu tohoto dokumentu Moskva vzápětí pošlapala intervencí v Maďarsku proti tamní revoluci, dokument vytvářel přinejmenším teoreticky určitý prostor pro autonomnější zahraničněpolitické aktivity menších států ve východní Evropě. Není pochyb, že Šedivý svojí vědeckou aktivitou zamýšlel vytvářet racionální zdůvodnění k podobné aktivizaci zahraniční politiky.

Ve druhé polovině šedesátých let náležel J. Šedivý k předním osobnostem ÚMPE, jehož publikované výsledky také výraznou měrou spoluvytvářel, byť i v té době, jak později opakovaně příznával v memoárových textech, narážel na cenzurní limity. Patřil ke spoluzakladatelům faktograficky koncipované ročenky *Svět...*, kterou ústav v návaznosti na ročenku *Mezinárodní vztahy* začal vydávat v r. 1966 a kam pravidelně přispíval až do r. 1969 podrobnou kapitolou o zahraniční politice Československa. Ve stejném roce se podílel na založení čtvrtletníku *Mezinárodní vztahy*, jehož redakční kruh měl původně vést, ale nakonec – pro konflikt s vedením MZV o úvodní text, v němž naznačoval potřebu výraznější autonomní diplomatické aktivity pražské vlády – zůstal jen členem redakční rady.² V neposlední řadě pak pokračoval ve studiu nedávné historie naší zahraniční politiky. Její meziválečná perioda se sice nyní těšila výraznějším badatelskému zájmu akademických historiků, období po r. 1945 však bylo (včetně přísných heuristických limitů) stále

2 Srov. jeho vlastní reflexe ve velmi podnětném sborníku: Petr DRULÁK – Petr KRATOCHVÍL (eds.), *Padesát let českého výzkumu mezinárodních vztahů: Od ÚMPE k ÚMV*, Praha 2007, s. 55–72.

vyhrazeno až na krátké období samotného konce dekády jen pracovníkům vybraných „státních“ institucí. Nejvýraznějším plodem tohoto období byl spis *Politika a vztahy*, dokončený v předvečer dramatické změny přelomu let 1967/68, který – při sledování základní výkladové osy vztahů sovětsko-československých – poskytoval podrobný pohled na zahraniční politiku československého státu (konkrétně tedy Edvarda Beneše a jeho spolupracovníků) od r. 1918 až do komunistického převratu. Téměř polovinu textu přitom tvoří analýza mezinárodního postavení třetí republiky, v níž mohl Šedivý, často jako první badatel, užít československé diplomatické dokumenty z archivu MZV. Kniha ovšem nakonec mohla vyjít až počátkem r. 1969, a to ve slovenském překladu v bratislavském nakladatelství Epoque, přičemž 21. srpen 1968 samozřejmě část jejích tezí – fakticky stejně jako celé dosavadní *dictum* většiny českých politiků od Karla Kramáře přes Beneše až po reformní komunisty, hledajících pro československý stát mocenské zajištění v (byť různě chápaném) Rusku – zásadně zproblematizoval. Velká část nákladu knihy šla ostatně brzy do stoupy a zbývající exempláře zůstaly dalších 20 roků v tzv. zvláštních fondech několika větších knihoven. Její témata zůstala nicméně aktuální (důsledky 21. srpna 1968 je nepochybně spíše vyostřily) a nebylo divu, že se k tématu po více než čtyřech dekadách vrátil ve své předposlední knize *Osudné spojenectví: Praha – Moskva 1920–1948* (2015).

Šedivý, který se po celá šedesátá leta podílel publicistickou aktivitou na tehdejší intelektuální kvasu, se pochopitelně zapojil do různorodých aktivit pražského jara, a to nejen publikačně. Mj. i díky známosti s novým ministrem zahraničí, právníkem, historikem a dlouhé roky kariérou diplomatem Jiřím Hájkem (1913–1993), se nyní mohl pokoušet o přímé ovlivňování zahraniční politiky, její oficiální podoba ovšem zůstávala velmi opatrná (v koncepci Hájka a jeho spolupracovníků měla diplomacie především „krýt záda“ obrodnému procesu) a mladší generace včetně příštího českého ministra ji z tohoto aspektu posuzovala spíše kriticky. V každém případě ale Šedivého publicistika v *Lis-tech*, *Politice* a dalších periodikách tohoto krátkého období a také jeho opatrné sondáže ve prospěch výraznějšího sblížení reformního Československa s Jugoslávií a Rumunskem byly ostře kritizovány mj. dopiso-

vatelí sovětského tisku a předurčily po okupaci republiky vojsky Varšavské smlouvy jeho další osud.

Mraky se ostatně stahovaly i nad dosavadním ÚMPE, jehož ředitel prof. Šnejdárk už v létě 1969 emigroval, a brzy poté potkala toto pracoviště msta normalizátorů. Velká část pracovníků byla propuštěna, jedno z hlavních periodik, měsíčník *Mezinárodní politika*, bylo zastaveno a celá instituce byla drasticky reorganizována do podoby striktně servisního pracoviště nově federalizovaného ministerstva zahraničí.

Šedivého, který po propuštění učil krátce na jedné z pražských základních škol, však čekal ještě příkřejší trest nežli „pouhá“ profesní likvidace, jež dopadla na velkou část jeho kolegů. V souvislosti s tzv. případem Stein – Kubiasová, v němž byli dotyční čs. státní příslušníci obviněni ze špionáže ve prospěch západních států (oba hlavní aktéři pracovali jako zaměstnanci na zastupitelských úřadech Francie, resp. Nizozemí), byl, vzhledem k předcházejícím kontaktům s nimi, nejprve zatčen a brzy po několika měsících vazby odsouzen za údajné vyzrazování státního tajemství a především za kritický postoj k oficiální linii zahraniční politiky. Většina z obvinění byla vykonstruována a z dnešního pohledu jsou zcela absurdní, svou roli při perzekuci Šedivého však nepochybně hrála také určitá revanš prosovětských elementů na jeho bývalém pracovišti i na ministerstvu zahraničí a ozvěny zmiňovaných kritik částí jeho textů z r. 1938 z per sovětských novinářů. Když byl pak po více než půl roce propuštěn z vazby, čekala ho – ostatně jako značnou část intelektuálů jeho generace – nucená práce zcela mimo obor, v jeho případě mytí a čištění oněch později „přísllovečných“ zhruba dvánácti tisíc oken různých pražských institucí.

Téměř dvě dekády trávené mimo obor ale nezůstaly v jeho životě zcela prázdnou kapitolou. Odhlédneme-li od několika málo pozitiv jeho tehdejšího života, k nimž patřilo mj. posílení vztahů s několika podobně exkomunikovanými osobnostmi, které později tvořily podstatnou část kádru první generace naší polistopadové zahraniční služby (Luboš Dobrovský, Pavel Seifter atd.), podobně jako někteří jiní intelektuálové postižení zákazem profese, pokračoval v rámci omezených možností i v práci historické. Ke studiu nejnovější historie nebyl ovšem ani prostor, ani reálné možnosti. Šedivý se však mohl částečně vrátit k téma-

tům, kterých se poprvé dotkl už před více než dvěma dekádami v dobách svých začátků ve Slovanském ústavu. Na základě studia mnoho-svazkové tištěné sbírky dokumentů *Vosstanije děkabristov* se tak nejprve rodila první větší česká práce o genezi této revolty ruských opozičních důstojníků v první polovině dvacátých let 19. století. Hnutí sice i díky zradám a nerozhodnosti velké části aktérů skončilo koncem r. 1825 totální porážkou, pro potenciálního českého čtenáře však kniha nabízela hodně námětů k přemýšlení, včetně fenoménu ruského imperialismu promítajícího se až do současnosti, třebaže se historicky proměňoval. Díky autorovým kontaktům mohla kniha pod názvem *Pokořená revoluce* vyjít i tiskem v tehdy populární edici *Archiv*, vydávané Mladou frontou, přičemž její autorství převzala formálně historička Yvette Heřtová (1933–2011).

Na ni posléze navázala (tematicky ovšem o dekádu předcházející) monografie s problematikou autorovi nejbližší, *Metternich kontra Napoleon* (1985). I zde mohl využít tištěnou dokumentaci, mj. editovaný výbor materiálů z archivu někdejšího mocného kancléře a také jen nedávno edičně zpřístupněnou osobní korespondenci s vévodkyní Vilemínou Zaháňskou, obsahující ovšem i mnoho politických záležitostí. Tak se zrodila vlastně první moderní česká studie o Metternichově diplomacii v letech 1812–1815, která doplnila mj. dřívější práci někdejšího Šedivého vysokoškolského učitele J. Polišínského *Napoleon a srdce Evropy* (1971). I v tomto případě se kniha mohla dostat ke čtenáři, když ji s autorským krytím Jana Halady vydalo nakladatelství Panorama. Kvality obou knih, psaných v podmínkách vnitřního exilu takřka „na kolenou“, přitom dokumentoval nejen čtenářský úspěch v době jejich vydání (*Metternich* stihl ostatně vyjít v mírně upravené podobě znovu ještě 1988), ale i fakt, že byly, pochopitelně už pod autorovým jménem, úspěšně reeditovány znovu po r. 1989 a stále patří k důležitým položkám české historické literatury o dějinách 19. století.³

3 Kniha *Metternich kontra Napoleon* vyšla pod jménem Jana Halady poprvé v roce 1985, pod jménem skutečného autora vyšla až v roce 1998; druhá z knih byla publikována pod změněným názvem: *Děkabristé. Anatomie nezdařeného převratu* v r. 2000 v nakl. Volvox Globator. Pro zajímavost uvedme, že *Metternich* vyšel v r. 1991 i v ruském překladu.

Zralého historika vedle sledování aktuální mezinárodní politiky tehdy zaujaly i dějiny starší. Ještě ve druhé polovině osmdesátých let rozepsal, opět na základě publikovaných dokumentů, vůbec první českou knihu o „tajemném“ řádu templářů, jehož historii i tragický konec zasazoval do širších evropských souvislostí 12. a 13. století. Tentokrát však mohl rukopis dokončit až po několika letech, a to nikoliv jen pro pracovní vyčerpání profesionálního myče oken. Na jaře 1989 se mu v souvislosti s přece jen poněkud liberalizujícím se klimatem režimu podařilo vyjet legálně (a bez obvyklé úlitby státní moci v podobě závazku spolupráce se Státní bezpečností) do hamburského Střediska pro mezinárodní politiku, kde pak několik měsíců přednášel o aktuálních pohledech na tehdejší situaci. Obnovil zde kontakty s několika bývalými kolegy, mj. Adolfem Müllerem (kdysi tiskovým přidělcem čs. diplomatické mise v Berlíně, který už v sedmdesátých letech založil v Kolíně jedno z nejdůležitějších exilových nakladatelství Index), a také právě v Hamburku vlivným Petrem Robejškem. Brzy po návratu mohl jako uznávaný expert na mezinárodní politiku nastoupit do nedávno zřízeného Prognostického ústavu ČSAV, kde se setkal s řadou příštích významných českých politiků v čele s Václavem Klausem. Díky jeho expertize, vztahům s řadou lidí z opozice a samozřejmě i aktuálním vazbám pak nebylo překvapením, když byl už na počátku listopadové revoluce v témže roce přizván do formující se zahraničněpolitické komise právě založeného Občanského fóra. Jako její klíčový představitel pak patřil k hrstce příštích diplomatů v čele s novým šéfem resortu Jiřím Dienstbierem, kteří už v prosinci t. r. přišli do Černínského paláce, aby se ujali vedení zahraniční politiky obnovovaného demokratického státu.

Není účelem tohoto textu líčit podrobněji vklad J. Šedivého do dalšího nastartování nové československé politiky. Připomeňme jen, že patřil také k našim prvním polistopadovým diplomatům, kteří přiblížili počáteční kroky polistopadové československé zahraniční politiky i ve svých memoárech, poprvé už v r. 1997 v knížce *Černínský palác v roce nula*.⁴ Vedle pochopitelné personální rekonstrukce zahraniční služby

4 Podstatně rozšířené vydání tohoto prvního svazku diplomatických memoárů později vyšlo pod názvem: *Zpátky do Evropy aneb Černínský palác v roce nula*, Praha 2019.

patřilo k těmto počátečním krokům v první řadě vyjednání dohody o odchodu sovětských vojsk včetně racionálního „jízdního řádu“ jejich odsunu, a samozřejmě i transformace vztahů nově definované demokratické federace se sousedy a širší Evropou. Na leckteré z těchto aktivit měl právě Šedivý zásadní podíl, ať šlo o prosazení jednání o smlouvu o odchodu sovětské armády (která byla po počátečním sovětském zdráhání podepsána už v únoru 1990), či o konkretizaci počátečních koncepcí nové středoevropské bezpečnosti, jež měla tehdy spočívat, zjednodušeně řečeno, v institucionalizaci mechanismů Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. Tou polistopadové vedení Československa zamýšlelo vyplnit předjímané bezpečnostní vakuum v prostoru mezi sjednocujícím se – a na podzim 1990 se sjednotivším – Německem a rozvolňujícím se SSSR po postupném stahování jeho vojsk. Byl to právě Šedivý, kdo tehdy navrhoval, aby byla v té souvislosti vytvořena stálá Evropská bezpečnostní komise, obdobná Hospodářské komisi OSN. Zdá-li se z více než třicetiletého odstupu podobná vize poněkud nereálná, je třeba připomenout, že Praha i další metropole někdejšího východního bloku byly počátkem devadesátých let pod tlakem amerických i dalších diplomatů, aby „nespěchaly“ s dekompozicí východních integračních seskupení s ohledem na Michaila Sergejeviče Gorbačova. Možnost vstupu post-komunistických středoevropských států do NATO pak začala být administrativou Williama Jeffersona „Billa“ Clintona vážně uvažována až v l. 1995–1996, přičemž, jak ještě připomeneme, i v ní sehrál právě J. Šedivý, nejprve jako velvyslanec v Bruselu a později jako ministr zahraničí, prvořadou roli.

Více než dvanáctileté působení Jaroslava Šedivého na nejvýznamnějších místech československé, resp. od ledna 1993 české diplomacie zde ovšem můžeme již jen telegraficky připomenout jednak s odkazem na jeho vlastní celkem podrobné vylíčení svých aktivit v dalších svazcích memoárů, jednak s důvěrou, že se tato část jeho životní dráhy stane předmětem podrobnějšího studia. V červnu 1990 se stal prvním polistopadovým velvyslancem ve Francii, kde mj. brzy sehrál výraznou roli při přípravě nové mezistátní smlouvy mezi oběma zeměmi (podepsané v říjnu 1991) včetně klauzule o neplatnosti mnichovské dohody, jež se posléze (podobně jako identická klauzule ve smlouvě československo-

-italské) stala důležitým precedentem při přípravě nových právních instrumentů mezi ČSFR – potažmo příští Českou republikou (ČR) – a sjednoceným Německem. V Paříži zůstal také jako první velvyslanec České republiky, takže se podílel jak na počátečním vývoji nové podoby naší bilaterální relace s pátou republikou, tak na přístupu ČR do UNESCO, OECD (samostatná mise u této organizace byla zřízena až později) apod. Po návratu do Prahy vedl zhruba rok důležitý Odbor analýz a plánování MZV a od listopadu 1995 působil necelé dva roky jako velvyslanec v Bruselu, kde měl na starosti nejen agendu bilaterálních vztahů mezi ČR a Belgií (a také Lucemburskem), ale i problematiku nedávno vzniklé Evropské unie a našich vztahů s NATO. V té souvislosti se sluší připomenout, že právě v době jeho vedení bruselské mise byly zahájeny první reálné rozhovory o možném vstupu České republiky a jejích sousedů do Severoatlantické aliance, rozhovory, na jejichž pokračování měl pak zásadní vliv v již nové roli. Když totiž na podzim 1997 odstoupil z funkce první ministr zahraničních věcí samostatné ČR, Josef Zieleniec, byl to právě velvyslanec v Bruselu, který byl vybrán za jeho nástupce v Klausově vládě. V čele zahraničního resortu pak Šedivý zůstal i po jejím pádu a po sestavení úřednické vlády Josefa Tošovského, která řídila exekutivu až do předčasných voleb v červnu 1998, jež přivedly do vládních křesel poprvé po listopadu 1989 sociálnědemokratickou vládu.

Necelé tři čtvrtě roku, kdy stál Šedivý v čele české diplomacie, lze ve vývoji tehdejších snah pražské politiky považovat za mimořádně přínosné. Z hlediska *bezpečnostní* politiky byl zásadní jeho podpis tzv. akcesivního protokolu mezi Severoatlantickou radou NATO a ČR 16. prosince 1997 v Bruselu (spolu s podpisem identických dokumentů mezi NATO s Polskem a Maďarskem), na který v únoru následujícího roku navázala společná cesta ministrů zahraničí těchto zemí – vedle Šedivého tedy Bronisława Gieremka a Bély Kováče – do Washingtonu s cílem podpořit ratifikaci dokumentů o přístupu těchto zemí ve zdejších zákonodárných sborech. Následně se ministr podílel i na ratifikačním procesu přístupových dohod v parlamentu ČR a také na jejich veřejné prezentaci. Ministerstvo však pod jeho vedením pokračovalo i v „přibližování“ republiky k EU, přičemž hned počátkem r. 1998 byl

z iniciativy šéfa resortu sestaven pro nyní zahájená přístupová jednání užší tým v čele s Pavlem Teličkou. Ve středoevropské politice se Šedivý osobně podílel na přípravě realizace praktických důsledků česko-německé deklarace z února 1997, mj. na nejednoduchých rozhovorech s německým resortním kolegou Klausem Kinkelem o zřízení Česko-německého fondu budoucnosti a sestavení tzv. diskusního fóra, jehož struktura – díky přítomnosti sudetoněmeckých zástupců – vyvolala i parlamentní kritiku MZV. Šedivý zaktivizoval i spolupráci na půdorysu (v té době fakticky umrtveného) Visegradského seskupení, zvláště relaci s Polskem, oficiální návštěvou Litvy a Lotyšska demonstroval i český zájem na této části kontinentu. Jedním z mála nerealizovaných bodů jeho programu tak zůstala neuskutečněná návštěva Slovenska, s nímž vztahy v politické rovině ochladly v důsledku kritických výroků tehdejšího šéfa bratislavské exekutivy na adresu prezidenta Václava Havla.

Poslední, ve srovnání s předcházejícími roky nepoměrně klidnější etapou Šedivého diplomatické aktivity bylo jeho působení ve funkci českého velvyslance ve Švýcarsku se současnou akreditací v Lichtenštejnsku, kterou zastával od konce 1998 do srpna 2002. Tam se, vedle agendy diplomatické, mohl opět věnovat i své původní profesi historika, k níž se vrátil již předtím při dokončování již zmíněné populárně laděné knížky o „tajemstvích“ řádu Templářů (1998). Jeho diplomatická aktivita sice zcela neskončila ani po návratu do Bernu, neboť ještě v l. 2006–2009 zastupoval Českou republiku u organizace Frankofonie, v níž je Česko pozorovatelem. Hlavní pozornost však již soustředil na dokončování rozepsaných diplomatických i dalších vzpomínek. Jejich druhý svazek, *Velvyslancem u Eiffelovy věže*, se objevil v r. 2008, pokračování pod titulem *Diplomacie je uměním kompromisu. Cesta do NATO, do EU a další příběhy*, v němž mj. podrobně vylíčil své vedení ministerstva zahraničí, pak o rok později. Dodejme, že ačkoliv své paměti na působení v diplomacii v minulých letech uveřejnilo poměrně značné množství aktérů tohoto řemesla, z hlediska věcnosti a spolehlivosti patří Šedivého „trilogie“ spolu s memoáry Jiřího Dienstbiera a také (zatím ovšem nedokončenými) vzpomínkami Josefa Kreutera k fundamentům, na nichž bude nepochybně ještě dlouho stavět každý historik, který se bude chtít podrobněji zabývat naší zahraniční politikou po listo-

padu 1989. Toto konstatování je jen posíleno uveřejněním celkové Šedivého autobiografie *Mé putování zmateným stoletím*, na jejímž prezentování se na jaře 2013 podílel i autor těchto řádků.

Odchod Jaroslava Šedivého (který o málo později následovalo úmrtí významného historika Karla Kaplana, k jehož dílu se nepochybně *Moderní dějiny* rovněž vrátí) znamená jednu ze symbolických teček za určitou epochou české historiografie i politiky. Šedivý ve svých osudech a konec konců i svou historickou tvorbou takřka personifikoval klikatou životní i profesní dráhu své generace. Generace, jež se postupně zbavovala poválečných radikálně levicových a především proruských nebo prosovětských postojů a jež se pokusila o demokratizaci původního totalitního systému, aby byla smetena cizí invazí, která se ale (za příznivějších mezinárodních okolností koncem osmdesátých let) dokázala významně podílet na obnově skutečné demokracie a na transformaci československého státu. Jaroslav Šedivý patřil k prvním českým intelektuálům, kteří svou profesi historika dokázali již v šedesátých letech promítnout do nového promýšlení alternativ mezinárodního postavení tehdejšího Československa v dynamicky se měnící Evropě. O více než dvě dekády později pak náležel k nejpřednějším budovatelům nové zahraniční politiky tohoto státu, který, při přirozeném obratu jejího těžiště na Západ, odmítal jednostranné přerování vazeb s „výcho-dem“. Jistě i díky erudici a profesi historika také opakovaně varoval před každou podobnou jednostranností, což se ostatně promítlo i do jeho autobiografie. Protože jsem měl možnost se s tímto nesmírně vzdělaným, přitom však laskavým a smyslu pro humor nepostrádajícím džentlmenem v nejlepším slova smyslu mnohokrát setkat, želim jeho odchodu – přes jeho pozeňnaný věk – i lidsky; především si však uvědomuji, jak moc bychom právě v dnešní době muze jeho formátu, vzdělání, integrity a občanské odvahy potřebovali ve veřejném, politickém i intelektuálním prostoru.

Jindřich Dejmek

RECENZE | REVIEWS

**Iris NACHUM, *Nationalbesitzstand und „Wiedergutmachung“.*
Zur historischen Semantik sudetendeutschen Kampfbegriffe,
München: Vanderhoeck & Ruprecht – Collegium Carolinum 2021,
386 s.**

Zřídka kdy se stává, aby si zahraniční autoři, kteří nejsou explicitními bohemisty, vybírali za téma své práce české reálie, resp. fenomény spjaté s českými zeměmi. Když už se tak stane, byla by škoda, pokud by taková publikace unikla pozornosti českých čtenářů. Tím spíše, pokud se jedná o originální, veskrze nepopisné a konceptuálně inovativní a inspirativní dílo. A tím text Iris Nachum, mladé (publikace je její přepracovanou disertační prací obhájenou v roce 2017 na univerzitě v Tel Avivu) izraelské historičky, bezesporu je. Dlouhodobý zájem o sudetoněmecké dějiny ji přivedl až k tematice diskurzivní analýzy českoněmeckého, resp. sudetoněmeckého (politického) pojmového instrumentária. Její publikace pak přesněji pojednává o pojmové a diskurzivní historii konkrétního termínu, a sice „Wiedergutmachung“, do češtiny jen volně přeložitelného jako „kompenzace“, „reparace“, či nejlépe asi jako „odškodnění“. Předním cílem studie je proto analyzovat zmíněný pojem, zejména jeho modifikace a užívání mezi lety 1919 a 1941, s nutnými explikačními přesahy. Jako jistý diskurzivní kontext pak slouží termín „národní država“, jež se při určitém zjednodušení může stát předmětem, „Wiedergutmachung“ pak představuje v aktivizační rovině přísudek a sudetští Němci, resp. jejich představitelé, pak v této symbolické větě – příběhu – hrají roli podmětu.

Jednou z hlavních tezí je postulování poměrně hlubokých kořenů pojmu a s tím související kritika autorů zabývajících se dějinami zejména poválečných osudů sudetoněmeckého etnika a politického hnutí. Většina prací totiž zasazuje počátek svých příběhů buď do roku 1918 a příčiny a zrod sledovaných jevů vysvětluje na pozadí poválečné transformace, nebo dokonce do roku 1945 a středobodem je pak problematika odsunu, resp. vyhnání. V pojetí Nachum jde o mnohem delší, a tedy plastičtější vyprávění. Rok 1918 pro ni paradoxně představuje spíše umělé formální členění kapitol než analytický uzel narace. Otec termínu „Wiedergutmachung“, Rudolf Lodgman von Auen, jej sice poprvé

použil v roce 1919, ale jak Nachum správně dokazuje, jeho obsahové vymezení existovalo dávno předtím. Obecně lze Lodgmana považovat za specifickou, až osudovou figuru příběhu. Ve dvacátých letech coby klíčový představitel meziválečného sudetoněmeckého nacionálního tábora pojem „Wiedergutmachung“ ukotvil v podobě protičeského bojovného instrumentu, aby jej následně coby politický zástupce sudetoněmeckých vyhnanců po druhé světové válce opětovně, ovšem v jiných kulisách a v jiné fázi dramatu opět vynesl na jeviště. Stejně jako po roce 1945 šlo i před rokem 1938 o požadavek odškodnění za bezpráví, kterého se Československo údajně dopustilo na sudetských Němcích. Pro českého čtenáře, a dokonce i pro mnohé české historiky, je obtížně pochopitelná a „stravitelná“ představa kontinuity takového postoje (vyžadující odškodnění, omluvu, nápravu) i před rokem 1918. Navíc po roce 1945, který stojí přísně vzato již za chronologickými hranicemi, které text vymezuje, přibyl pojmu nový obsah. Nově šlo při jeho použití o vyjádření uznání práva na vlast, tedy výhradně ne ve smyslu obecného, ale pouze o práva vyhnaných sudetských Němců na návrat do vlasti.

Kniha je rozdělena vedle nezbytného úvodu do dvou velkých částí: zatímco druhá a třetí kapitola se zabývá genezí, vývojem a mobilizačním potenciálem koncepce národnostních nároků, kapitoly čtyři a pět se pak společně zaměřují na otázku vzniku a proměnlivosti významu konceptu „Wiedergutmachung“ v sudetoněmeckém pojmosloví. Je tedy evidentní, že obsahem práce není ani tak samotná problematika „Wiedergutmachung“, ať už nahlížená optikou historické relevance, politického vyjednávání, sociálních interakcí, či jinými přístupy, ale mnohem spíše sémantika politického jazyka. V této otázce a v otázce práce s pojmem coby objektem zájmu navazuje Nachum v mnohém na úvahy Reinharda Kosellecka a jeho koncepce sledování geneze a dynamiky obsahových proměn pojmů v průběhu času. Jeho speciálně koncipovaná metoda je však v práci Nachum inovativně upravena. Pokud jde o vymezení výše zmíněného podnětu, tedy aktérů, respektive uživatelů pojmu, hlásí se Nachum k přísnému nacionálnímu konstruktivismu. Její základní epistemologický předpoklad, že národy jsou moderní, konstruovanou a především „myšlenou“ entitou, by mohl být vnímán jako legi-

timní, pokud by jej autorka nerozbila užitím institutu obcovací řeči jako dělicí linie.

K objasnění biografického pozadí „uživatelů“ diskurzu byl použit poměrně heterogenní korpus pramenů, skládající se jak z českých (!), tak také z německých a rakouských archivních fondů. Intenzivnějšího výzkumu se vedle celé řady periodik dočkaly zejména deníky *Reichenberger Zeitung*, *Bohemia* a *Prager Tagblatt*. Ve výběru osob se autorka zaměřila na ty postavy, které byly vybaveny dostatečnými mocenskými prostředky k ovlivňování veřejné komunikace. Ve všech pečlivě nasbíraných materiálech bylo cílem prozkoumat, jaké diskurzní strategie, myšlenkové figury a argumentační vzorce – tedy jaké rétorické prostředky a komunikační praktiky – používali aktéři k upoutání pozornosti, a tím k získání či udržení diskurzní suverenity. V tomto bodě se opět nachází jedna drobná recenzentova výtky: Místy se Nachum nechává až příliš strhnout intencionálním determinismem. Je otázkou, zda každé, i to nejsegmentárnější jednání lze považovat za přísně promyšlené a záměrné. Proč dotyčný řekl na tom a tom místě, v ten a ten čas právě to či ono? Můžeme se vždy spolehnout na důkladný rozbor autorových motivací coby integrální součástí diskurzivní analýzy? Nebo se prostě některé věci dějí samovolně a naše následné analýzy jsou výhradně a posteriori?

Ať tak, či onak, publikace si zaslouhuje pozornost minimálně z toho klíčového důvodu, že předestírá alternativní přístup k česko-německým vztahům. Z diskurzivně-analytického hlediska znamenalo německo-české „konfliktní společenství“ také tu skutečnost, že současníci měli neustálý automatický podnět k přijímání a následnému vyvracení argumentů předkládaných národnostním protivníkem. Zrychlující se dynamika argumentů a protiargumentů se promítala do zrcadlově obráceného nacionálního pojmosloví. Jestliže němečtí aktéři užívali pojmy jako Sprachgrenze, Sprachgrenzler, Nationalbesitzstand nebo Selbstbestimmung, česká strana hovořila také o jazykové hranici, hraničářích, národní državě a sebeurčení. Ačkoli se Nachum explicitně vzdává myšlenky na rozbor českého diskurzu, naznačuje cestu. V posledních letech se totiž výrazně zvýšil počet historiografických prací o českých zemích a první Československé republice, které uplatňují explicitně

diskurzivně-analytický přístup. Ovšem pro české historiky není dobrou vizitkou, že bychom mezi nimi českojazyčné tituly hledali obtížně, až marně. Nachum nám zde může sloužit jako více než dobrá inspirace.

Vojtěch Kessler

Raimund WOLFERT, *Charlotte Charlaque. Transfrau, Laienschauspielerin, „Königin der Brooklyn Heights Promenade“*, Berlin – Leipzig: Hentrich & Hentrich 2021, 126 s.

Společenské skupiny utlačované většinovou společností bývají pro velké dějiny neviditelné. Obzvláště to platí pro příslušníky společenství dnes označovaného jako LGBTQIA+, jehož paměť se velmi snadno vytrácí, pokud není cíleně zaznamenávána nebo se nestane předmětem odborného zájmu. Nárok na dějiny je přitom nedílnou součástí nekončícího boje za uznání jeho rovnoprávnosti. Dalším vítaným příspěvkem k němu je také kniha Raimunda Wolferta, spolupracovníka berlínské společnosti nesoucí jméno meziválečného obránce práv sexuálních menšin Magnuse Hirschfelda. Hirschfeld založil roku 1919 v Berlíně také Ústav pro sexuální vědu, při jehož výzkumu narazil autor recenzované knihy poprvé na zmínku o Charlotte Charlaque.

V knize si na první pohled neklade příliš ambiciózní cíl. Podle doslovu jej motivovala snaha popsat, co se stalo, a poukázat na to, co bylo možné. Přitom postupoval s upřímným soucitem k těžkým životním rozhodnutím člověka žijícího v bouřlivých časech a s úctou k jeho nezkrutnému přání vést okolnostem navzdory nezávislý život. Útlá a popisně strohá brožurka je přitom překvapivě obdivuhodným badatelským výkonem, jenž vyžadoval nepochybně značné autorovo úsilí. Zdánlivě jednoduché biografické zpracování doposud vcelku neznámého životního osudu zároveň obohacuje naše poznání v současnosti aktuálních výzkumných témat.

Knihu lze číst jako příspěvek jednak k utváření vlastního porozumění příslušníků nemajoritních společenství a jejich boji za sebeurčení tváří v tvář proměňujícím se podobám útlaku, jednak k s tím souvisejícím strategiím přizpůsobení nebo vzdoru, jež vycházejí z boje o uznání či přežití při snaze zachovat věrnost zásadám svého smýšlení. V neposlední řadě publikace přesvědčivě vykresluje rozmanitost světa první poloviny minulého století, v němž se překvapivě volně pohybovaly osoby hledající jak lepší život, tak ochranu před nebezpečím. U tuzemského čtenáře navíc kromě dějin queer osob a migrace v časech světových válek, vzestupu neliberálního myšlení a nedemokratických režimů jistě

vzbudí pozornost, že se osudy Charlotte Charlaque několikrát protly také s českými zeměmi.

Narodila se v severomoravském Šumperku roku 1892 jako Kurt Scharlach v rodině berlínského obchodního cestujícího s textiliemi, který svoji rodinu počátkem 20. století přestěhoval do amerického San Francisca, kde již předtím rozvinul vlastní podnikání. Během dospívání se věnovala studiu hry na housle, nejpozději po rozvodu svých rodičů v roce 1916 pravděpodobně s oběma přerušila kontakt, o rok později se přestěhovala do New Yorku a počátkem dvacátých let do Berlína. V časech výmarské republiky rozvíjela svoji uměleckou dráhu jako transvestitní kabaretní tanečnice a zpěvačka, později pracovala jako recepční a poradkyně ve výše zmíněném Hirschfeldově ústavu, kde v letech 1931 až 1933 podstoupila chirurgické zákroky k přizpůsobení pohlaví.

Krátce nato, těsně po nacistickém převratu, utekla do Československa, kde postupně žila v Karlových Varech, Brně a Praze. Zde byla v březnu 1942 pro podezření z židovského původu a jako osoba bez státní příslušnosti zatčena cizineckou policií. Za pomoci pražského švýcarského konzula se jí přesto podařilo získat povolení k vycestování. Z internačního tábora Liebenau u Bodamského jezera tak následně jako Charlotte Charlaque utekla z válečné Evropy přes Lisabon do New Yorku. Navzdory nepříznivé sociální situaci se nadále aktivně věnovala jak umění, tak veřejné podpoře transsexuálních lidí. Ačkoliv se plánovala přestěhovat zpět do Německa nebo do San Francisca, nakonec se stal jejím posledním domovem Brooklyn. V roce 1963 zde zjevně bez zájmu svých příbuzných, ale obklopena úzkým kruhem blízkých přátel zemřela.

Sestavení takto jednoduchého životopisu doposud víceméně zapomenuté ženy nebylo nijak snadné. V řadě případů byl Raimund Wolfert odkázán pouze na těžko ověřitelné a roztroušené výpovědi samotné Charlaque, která navíc své vysněné ženské jméno oficiálně získala až při válečném útěku z Evropy a také následně ráda používala řadu uměleckých a jiných pseudonymů. Kromě dobových novinových a odborných článků využil autor pro doplnění kontextu také archivní materiály. Z tuzemských například akta uložená v Moravském zemském archivu ve fondu Zemského úřadu Brno a v Národním archivu ve fondu Pražského policejního ředitelství. Za zmínku stojí také korespondence uložená

v Památníku národního písemnictví v pozůstalosti Olgy Scheinpflugové, jejíž divadelní hry Charlaque zejména během svého pražského pobytu překládala do angličtiny.

Protože zjištění k jednotlivým životním etapám života Charlotte Charlaque by často vydala pouze na několik málo odstavců, rozšířil je Raimund Wolfert na mnoha místech obsáhlými exkurzy do tematicky spřízněných a lépe probádaných souvislostí. Z mého pohledu je nejzajímavější kapitola věnovaná raným operacím k přizpůsobení pohlaví. V obecném povědomí představuje doposud nejznámější případ Dán Einar Wegener alias malířka Lili Elbe, na motivy její v roce 1931 posmrtně vydané autobiografie uvedla britsko-americká koprodukce v roce 2015 film *Dánská dívka* v hlavní roli s Eddiem Redmaynem. Protože Lili Elbe sama sebe stylizovala do jedinečné pozice, přetrvává dodnes dojem, že se jednalo o první podobný případ. Tento omyl nicméně Wolfert ve své knize důkladně vyvrací.

Ačkoliv dobová odborná literatura je na zmínky skoupá, nebyly podobné operace v Berlíně a na několika jiných místech výmarského Německa po první světové válce nijak ojedinělé. Na jejich ustavení měl jedinečný podíl Magnus Hirschfeld a jeho spolupracovníci z okruhu Ústavu pro sexuální vědu. Zasloužili se také o úřední uznání podobných zákroků jako v odůvodněných případech zásadních pro zdraví a blaho transsexuálních osob. V tomto kontextu byla podle Raimunda Wolferta skutečně prvním případem Dora Richter, u níž provedl Heinrich Stabel 22. května 1923 oboustrannou kastraci varlat. Při tehdejšímu postupu úpravy pohlaví se jednalo o první krok, který běžně následovala amputace penisu a chirurgické vymodelování pochvy. Následovat mohla ještě chirurgická depilace ochlupení a plastika prsou.

Berlín se v této době stal nejen místem se světově nejprogresivnějším odborným pracovištěm, ale také s poměrně benevolentním přístupem úřadů k trans lidem. Dokazuje to například vydávání povolení umožňujících nosit oblečení opačného pohlaví na veřejnosti, aniž by se nositel vystavoval nebezpečí pokutování pro veřejné pohoršení. Až do uchopení moci nacisty přesahovala míra svobody queer osob v Berlíně dalece jak ostatní evropské státy, tak Spojené státy americké. O to větší nicméně byla míra represe po roce 1933, ačkoliv podle Wolferta navzdo-

ry všeobecnému přesvědčení ani poté operace k přizpůsobení pohlaví neustaly. Přešly nicméně pod kontrolu centrálních zdravotních úřadů vydávajících povolení na základě lékařského dobrozdání, což samozřejmě ztížilo jejich dostupnost. Doklady o podobném zákroku se nicméně dochovaly ještě z roku 1943.

Kromě Dory Richter se operacím podrobily v téže době také Charlotte Charlaque a Toni Ebel, jež se víceméně považovaly za heterosexuální ženy zrozené ve špatném těle. Jejich osudy se přitom na určitou dobu vzájemně propojily a v různých obdobích byly nějakým způsobem svázány s českými zeměmi. Dora Richter se narodila podobně jako Charlotte Charlaque roku 1892 v česko-německém pohraničí, konkrétně v oblasti Krušných hor. Všechny tři se setkaly jako zaměstnankyně Hirschfeldova Ústavu a společně vystoupily také v rakouském filmu *Mystérium pohlaví* z roku 1933. Zejména mezi Charlaque a rozenou Berlínankou Ebel se vytvořilo silné přátelské pouto. Obě přítelkyně již v Berlíně společně bydlely a když se pro ně míra nenávisti okolní společnosti stala nesnesitelnou, utekly do Karlových Varů, snad následujícíce Richterovou.

Československé bezpečnostní orgány obě levicově smýšlející umělkyně rychle vyhodnotily jako rizikové osoby, zejména po jejich přestěhování do Brna v roce 1936. Znepokojivě působila jak německá státní příslušnost Toni Ebel, tak především jejich časté hýření v nočních podnikách neodpovídající jejich oficiálním příjmům. Ačkoliv Wolfert úřední závěry neuvádí, čelily pravděpodobně podezření z domnělé prostituce. Kvůli propadlým dokladům se navíc později musely pravidelně hlásit, policie u nich prováděla časté domovní prohlídky, a nakonec je krátce po okupaci z města vykázala. Ani po odchodu do Prahy se ale jejich životní situace nezlepšila. Nově vzniklé protektorátní úřady odmítaly vydat Charlaque jako osobě bez státní příslušnosti povolení k pobytu, a navíc začaly vzápětí prošetřovat její rasový původ.

Osudy obou žen rozdělilo zatčení Charlaque a její emigrace do Spojených států. Jako říšská Němka bohužel nemohla Toni Ebel svoji přítelkyni následovat. Navzdory častým předvoláním na gestapo přežila zbytek války v Praze, kde byla v květnu 1945 jako Němka internována a počátkem června vyhnána na státní hranici. Asi po dalších třech strašlivých

týdnech se jí podařilo dostat do rodného města. V Berlíně byla následně uznána za oběť rasové perzekuce a v jeho východní části zemřela v roce 1961 jako uznávaná malířka, jejíž transsexuální minulost nebyla známa. Charlotte Charlaque se naopak po svém úspěšném úniku před jistou smrtí podobně úspěšně etablovat nepodařilo.

Ve Spojených státech musela po zbytek svého života snášet jak svízelné sociální podmínky na hranici životního minima a nedostupnou zdravotní péči, tak celkový pocit zmaru, odcizení a duševního bezdomovectví. Přes svoji vynikající znalost angličtiny se po návratu do Ameriky již nedokázala přizpůsobit tamějším kulturním zvyklostem. Od návratu do Evropy ji přitom po válce pro přetrvávající antisemitismus odrazovala její přítelkyně Ebel. Donucena setrvat v New Yorku, navázala Charlaque sice určité kontakty s tamními uměleckými kruhy, ale zůstala nadále spíše outsiderkou. Možná právě proto si však dokázala zachovat vlastní pojetí sebe sama. Těsně před svou smrtí koncem šedesátých let působila v brooklynském Chamber Theater, navzdory své chudobě byla okouzující a mystickou baronkou Charlotte von Curtius, která svými lila róbami rozjasňovala pobřežní promenádu Brooklyn Heights, jejíž nekorunovanou královnou se stala.

Fascinující životní příběh Charlotte Charlaque o nepřizpůsobení a nezávislosti, jenž v podání Raimunda Wolferta znovu ožil, se stal nejen obdivuhodným odborným dílem, ale také aktem smíření. Její pravnučka se jeho prostřednictvím konečně dozvěděla, že polozapomenutá příbuzná neumřela opuštěna, ale milována. Osobně doufám, že se Wolfertova kniha stane inspirací pro podobně tematicky zaměřená, jazykově vytríbená, lidsky citlivá a odborně poctivá díla také v české historiografii.

Jaromír Mrňka

Hanuš NYKL (ed.), *Instituce a osobnosti ruské meziválečné emigrace v Československu*, Praha: Karolinum 2021, 194 s.

První Československá republika byla velmi vstřícná ve věci podpory a všestranné pomoci emigrantům (a exulantům) z Ruska po nastolení bolševické diktatury na podzim 1917. Zejména prezident T. G. Masaryk a jeho nejbližší spolupracovníci měli velké sympatie k ruským liberálům a demokratům, kteří po pádu carského režimu v Rusku na jaře 1917 chtěli začít přebudovávat zničené a vyčerpané Rusko podle západoevropských demokratických vzorů. Ideově a politicky se jednalo o osobnosti poměrně široké škály názorových proudů, které prostřednictvím prozatímní vlády zahájily přípravné kroky k modernizaci, liberalizaci a demokratizaci Ruska. Vše bylo přerušeno bolševickým státním převratem. Z Ruska začala rozsáhlá emigrace do střední a západní Evropy, ale i jinam po světě. Ruská inteligence, šlechta i mnohé jiné sociální skupiny a profese se usazovaly zejména v Berlíně a Paříži, ale např. i v Praze a v některých menších městech v nově vzniklé Československé republice.

Ve dvacátých a třicátých letech 20. století se ruské inteligenci dostalo v Československu výrazné podpory především prostřednictvím tzv. Ruské pomocné akce, která byla zahájena v roce 1921. Právě ke 100. výročí této mimořádné humanitární pomoci československé vlády ruským protibolševickým exulantům byla připravena recenzovaná publikace. Kolektivní monografie celkem devíti autorů pod vedením Hanuše Nykla je velmi cenným příspěvkem k výzkumu osudů ruských emigrantů v Československu mezi první a druhou světovou válkou. Je nejaktuálnějším počinem k tématu ruské emigrace, jehož výzkumy začaly intenzivně hned v devadesátých letech 20. století, po uvolnění společenských poměrů a po pádu komunistických diktatur.¹

1 Přípomínám z prvních počátků výzkumu v devadesátých letech 20. století např. práce Václav VEBER a kol., *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945, I–IV.*, Praha 1993–1996 a Zdeněk SLÁDEK – Ljubov BĚLOŠEVSKÁ a kol., *Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918–1939)*, Praha 1998. K významným autorům v následujícím období patřili výběrově A. Koprivová, L. Babka, J. Vacek, M. Putna, M. Zadražilová, P. Kaleta, k ukrajinské emigraci B. Zilynskyj. Za zmínku rovněž stojí pozornost, která byla

Do konce osmdesátých let 20. století bylo téma osudů ruských emigrantů po státním převratu na podzim 1917 v daném politicko-geografickém prostoru pro oficiální vědecký výzkum zakázáno. Od roku 1990 pak nastal vcelku intenzivní výzkum tohoto fenoménu. V českém prostoru vzešly první výzkumné a publikační projekty z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, současně byl zahájen výzkum i v tehdejší Slovanském ústavu Akademie věd ČR a také ve Slovanské knihovně Národní knihovny České republiky. Byly zpracovány bibliografie, průvodce po archivních pramenech, memoáry, nejnověji vznikl v ruském jazyce biografický slovník ruské emigrace v Československu.²

Na úvod recenzované knihy je zařazena stručná charakteristika bohatého dědictví ruské meziválečné emigrace z pera editora knihy Hanuše Nykla.³ Po bolševickém převratu opustily Rusko zhruba necelé dva miliony lidí. Z chronologického hlediska se jednalo o tzv. první vlnu ruské emigrace. Byla velmi výrazná, neboť mnozí exulanti byli osobnosti představující dosavadní elitu Ruska – politici různých stran, představitelé inteligence všech oborů a kulturní činitelé mnoha různých oblastí. Dále mezi první exulantskou vlnu patřili armádní důstojníci tzv. bílých armád z doby občanské války těsně po bolševickém převratu, odcházeli samozřejmě církevní činitelé, neboť církve považovali komunisté za úhlavního ideologického nepřítele. Oproti dalším vlnám emigrace měla tato první sledovaná vlna kolektivní identitu. Všichni tito lidé odešli ne-

ruské emigraci věnována v rámci výstavy „Exil v Praze a v Československu 1918–1938“ (Praha, Archiv hlavního města Prahy, Clam-Gallasův palác, 27. 9. 2005 – 9. 1. 2006, kurátor David Kraft). K výstavě byl vydán katalog a ruské emigraci bylo věnováno několik malých samostatných kapitol: Hana BARVÍKOVÁ, Ruští emigranti v Československu v letech 1918–1938, s. 9–13; Bohdan ZYLINSKYJ, Ukrajinská emigrace, s. 22–25; Jiří ROHÁČEK – Julie JANČÁROVÁ, Kondakovův ústav, s. 34–38; N. B. TETERATNIKOVA – Anastasia KOPŘIVOVÁ, N. P. Kondakov ve vzpomínkách K. M. Katkova, s. 45–49, in: *Exil v Praze a v Československu 1918–1938*, Praha 2005.

- 2 Dana HAŠKOVÁ a kol., *Představiteli emigrací s teritorií byvšej Rossijskoj Imperii v Československu (1918–1945). Biografičeskij slovar*, Praha 2021.
- 3 Mj. zde vysvětluje důvody, proč jsou v publikaci používány termíny emigrace a exil jako synonyma. Pro použití termínu exil jsou patrné ideologické a politické důvody odchodu z rodné země, kdy lidé opouštějí vlast z důvodu nesouhlasu s danými společensko-politickými poměry, případně náboženskými poměry, pod hrozbou pronásledování vládnoucím režimem.

dobrovolně a hlavně – měli v úmyslu se po pádu bolševické diktatury do země co nejdříve vrátit. Očekávali, ostatně jako jejich podporovatelé v Evropě, že vláda bolševiků bude jen krátkou epizodou. Po tuto dobu pilně pracovali ve svých oborech a připravovali se na budování nového Ruska, až se do něj vrátí.

Významnou kapitolou knihy je „Časopis Volja Rossii: Periodikum pražských levých eserů“ (Anna Ivanova). Tisk byl podstatnou součástí života ruské komunity v zahraničí. Mezi první a druhou světovou válkou vycházelo několik stovek novin a časopisů. Pražský časopis *Volja Rossii* vycházel oproti jiným tiskovinám relativně dlouho (1922–1932) a na jeho stránkách najdeme reflexi všech zásadních dobových společenských procesů. *Volja Rossii* měla vyhraněné politické zaměření. Založili ji členové Strany socialistů-revolucionářů (eserů), kteří i v emigraci zůstávali přívrženci socialistického vývoje v Rusku. Na rozdíl od jiných časopisů autoři článků ve *Volji Rossii* např. poukazovali na některé dle jejich názoru kladné stránky režimu, zejména kladně hodnotili nově vznikající sovětskou literaturu.

Cenným příspěvkem je kapitola o ruských gymnáziích v Moravské Třebové a v Praze (Marie Procházková). Přináší detailní popis a charakteristiku fungování těchto středních škol (od roku 1935 byla gymnázia spojena se sídlem pouze v Praze). Na této kapitole oceňuji barvitou drobnokresbu mnoha každodenních aspektů v životě školy. Autorka zdůrazňuje širokou podporu tohoto typu vzdělávání. Díky svým zakladatelům bylo ruské reformní reálné gymnázium v Moravské Třebové (založeno bylo v roce 1920 v Konstantinopoli a na přelomu let 1921 a 1922 bylo přeneseno do velkých prostor barákového tábora v Moravské Třebové, mj. i pro posílení slovanského prvku v německy převažujícím osídlení) široce podporováno značným množstvím charitativních organizací (Mezinárodní červený kříž, Americký červený kříž, YMCA) a také zámožnými jednotlivci. Vzpomínky na táborový chrám a bohoslužby (dřevěný kostelík byl po vzoru kostelíka v Konstantinopoli zařízen vybavením pocházejícím z lodních kaplí plavidel, která převážela emigranty v rámci krymské evakuace) vykreslil ve své autobiografii bývalý student Sergej Machonin.

Další kapitoly jsou zaměřeny na charakteristiky vybraných významných osobností ruské meziválečné emigrace v Československu. Pavlu

Novgorodcevi a filozofickým předpokladům jeho sociálního liberalismu se ve své analýze a kritice věnoval Ladislav Zemánek. Jevgenije Alexandroviče Ljackého jako nakladatele, literárního vědce a profesora Univerzity Karlovy představila Karolína Konvalinková. Natalia Bažantová se zabývala psychoanalýzou Nikolaje Jevgrafoviče Osipova. Zájmové transformace v díle Naděždy Filaretovny Melnikové-Papouškové v letech 1918–1950 postihl René Andrejs. Reflexe české hudby u Ivana Ivanoviče Lapšina zkoumal Vojtěch Frank. Osobností historika Antonije Vasiljeviče Florovského se zabývala Nikola Dopitová. Florovskij se v době první ČSR stal díky své vědecké činnosti a rovněž společenskému působení váženou osobností, a to jak mezi ruskými emigranty, tak i v rámci české společnosti. Autorka kapitoly na základě analýzy korespondence Florovského dokládá, že byl velmi ceněn pro svou odbornost a často s ním konzultovali nejen studenti, ale i řada univerzitních společenskovedních pracovníků, mj. historička Milada Paulová. Mnohé Florovského ruský psané práce byly přeloženy do češtiny. Kniha je opatřena ruským a anglickým resumé, strukturovaným seznamem pramenů a literatury, několika vyobrazeními a tabulkami, seznamem zkratk a jmenným rejstříkem.

Výzkumné téma ruské emigrace v Československu ve dvacátých a třicátých letech 20. století je i v současnosti stále předmětem zájmu společenskovedních badatelů, jak dokládá představená publikace. Tématu se začala věnovat i další vědecká pracoviště (vedle zájmu jednotlivců), např. Historický ústav AV ČR, Památník národního písemnictví nebo Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy. Je pozoruhodné, že roste také počet mladých badatelů na univerzitách, kteří na dané téma zpracovávají své kvalifikační práce, z jejichž výzkumů v některých případech vznikla tato kolektivní monografie.⁴ Tím je zpětnou vazbou možno rovněž dojít k ocenění kvalit recenzovaného díla.

Jana Burešová

4 Ráda bych zdůraznila doktorskou disertační práci, která komplexně postihla zkoumanou osobnost: René ANDREJS, *N. F. Melniková-Papoušková v kontextu česko-ruských kulturních vztahů*, disertační práce FF UP, Olomouc 2021.

Alena FLIMELOVÁ – Roman ŠTÉR, *Ve stínu mužů. Ženy v československých vojenských jednotkách na východní frontě v letech 1942–1945*, Praha: Academia 2021, 491 s.

V polovině listopadu 2021¹ vyšla v *Edici 1938–1953* pražské Academie v pořadí druhá monografie autorské dvojice Alena Flimelová a Roman Štér.² Monografie *Ve stínu mužů* se řadí mezi nemnoho knih, jež se v české produkci zabývají tématem žen bojujících společně s muži během druhé světové války.³ O tom, jak ženy spolupracovaly s muži během válečných let 1938–1945, se okrajově zmiňuje mnoho autorů. Žádná publikace o československých letcích RAF zpravidla neopomene zmínit tzv. *waffky*,⁴ ale jinak se o ženách v armádě nebo pohybujiících se v blízkosti armádního prostředí píše zcela sporadicky a spíše jako o raritě. Stejně tak je tomu i v případě literatury o odboji, kde se ovšem od-

-
- 1 Křest recenzované knihy (a také monografie Alena FLIMELOVÁ – Roman ŠTÉR, *Marie Ljalková a Vanda Biněvská: Československé legendy s odstřelovačskou puškou*, Praha 2021) proběhl společně s uvedením publikace Karolína STEGUROVÉ, *I ženy chtěly bojovat!*, Praha 2021, a to 7. prosince 2021 v klubovně hotelu Legie, sídlo ČsOL. Dostupné z: <https://www.csol.cz/clanky-a-reporty/z-cinnosti-csol/aktualne/2197-krest-publikaci-popisujicich-ucast-zen-v-ceskoslovenskem-zahranicnim-odboji> [30. 12. 2021].
 - 2 Literárním počinem, jímž se Alena Flimelová jako autorka představila a v němž zároveň uplatnila svůj odborný zájem, je kritická edice deníku radistky a osvětové důstojnice Jiřiny Kopoldové-Švermové s názvem A. FLIMELOVÁ, *Deníček spojačky*, Praha 2015. Roman Štér je editorem deníku Josefa Holce, Čechoslováka bojujícího za druhé světové války na východní frontě – R. ŠTÉR, *Člověk se srdcem na dlani*, Praha 2018. Prvním společným dílem Flimelové a Štéra je monografie *Marie Ljalková a Vanda Biněvská: Československé legendy s odstřelovačskou puškou*. Monografii o dvou odstřelovačkách můžeme považovat za předstupeň knihy *Ve stínu mužů*.
 - 3 V zahraniční literatuře okruhu střední a středovýchodní Evropy se podobným tématem zabývá například polský autor Marek NEY-KRWAWICZ, *Polish Women Fighting for Freedom: 1939–1945*, Londýn 2008. V britském prostředí vyšla kniha zabývající se ženami během druhé světové války, a především ženskými uniformami: Jack CASSIN-SCOTT, *Women at War 1939–1945*, Londýn 2010 (v českém vydání jako *Ženy ve válce*). „Druhou stranu“ válečného konfliktu reprezentuje monografie Paul ROLAND, *Nazi Women: The Attraction of Evil*, Londýn 2014 (česky vyšlo jako *Ženy Třetí říše*).
 - 4 Příslušnice Ženských pomocných sborů při letectvu – WAAF.

bojářky mnohdy omezují na *manželku pana...*⁵ Téma vojákyň za druhé světové války stihla před Flimelovou a Štěrem zpracovat Věra Tichá (poprvé knižně v roce 1966,⁶ časopisecky však už o dva roky dříve) nebo Milada Vávrová, která se však neomezovala jen na východní frontu.⁷ Podobným počinem – monografií o ženách bojujících během druhé světové války – by měla být i útlá práce *Statečné ženy, o kterých se málo ví* editorky Šárky Helmichové a také nová publikace Karolíny Stegurové *I ženy chtěly bojovat!*, která se zaměřuje především na oblast Anglie a na Střední východ. Snad nejucelenějším počinem na téma československé členky sovětské armády je web *Ženy bojující*, jehož autorkou je společně s Miroslavem Klusákem opět Alena Flimelová. Kniha *Ve stínu mužů* patří právě mezi díla mapující život ženy v historickém kontextu druhé světové války.⁸

Vychází z rozhovorů autorů s asi dvaceti československými ženami, které prošly sovětskou frontou jako vojákyně,⁹ zahrnuje nezpracované materiály Národního archivu a dále se opírá o množství již vydané literatury. Nesleduje osudy jednotlivých žen, ale skládá z nich mozaiku, která popisuje rozličná témata spojená s československými ženami sloužícími v sovětské armádě: autoři podrobně rozebírají, jaké národnosti ženy byly (nebo k jaké se hlásily), jak do armády vstoupily a co je

5 Jednou z výjimek je například sborník z roku 2021 editorské dvojice Pavla PLACHÁ – Věra ZEMANOVÁ, *Milena Jesenská*, Praha 2016.

6 Věra TICHÁ, *Po boku mužů*, Praha 1966. Časově se Tichá zabývá stejným obdobím (1942–1945), geograficky stejným prostorem (ženy v sovětské armádě), ovšem sleduje především osudy žen z Podkarpatské Rusi. Autorka sama prošla ruskou frontou jako zdravotní sestra.

7 Milada VÁVROVÁ, *Vojáci v sukních*, Jihlava 2001. Milada Vávrová mapuje osudy 30 žen bojujících v SSSR, ale i Africe, Anglii a Jugoslávii.

8 Například jako kniha Pavla PLACHÁ, *Zpřetrhané životy: Československé ženy v nacistickém koncentračním táboře Ravensbrück 1939–1945*, Praha 2021. Kniha nahlíží na již otevřené historické téma jinak – pohledem genderu a jako své hlavní hrdinky si volí československé ženy. Tato monografie vůbec poprvé zpracovává prostředí, každodennost a realie koncentračního tábora pohledem československých žen.

9 O vzpomínky zpodobaných žen a žen, které vydaly paměti o své účasti v bojích na sovětské frontě, se monografie opírá snad nejvíce. Takřka na každé straně je popisované téma doplněno o výpovědi nebo osudy konkrétních žen, kterých se daná skutečnost týkala.

čekalo po přidělení ke konkrétní jednotce. Publikace seznamuje s uplatněním žen v armádě: ať už to byly ženy ve zdravotní službě, kterých bylo hlavně během prvních měsíců nástupu žen do armády nejvíce, nebo ženy bojující v první linii jako ženistky, členky protiletadlového dělostřelectva, a dokonce odstřelovačky. Mnohé ženy nastoupily jako radistky a telefonistky. V týlu se ženy uplatnily jako písárky, zapisovatelky u soudů nebo v polní kuchyni a prádelně. Vedle toho jsou ale otevírány ryze ženské pohledy a problémy života v armádě, ať už se to týká výcviku, výstroje a výzbroje nebo hygieny. Monografie popisuje na základě rozhovorů a podrobné archivní rešerše, jak náročné bylo být neustále upravená, učešaná i nalíčená a nakolik byla tato potřeba „být dámou“ i v zákopu pro ženy důležitá.¹⁰

Především na základě výpovědí informátorek se autoři zmiňují také o problému neustálé přítomnosti vši a blech, s čímž se ženy těžce vyrovnávaly. Autoři věnují pozornost také problematice výstroje. Především ze začátku vojákyně fasovaly uniformy ušité na mužskou postavu. Bylo proto potřeba přizpůsobit každodenní oděv tak, aby jej mohly bez problému nosit i ženy. Později zavedl Ludvík Svoboda jako součást ženské uniformy také sukni, což ženy dle výpovědí respondentek vítaly. Stejně jako v případě výstroje, i v případě právního řádu se se ženami v armádě nepočítalo. Specifickou kapitolou je proto ta, která se zabývá právním postavením žen v armádě. Dle informací a rozhovorů, jež autoři shromáždili, byly především při prvních odvodech, kterých se účastnily, ženy zapisovány zkratkou M¹¹ (tedy muž), protože pro ženy v armádě neexistovalo žádné označení. Celkové vyznění knihy odkazuje na to, že úloha žen v armádě byla důležitá, mnohdy nenahraditelná, a že Čechoslováci své krajanky (v některých případech po počáteční nedůvěře) přijali s radostí, úctou a otevřeností. I to je zřejmě jedním z hlavních cílů

10 Z výpovědí uvedených v monografii vyplývá, že samy ženy měly potřebu líčit se nebo mít bezchybný účes. Nebylo součástí žádného nařízení, aby žena vojákyně byla na rozdíl od muže vojáka upravená o něco víc, nebo dokonce povinně nalíčená.

11 Proč bylo třeba tuto zkratku používat i před nástupem žen do armády, je otázkou, kterou si klade i recenzovaná monografie. Její autoři však odpověď nenašli.

autorů – ukázat, nakolik byly ženy poté, co mohly narukovat, významnou součástí armády.

Vůbec nejzajímavější kapitoly se věnují tématu hygieny a komplikacím spojeným s menstruací. Autoři odkrývají každodennost ženských problémů, když se zajímají, jak se ženy vyrovnávaly s menstruací během bojů v první linii a kde si opatrovaly hygienické potřeby. Z výpovědí samotných žen je patrné, že často musela jít veškerá hygiena stranou a ustoupit válečnému konfliktu.¹² Některé pamětnice pak hovořily o občasných zdravotních problémech způsobených nedostatečnou hygienou. Podobně informačně „nabitě“ (vzhledem k literatuře zabývající se vojáky, méně už vojákyněmi za druhé světové války) jsou také kapitoly o těhotenství nebo mateřství členek armády. Dozvídáme se o jeslích, dětských domovech a také školkách, které nabízely možnost, aby se část žen matek mohla znovu zapojit do válečného úsilí, ale také aby se ženy nepohybující se v první linii uplatnily jako pečovatelky dětí.

Autoři otvírají témata, která se ve spojitosti s armádou a boji v pověstné ruské zimě zdají být z pohledu „velkých válečných dějin“ zcela podřadná, ale pro (nejen) československé ženy byly právě tyto problémy a potřeby součástí jejich každodennosti. Díky tomu, že válku na východní frontě autoři sledují skrze perspektivu bojujících žen, získáváme na válečné dění pohled prizmatem historie, ale především dějiny českých žen. Proto se nabízí zabývat se nejen událostními dějinami, ale také tématy spojenými s lidskou každodenností, jako jsou vztahy mezi muži a ženami v jednotkách, láska, sexualita, manželství v armádě nebo rozvody a rozpady vztahů.¹³ To dává autorům prostor představit válečnou každodennost našich krajanů v sovětské armádě v úplně jiném světle. Nabízejí ucelený pohled do každodenního života na sovětské frontě optikou žen, ale také odhalují, jaká byla válečná zkušenost Čechoslováků v době, kdy aktivně nebojovali proti nepříteli.

12 Na téma ženské menstruace během druhé světové války napsala Jo-Ann Owusu článek *Menstruation and the Holocaust* zabývající se menstruuujícími ženami v polském ghettu. Dostupné z: <https://www.historytoday.com/archive/feature/menstruation-and-holocaust> [14. 1. 2022].

13 Téma je rozvedeno v kapitole „Mezilidské vztahy v čs. vojenských jednotkách“.

Jednotlivé kapitoly jsou řazeny chronologicky: autoři popisují, jak se ženy do armády dostávaly, jak probíhal jejich výcvik, následují kapitoly o každodennosti a významných dnech (například svatby), poté o problémech jako byla onemocnění, zranění a úmrtí a nakonec kapitola o poválečném životě. Tím je docíleno toho, že je text co do struktury přehledný a obsahově kompaktní. Výjimkou jsou první kapitoly, v nichž autoři střídavě vyprávějí mnohastránkově příběhy jednotlivých vojákyn a zároveň předkládají obecné informace. V dalších kapitolách se výpovědi jednotlivých aktérek objevují ve stejné kvantitě, ale lépe navazují na popisované situace a spíše dokreslují výklad autorů, než aby samy plnily funkci výkladu, jako je tomu právě v několika prvních kapitolách.

Co se jazykové stránky textu týče, balancuje kniha na pomezí odborné a populárně-naučné literatury. Možná právě pro toto hledání žánru se text místy nečte příliš dobře a může se zdát jazykově nesoudržný. Drobností, která při četbě může působit rušivě, je velmi časté opakování vazby „jedná se o/jednalo se o...“, po přečtení zhruba poloviny knihy si této skutečnosti musí všimnout takřka každý čtenář. Je třeba vyzdvihnout, že popisný výklad autorů je doplněn o autentické záznamy rozhovorů se ženami, které jako čl. vojákyně sovětskou frontou prošly. Přímá řeč s odkazem na konkrétní pamětnice text oživuje a zároveň mu dodává punc opravdovosti, neboť výpovědi zpravidla doplňují text autorů o vzpomínku na konkrétní událost nebo zážitek.¹⁴ Některé se ale opakují a jsou takřka identicky použity ve více kapitolách.¹⁵

Množství černobílých i barevných fotografií s popisky vyobrazuje zpravidla osoby, o nichž se autoři na dané straně zmiňují, přibližuje po-

14 Například v kapitole „Specializace žen v čs. voj. jednotce v SSSR: Sociální referát, děti v jednotce“ na s. 164–166: „Ve vzpomínkách odrostlejších dětí, které vyrůstaly v dětském domově, nacházíme jeden společný bod – a to je ohromné nadšení pro armádu. Není se čemu divit – děti byly obklopeny prakticky neustále lidmi v uniformách a toužily je napodobovat, což dosvědčuje vzpomínka Věry Holubeva-Biněvské: „Pan Velitel Svoboda mi říkával, že každý voják musí mít u sebe suchary. Tak já jsem schovávala kousky chleba a sušila je, abych měla suchary a mohla jít do armády.““

15 Například výše uvedený úryvek je součástí kapitoly „Specializace žen v čs. voj. jednotce v SSSR: Sociální referát, děti v jednotce“ a také kapitoly „Vstup do čs. jednotky: Motivy vstupu“.

pisované situace¹⁶ nebo zachycuje místa, která jsou spojena s československými ženami v sovětské armádě.¹⁷ Monografie je opatřena také přílohou, jež sumarizuje dostupné informace o všech československých ženách, které prošly sovětskou armádou, a blíže představuje vybrané vojákyňe. Fotografie, naskenované dokumenty nebo tabulky dokreslující předkládané údaje společně s přílohou vizuálně doplňují informace v textu.

Monografie *Ve stínu mužů* představuje ženy v nepříliš tradiční roli, a to jako vojákyňe na sovětské frontě. Především popisný text s množstvím odkazů na další zdroje a citacemi ze vzpomínek pamětnic představuje československé ženy jako nepostradatelnou součást sovětské armády, seznamuje s jejich každodenností a zároveň ukazuje, jaké problémy je na frontě mohou potkávat na rozdíl od mužů, pro něž je armáda uzpůsobena lépe. Knihu můžeme považovat za sondu do válečné každodennosti druhé světové války z pohledu historie českých žen, čímž přispívá k poznání jak historie válečného konfliktu, tak historie ženy ve sledovaném období. I přes rozvláčné první kapitoly a text založený především na kombinaci popisu a citací publikace *Ve stínu mužů* otevírá obohacujícím způsobem pohledy do naší nedávné historie tak, jak ji psaly ženy.

Anna Jagošová

16 Fotografie z výcviku ošetřovatelek nebo ze svatby příslušnice čs. jednotky u příslušné kapitoly a další.

17 Mimo jiné fotografie velitelství v Novochopersku.

Radek LIPOVSKI – Lubor HRUŠKA – Lenka JAROŠOVÁ (edd.), *Lidé a krajina českého Slezska. Identita, kultura a společnost českého Slezska v procesu společenské modernizace s dopadem na kulturní krajinu*, Ostrava: Ostravská univerzita 2021, 699 s.

Dějiny českých zemí jsou dějinami tří historických celků: Čech, Moravy a Slezska. Každý z nich prošel specifickým vývojem, který jej formoval po všech stránkách a určil jeho identitu. Slezsko, dnes rozlohou nejmenší z výše uvedených celků, bylo trvale začleněno do svazku zemí Koruny české ve 14. století a setrvalo v něm do roku 1742, kdy jeho velká část připadla Prusku poté, co Marie Terezie prohrála tzv. první slezskou válku s pruským králem Fridrichem II. Ze zbylých částí vznikla korunní země Rakouské Slezsko, jehož dějiny, nazírané z různých úhlů pohledu a zpracovávané rozmanitými metodologickými postupy, jsou v dnešní době předmětem zájmu především historiků a vědeckých pracovníků spjatých s Ostravskou univerzitou v Ostravě, Slezskou univerzitou v Opavě či vlastivědnými a výzkumnými institucemi v Moravskoslezském kraji (zejména se Slezským zemským muzeem a Muzeem Těšínska).¹ Nejinak tomu bylo u této publikace editované Radkem Lipovským z Filozofické fakulty Ostravské univerzity, Lenkou Jarošovou ze Slezského zemského muzea a Luborem Hruškou, ekonomem a sociologem zastávajícím funkci ředitele vědecko-výzkumného ústavu ACCENDO v Ostravě, jehož pracovníci se autorsky rovněž podíleli na řadě kapitol, díky čemuž vznikl interdisciplinární projekt přesahující rámec historických věd.

1 Česká historiografie od roku 1989 do současnosti vyprodukovala poměrně vysoký počet zdařilých monografií i syntéz k dějinám Slezska. Z publikací, jež přinesly komplexní výklad, uvedme například tyto: Jaroslav BAKALA – Petr KOUKAL – Jiří URBANEC (edd.), *Slezsko*, Opava 1992; Dan GAWRECKI a kol., *Dějiny českého Slezska 1740–2000*, I, II, Opava 2003; Marie GAWRECKÁ, *Československé Slezsko mezi světovými válkami 1918–1938*, Opava 2004; Radek FUKALA, *Slezsko – neznámá země Koruny české. Knižecí a stavovské Slezsko do roku 1740*, České Budějovice 2007; Zdeněk JIRÁSEK a kol., *Slezsko v dějinách českého státu*, I., *Od pravěku do roku 1490*, II. *1490–1763*, Praha 2012. Stranou však nezůstaly ani kulturní aspekty, viz Jakub IVÁNEK – Zdeněk SMOLKA (edd.), *Kulturně-historická encyklopedie českého Slezska a severovýchodní Moravy*, 1, 2, Ostrava 2013 (2. vyd.), nebo biograficko-lexikologický výzkum, viz *Biografický slovník Slezska a severní Moravy*, Ostrava 1993–2020.

Tuto publikaci o vzájemné historické i soudobé interakci mezi lidmi a krajinou v daném regionu lze považovat za monografii s nesmírně širokým přesahem do mnoha oborů, jejichž výčet začíná u historie a končí u přírodních věd, přičemž ke slovu se dostávají též výsledky ekonomických, sociologických, demografických a urbanistických výzkumů, jež disponují nemalou hodnotou pro poznání nynějšího regionu tzv. českého Slezska. Vzhledem k tomu, že jsem povoláním historik, budu se v následujících odstavcích věnovat hodnocení dějepisně-vlastivědných pasáží, zatímco ostatních částí se dotknu jen okrajově, především ve vazbě na historii.

Monografie vznikla v rámci *Velkého historického atlasu českého Slezska*, projektu realizovaného od roku 2018 týmem vedeným týmiž osobami, které figurují v rolích editorů. Jejich hlavní úkol spočíval ve snaze vytvořit atlas pro širokou veřejnost, a sice v tištěné i elektronické podobě. Když v roce 2021 vyšel tiskem, záhy se objevila také jeho elektronická verze pod názvem *Interaktivní dynamický historický atlas českého Slezska*. Tým badatelů si uvědomil, že na jedné straně se jim podařilo pomocí komentovaných map přiblížit české Slezsko v historických souvislostech, na druhé straně nevyužili spoustu zajímavých údajů, které tento atlas, určený také žákům a studentům základních a středních škol, již nemohl pojmout. A tak se otevřel prostor pro vznik dalšího svébytného pojednání, které naštěstí nepředstavuje soubor zbytků či recyklovaných materiálů, jak by mohl leckdo usoudit z nastíněné geneze.

Nejprve se musíme zamyslet nad tím, jak se editoři dokázali vypořádat se zásadním úskalím, které – alespoň dle mého názoru – tvoří problém ohledně vymezení pojmu Slezsko v historicko-geografické perspektivě. Dříve hranice Slezska kopírovaly rozsah panství, uvnitř země navíc existovaly moravské enklávy.² Určit hranice současného českého Slezska je proto komplikované, v některých úsecích totiž absentuje při-

2 Jako moravské enklávy ve Slezsku se označovaly exklávy Moravského markrabství. Šlo především o panství a statky v majetku olomouckých biskupů. Moravské enklávy představovaly lokality zcela obklopené Slezskem (např. panství Osoblaha) či výběžky do slezského území (např. obce na Opavsku). Tato území byla spravována slezskými úřady, avšak podle moravských zemských zákonů. Převážná část moravských enkláv dnes leží v ČR, zbytek v Polsku. Radek LIPOVSKI – Lubor HRUŠKA – Lenka JAROŠOVÁ (edd.), *Lidé a krajina českého Slezska*.

rozené geografické vymezení a ve Státním mapovém díle ČR slezské hranice zcela chybějí. V této knize jsou hranice českého Slezska stanoveny podle těch, jež platily co nejdéle v době, která se co nejvíce blíží současnosti. Takovým podmínkám odpovídá – podle autorů úvodní stať – administrativní vymezení Země slezské v období rakouské monarchie od roku 1850 a během prvních let existence Československa do roku 1928 (s. 13). Autoři zvolený historicko-geografický úzus dodržují, ale nečiní tak vždy striktně. Pokud má dojít k odchylce, čtenář je na to upozorněn, anebo jde o logický ústup ze zvolené linie. Druhá varianta platí zejména pro pasáže týkající se starších dějin. Popsaný způsob historicko-geografického pojetí se zdá být optimální, dovoluji si jej tedy aplikovat i na toto své recenzní pojednání, v němž bude termínu české Slezsko užíváno v totožném významu.

Publikace sestává z celkem osmi kapitol, pro které platí zásada, že výklad, ač je podložen množstvím relevantních fotografií, tabulek, map a grafů, nemá ryze faktografický charakter. V centru zájmu stojí také příčiny, analýza a výsledky historických procesů, z nichž první místo zaujímá proces modernizace, jenž kulminoval v „dlouhém 19. století“.³ Badatelé aplikovali vcelku známé pojetí procesu modernizace vytvořené polsko-britským sociologem a filozofem Zygmuntem Baumanem,⁴ které v českém prostředí propaguje sociolog Jan Keller.⁵ V uvedeném pojetí je za počátek procesu modernizace pokládána tzv. dvojitá revoluce (Velká francouzská revoluce jako společensko-politický převrat a průmyslová revoluce v Anglii jako hospodářský převrat). Tehdy se prosadily principy signifikantní pro moderní společnost: přesun obživy z agrárního sektoru do průmyslu, racionalizace, standardizace, rozvoj principů občanské společnosti, proměna participace na moci, urbanizace, alfabizace, sekularizace, vysoký stupeň prostorové i sociální mobility, využívání krajiny založené na nových technologiích, ale též utváření mo-

Identita, kultura a společnost českého Slezska v procesu společenské modernizace s dopadem na kulturní krajinu, Ostrava 2021, s. 123–124.

3 Proces modernizace v rakouském Slezsku zkoumá rovněž nedávno vydaná monografie Aleš ZÁŘICKÝ a kol., *Rakouské Slezsko v procesu modernizace 1742–1914*, I, II, Ostrava 2020.

4 Viz Zygmunt BAUMAN, *Tekutá modernost*, Praha 2002.

5 Viz Jan KELLER, *Teorie modernizace*, Praha 2007.

derních národů a charakteristické modernistické víry v nepřetržitý pokrok. Dozvuky modernizace se projevovaly ještě dlouho ve 20. století, až se začalo hovořit o postmodernismu nebo tekuté modernitě (s. 10).

Aplikace Baumanova pojetí procesu modernizace na průmyslovou oblast rakouského, resp. českého Slezska, které bylo všemi aspekty modernizace poznamenáno v kladném i záporném slova smyslu, je zcela správná, neboť s odstupem času („dlouhé 19. století“ a jím ovlivněné 20. století jsou již dávno za námi) se nabízí otázka vyzývající k diskuzím o budoucnosti bývalého „ocelového srdce republiky“.

Značná heterogenita oblastí, která se stala typickým znakem pro Slezsko v důsledku překotných dějinných okolností a migračních procesů, našla svůj odraz také v této knize, kde se území českého Slezska rozpadá právě na několik regionů: Jesenicko, Opavsko, Ostravsko, Hlučínsko a Těšínsko. Dva z nich se dělí na ještě menší podoblasti. Tato segmentace se týká Jesenicka, jež se stalo v roce 2000 součástí dvou krajů (Moravskoslezského a Olomouckého), a Ostravska, v jehož případě se tradičně rozlišuje mezi slezskou a moravskou částí. Uvedené rozčlenění badatelský tým využil k rozsáhlým kvalitativním i kvantitativním sociologickým šetřením, která se uskutečnila v roce 2018. Jejich výsledky tvoří obsah především čtvrté, sedmé a osmé kapitoly. Poslední, osmá kapitola je souborem přehledně zpracovaných tabulek, map a grafů, v menší míře i fotografií.

Protože území Slezska bylo v minulosti vystaveno mnoha změnám, odrážejícím mimo jiné specifika středoevropského prostoru, musí současná historiografie přistupovat k dějinám tohoto regionu s velkou obezřetností, a zejména s pochopením pro transnacionální koexistenci českého, německého a polského živlu. Podle prvotního náhledu do obsahu a úvodu se zdá, že autoři a editoři zvládli náročný úkol už tím, že si vytyčili naprosto zřejmý cíl výzkumu: charakterizovat historické procesy, které od roku 1848 ovlivňovaly obyvatele a krajinu českého Slezska včetně moravských enkláv a tzv. moravského klínu.⁶ Naplnění

6 K majetku olomouckých biskupů ve Slezsku náležela i značná část tzv. moravského klínu, což byla oblast severovýchodní Moravy vklíněná mezi historické celky Těšínska na východě a Opavska na severozápadě. Do oblasti tzv. moravského klínu patřila města jako např. Moravská Ostrava, Příbor, Brušperk, Místek

stanoveného cíle podporuje přehledná koncepce. Domnívám se, že chronologické vymezení, deklarované v úvodu (s. 9), je na řadě míst překračováno. Coby ilustrativní příklad může sloužit druhá kapitola „Historický vstup k vývoji českého Slezska“, která líčí nejen politický, ale i územně-správní vývoj Opavska, Krnovska, Jesenicka, Těšínska a dalších oblastí již od středověku a raného novověku. Jejím autorům (Jiřímu Brňovjákovi, Radimu Ježovi a Radku Lipovskému) se podařilo popsat a vysvětlit proces, jehož prostřednictvím vznikalo povědomí o identitě Slezska jakožto svébytné zemi Koruny české. Tento proces, vedoucí k posílení regionální sounáležitosti, byl umožněn rozvojem humanistického vzdělání a rychlým přenosem informací skrze stále dostupnější knihtisk zhruba od poloviny 15. století do poloviny 16. století. Byl to jakýsi myšlenkový transfer odehrávající se zpočátku výhradně mezi vzdělanějšími a zámožnějšími vrstvami, jež měly přístup k tištěným spisům a dokázaly je přečíst. Během 16. století se tak vytvořil obraz Slezska jako historické země, která nejen že získala jasnou identitu v rámci zemí Koruny české, ale zároveň se stala pojmem na politické mapě střední Evropy, jenž vstoupil do paměti jejích obyvatel (s. 107–108).

Dalším postřehem druhé kapitoly je konstatování, že komplikovaný historický vývoj Slezska se projevoval i v heraldické symbolice. Třebaže jde o přejatý a mezi odborníky na slezské dějiny rozšířený poznatek, považuji za důležité představit jej podrobněji, jelikož dichotomie slezských erbů nemusí být známa všem. Pro označení celého Slezska byla v 15. a 16. století užívána černá orlice se stříbrným perizoniem, křížkem uprostřed a jetelovým zakončením na prsou ve zlatém štítě, tedy heraldické znamení patřící původně vratislavským Piastovcům, vymřelým roku 1335. Toto znamení se vžilo jako symbol Dolního Slezska a proniklo například do heraldické výzdoby Staroměstské mostecké věže ze sedmdesátých až osmdesátých let 14. století. Vratislavská orlice našla uplatnění rovněž v heraldice habsburských panovníků, a zejména ve velkém státním znaku ČR reprezentujícím spojení všech historických zemí státu. Naproti tomu těšínská a opolská knížata z rodu Piastovců

či Frenštát pod Radhoštěm. R. LIPOVSKI – L. HRUŠKA – L. JAROŠOVÁ (edd.), *Lidé a krajina českého Slezska*, s. 125–126.

užívala zlatou orlici v modrém poli, která se stala symbolem Horního Slezska (s. 108).

Poutavým obsahem se vyznačuje pátá kapitola „Svět na hranici kultur – kulturní obraz českého Slezska v 19. a 20. století“, jejímiž autory jsou Jiří Brňovják, Pavel Kladiwa, David Pindur, Janusz Spyra a Aleš Zářický. První z četných podkapitol rozvíjí tezi o průmyslu jakožto kulturním hybateli v českém Slezsku formujícím mentalitu a kolektivní identitu tamních obyvatel. V dalších podkapitolách autoři sumarizují v základních rysech proměny církevní správy ve Slezsku od roku 1740 do současnosti. Dotýkají se přitom jen hlavních křesťanských církví, především římskokatolické, k níž se hlásilo (a dodnes stále hlásí) nejvíce věřících na zkoumaném území. Nechybějí důležité informace o působení vratislavského římskokatolického biskupa Filipa Gottharda Schaffgotsche (1715–1795)⁷, jenž učinil své exilové sídlo, zámek Jánský Vrch v Javorníku, hospodářským a kulturním centrem regionu (s. 367–368). Stranou nezůstal ani významný mezník novodobých církevních dějin českého Slezska, tedy vznik ostravsko-opavské diecéze v roce 1996. Prostor byl věnován i bohaté reformační tradici na Těšínsku a vzniku nové církevně-správní evangelické struktury po vydání tolerančního patentu císaře Josefa II. v roce 1781. Zajímavé informace poskytuje též výklad o historii židovských náboženských obcí v rakouském Slezsku, které se dlouhou dobu bránily osvojení programu sionistického hnutí, formulovaného na přelomu 19. a 20. století Theodorem Herzlem. Židé ve Slezsku se totiž obávali, že jim sionismus zkomplikuje soužití s křesťany, a především s Němci (s. 443–444). Vedle historických proměn církevní správy se pátá kapitola detailně věnuje národnostnímu vývoji, konstruování kolektivních identit či šlechtické kultuře. Podle autorů lze kořeny národnostních antagonismů v rakouském Slezsku sledovat od osmdesátých let 19. století, kdy se začala utvářet identita neněmeckého obyvatelstva, která z původního odporu proti politicky a ekonomicky silnějším slezským Němcům přerostla v soupeření uvnitř slovan-

7 F. G. Schaffgotsch (1715–1795) byl zpočátku stoupencem pruského krále Fridricha II. Během sedmileté války (1756–1763) ale podpořil habsburskou monarchii, upadl tak v nemilost a byl nucen žít trvale v exilu v rakouské části vratislavské diecéze.

ského tábora. Ten se záhy rozštěpil na českou, polskou a šlonzáckou frakci. Mezi jednotlivými národnostními frakcemi se vyvinula rivalita, kterou v této knize dokazuje citace hanlivého pořekadla českých dětí „Polok mo na řiti bolok“ (česky „Polák má na řiti vřed“), adresovaného jejich polským vrstevníkům (s. 416).

Za povšimnutí stojí také šestá kapitola s názvem „Identita a kolektivní paměť obyvatelů Slezska“.⁸ Valnou část této kapitoly napsala Olga Šrajeroová ve slovenském jazyce, což nijak nesnižuje kvalitu jejího pojednání, nicméně v monografii, kde dominuje čeština, působí téměř padesátistránkový výklad ve slovenštině nesourodě. Autorky podstatně kratší, česky psané části této kapitoly (Andrea Pokludová a Romana Rosova) definovaly tři typy specifických míst paměti českého Slezska: mizející těžní věže, lázeňství a dřevěné kostely. Zároveň se jim podařilo načrtnout složitou cestu vedoucí k zachování kulturního dědictví daného regionu, k němuž náleží všechny tři typy míst paměti.

Dovolím si na závěr vytknout několik problematických bodů. Za prvé je zapotřebí upozornit na nesoulad v poznámkovém aparátu projevující se náhlými průniky průběžných poznámek pod čarou (v českém prostředí asi nejvíce užívaného způsobu citování) do jinak dominantního citování v harvardském stylu. Dalo by se pochopit, že odkazy na archivní fondy z českých zemí někdy mohou být jen stěží přenositelné do harvardského způsobu citování, avšak bylo by žádoucí vyjasnit čtenářům tyto záležitosti hned v úvodu, který by se mohl více soustředit právě na popis formální kompozice díla. Zadruhé spatřuji problém ve zdvojování některých tematických okruhů. Kupříkladu dějiny a současný stav železniční dopravy na území českého Slezska zachycují s využitím podobných nebo téměř totožných informací hned dvě kapitoly, konkrétně první kapitola na s. 93–103 a třetí kapitola na s. 243–248. Zatřetí nemůže pozornému čtenáři uniknout občas až nekritické přejímání faktů ze zastaralých zdrojů, což dokazuje tvrzení na s. 96: „...bývalá Košicko-bohumínská dráha, nyní součást národního podniku Československých státních drah.“

8 V názvu kapitoly by jistě působil přirozeněji tvar druhého pádu množného čísla *obyvatel*, který preferují jako první řešení všechny platné gramatické příručky českého jazyka včetně Internetové jazykové příručky.

Přes všechny výtky se domnívám, že monografie o lidech a krajině českého Slezska disponuje bazálními atributy odborného pojednání, jehož hlavní přínos v oblasti historie jako vědy nespočívá v převratných objevech, nýbrž v sumarizaci zjištěných poznatků a jejich zapojení do interdisciplinárního kontextu, což lze považovat za přístup zcela nový, neotřelý a inovativní. Tento přínos ještě zvýrazňuje velmi zdařilá grafická úprava. Množství použitého obrazového materiálu z různých zdrojů, mezi nimiž převažují archivy a muzea na severní Moravě a ve Slezsku, je vskutku nepřehledné a plní roli výborného a osvěžujícího vizuálního doplňku k psanému textu. Doufejme, že takto koncipované publikační počiny alespoň trochu zpomalí proces jakéhosi vytrácení Slezska z povědomí obyvatel ČR, kteří si bohužel zvykli vnímat tuto dříve samostatnou korunní zemi jako součást Moravy.

Vojtěch Szajkó

Člověk podle Ernsta Blocha „utopicky kypí“ – je bytostně neuzavřený, rozpáraný. V porovnání se zvířaty a mimolidskou přírodou „lidské bytí více kvasí, více se na svém horním okraji a švu šíří – jako by zde zůstalo cosi dutého, dokonce jako by tu teprve vznikla nová dutina. Tou táhnou sny; a nitrem obchází možné...“ (s. 84). Lidé, kteří obydí Blochův svět, nejsou monády uzavřené ve své vlastní statické totožnosti. Naopak, jsou propojeni se svým prostředím, skrze něž se neustále vyvíjejí a proměňují. Jsou neustále v pohybu: vždy již napínají svaly k dalšímu kroku, upínají se ke svým milým či nenáviděným, pnou se k budoucnosti. V tomto smyslu lze říci, že rozpáranost člověka značí procesuální povahu jeho identity. Vždy v pohybu, v kvasu a mumraji, vždy „už ne“ tady a „ještě ne“ tam – být člověkem pro Blocha znamená být uprostřed kroku, rozkročen mezi sebou a světem, mezi skutečností a možností, mezi přítomností a budoucností. Tento nedokončený pohyb se živí lidskou touhou a sny o možném lepším zítřku, které mu dávají smysl a směr. „Utopické kypění“ tak je právě touto otevřeností pro budoucnost, nedokončeností pohybu hnaného lidskými sny. Motiv ontologické procesuality a zdynamičťování statických pojmů a kategorií přítom prochází jako ústřední linka celým výběrem *Filosofie naděje*.

Hned v prvním textu výboru, který je výňatkem z publikace *Princip naděje*,¹ Bloch skrze rozlišení denního a nočního snění představuje utopické směřování lidské touhy. V polemice s Freudem a jeho *Výkladem snů*² naznačuje, že interpretace snů, které sníme ve spánku, je často poplatná dominantní ideologii a že rozplétání manifestních obsahů nočních snů nereflexivně kopíruje buržoazní významové rámce. Oproti tomu vybízí k soustředění se na aktivní, denní sny, které jsou orientované na budoucnost a možnosti, které člověku skýtá. Utopické

1 Ernst BLOCH, *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt am Main 1959.

2 Sigmund FREUD, *Výklad snů*, Pelhřimov 1994.

denní snění je bytostně společenské a směřuje k tomu „vykreslit lepší svět“ (s. 58).

Utopie jakožto načrtnutá představa možného lepšího světa je prvním krokem k tomu tento svět změnit. To Bloch zdůrazňuje v navazující kapitole s názvem „Svět, ve kterém má utopická fantazie korelát“, kde v prvním kroku formuluje již nastíněné dynamické pojetí lidské identity. Rozpáranost na straně subjektu je však záhy doplněna o procesuální ontologii objektivní reality. Bloch zde kritizuje statické, esencialistické pojetí skutečnosti a v souladu se svou marxistickou orientací chápe svět dynamicky, tedy v ustavičném dialekticko-materialistickém procesu. Zavržení statické filosofie forem (*energeia*) a přiznání primátu proměnlivé látky (*dynamis*) zde ústí v imanentistické chápání světa jako pohybu a umožňuje Blochovi položit jednání a aktivní proměňování světa do středu své filosofie. Z této marxistické snahy propojit subjekt a objekt skrze praxi vyvěrá přesvědčení, že „[k]onkrétní utopie stojí na horizontu každé reality“ (s. 112).

To se pak odráží i v Blochově pojetí kultury, která u něj nehraje roli pouhé nadstavby oddělené od materiální základny. Umění je významotvorné v silném slova smyslu: díky tomu, že nutně existuje ve společnosti, má schopnost proměňovat lidské smýšlení, a tak i realitu. Krom tezí o realistickém románu se ve výboru objevují úvahy o hudbě jakožto bytostně dynamickém umění a dějinách filosofie hudby („Přesah a svrchovaně intenzivní lidský svět v hudbě“) nebo esej o detektivce jako literárním žánru, její historii a specifikách („Filosofický pohled na detektivku“).

Rozpáraný čas

Nití, která se proplétá všemi esejemi, ať už o umění, filosofii, mýtech nebo náboženství, a jejíž počátek lze jasně identifikovat v oné rozpáranosti, jsou úvahy o čase a časovosti. Z výše nastíněné ontologické dynamičnosti a procesuálního chápání subjektu i objektu vyvstává temporální schéma charakterizované nezavršeností či nedokonavostí. Tento rozpáraný čas je, stejně jako rozpáraný člověk, rozkročený v pohybu,

vždy někde „mezi“. Blochovská dynamická temporalita tak žije především z napětí – mezi nyní a tehdy, mezi současností a budoucností.

Napětí mezi přítomností a minulostí se věnuje zejména esej „K dialektice nesoučasnosti a povinnosti“. Zdá se, že minulost zde vrhá tak dlouhé a hutné stíny, že některá místa současnosti přetváří na stínovou krajinu. Současnost se stává nesoučasností. „Ne všichni jsou přítomni v témže nyní. Jsou v něm jen navenek tím, že je lze dnes vidět. Tím ale ještě nežijí zároveň s ostatními“ (s. 141). Bloch otevírá esej tvrzením, že lidé žijí v různých časech, protože jejich myšlení ovládají různě do minulosti vzdálené diskurzy a různě stará morální schémata. Každý žije v jiné současnosti – v závislosti na tom, podle jakých dějinných diskurzů se orientuje jeho myšlení. Současnost a nesoučasnost diskurzů je výsledkem mocenských procesů a má svůj konkrétní korelát: „[k]aždý má časy podle toho, kde stojí tělesně, a především třídně“ (s. 141). Pro myšlení různých společenských tříd je tedy charakteristická různá nesoučasnost: liší se jejich ideologické rámce, každodenní problémy, jimž čelí, morální postoje, ale i pojmy, kterými popisují svět. Bonvivánský dandy z velkoměsta žije v úplně jiném čase než konzervativní katolička na venkově. Ať už nesoučasnost uchopíme jako první filosofickou analýzu „coolness“, nebo sondu do toho, jak třídní původ ovlivňuje politické názory a ideologická východiska jedince, jisté je, že ji Bloch chápe jako produkt procesu kapitalistické modernity. V tomto duchu esej konkrétně usouvztažňuje princip nesoučasnosti s realitami třicátých let 20. století a pojímá nástup nacismu jako důsledek nerovnoměrné modernizace Německa, kde „minulost [byla] v některých úsecích ne pouze třídně neuplynulá, ale i materiálně ještě v úplnosti nevybitá“ (s. 156). Politické a ideologické spory, které cloumaly tehdejší (ale i dnešní) společnosti, odborníci rámuje různými pojmy. Blochův přínos zde spočívá v tom, že si uvědomuje jejich konkrétní, materiální povahu, ale vztahuje je k samotné časovosti, rozdílnosti časů, v nichž konkrétní lidé žijí. V tomto smyslu lze hovořit o temporalitě nesoučasnosti, jež je rozkroče-na mezi mnoho různě vzdálených minulostí.

Minulost však, v jistém slova smyslu, přesahuje až do budoucnosti. Německý fašismus dokázal využít sporů, které vyvěrají z propastí mezi různými nesoučasnostmi, a vydestilovat z mýtů o minulosti svou vlast-

ní utopii. Pro ni byl stěžejní mýtus ztraceného ráje, který však má znovu nastat. „Touha po štěstí se nikdy nemalovala do prázdné a zcela nové budoucnosti. Vždy též měla být nastolena lepší minulost; nikoli ovšem ta právě uplynulá, nýbrž minulost vysněné krásnější doby počátků“ (s. 171). Bloch tak upozorňuje na to, že pro vytváření utopických vizí budoucnosti jsou podstatné i interpretace a reinterpretace minulosti. Dějiny tak u Blocha přestávají být jasně narýsovanou linkou plynoucí od dané minulosti do nejisté, ale předpovědatelné budoucnosti. Dějiny nejsou uzavřená kapitola, protože minulost není ještě plně odehraná. Naopak, minulost neustále prochází proměnou a reinterpetací s ohledem na budoucnost, k níž jako společnost směřujeme. „Dějiny nejsou jen strašidlo a smetiště a také ne jen plevy, kdy každé zrno je vždy na posledním stupni, na posledním mlatu již venku; nýbrž právě proto, že tolik minulosti ještě nedospělo ke svému konci, drkotá i ona skrze jitrní červánky nového“ (s. 187).

Ukazuje se, že úběžníkem časovosti je pro Blocha budoucnost. Napřahuje se k ní minulost a celé dějiny v podobě současných konstrukcí dějin (které dávají minulosti smysl s ohledem na směřování současnosti) a naše představy o budoucnosti jsou hybnou silou jednání v přítomnosti. Utopie ve smyslu pozitivních představ o budoucím světě dávají smysl a cíl pohybu, v němž současný svět vždy je. To, jak je rozpáraná časovost otevřená směrem k budoucnosti, zkoumá paragraf *Principu naděje* „Vrstvy kategorie možnosti“. Ten polemizuje s kanonickými představiteli západní filosofické tradice ohledně užívaných pojmů a kategorií, kterými se v tradiční ontologii uchopuje skutečnost. V západní filosofii se kategorii možnosti nedostalo větší pozornosti, a to kvůli zahránosti statické ontologie neměnných forem. Pro Blocha je kategorie možnosti zásadní právě proto, že v sobě obsahuje onu bytostnou rozkročenost a dynamičnost. Kategorie možného proměňuje naše vnímání času a dějin a otevírá je směrem k budoucnosti (s. 137–138). Bloch přiznává ontologický primát proměnlivé materii a ukazuje, že její ustavičný dialektický pohyb (který tvoří její podstatu) ztělesňuje a uskutečňuje tuto rozpáranou, anticipační časovost. V duchu historického dialektického materialismu pak může o dějinách a časovosti tvrdit, že „[s]tejně jako je podle Marxe čas prostorem dějin, je budoucnostní modalita času

prostorem reálných možností dějin a navždy leží na horizontu momentální tendence světového dění“ (s. 137). Vystává zde důležitost utopie: představy o budoucnosti, které překračují současný stav světa, hýbou společnost k jednání a aktivnímu podílu na proměně tohoto světa ontologicky chápaného jako dynamická materie. Z těchto pozic pak Bloch kritizuje víru v automatický pokrok, která je podle něj pouhou „reprízou kontemplativního kvietismu“, protože „převléká i budoucnost za minulost, pohlízejíc na ni jako na cosi dávno v sobě rozhodnutého, a tedy uzavřeného“ (s. 86). Podobně deaktivizační účinek podle něj však mají i cyklická pojetí času (s. 91), která opomíjejí důležitost konečnosti jakožto cíle či završení, k němuž současný pohyb směřuje. Pro Blochovu filosofii času je idea pomyslného finálního stavu dějin neboli *ultima* zásadní jakožto utopie či normativní ideál, v němž celý proces dosahuje svého naplnění a smyslu.

Temporalita transcendence

Z Filosofie naděje tak krystalizuje pojetí času napnutého k budoucnosti, která radikálně překračuje současný stav světa. Tato temporální transcendence, kde dějiny směřují ke svému naplnění, je vlastní marxistickému myšlení (jehož utopií je beztrždní komunistická společnost), ale i křesťanství (v jehož rámci dějiny po posledním soudu dostávají svůj smysl jako dějiny spásy), k němuž se Bloch opakovaně ve svých eseích obrací. Na jedné straně *Filosofii naděje* nelze obviňovat z naivní časové transcendence utopií vlastních právě křesťanskému myšlení. Bloch vymezuje tyto statické utopie vůči svému pojmu „konkrétní utopie“ a klade tak důraz na to, že budoucnost, v níž doufáme, není pouhá idea odtržená od současného stavu světa. Naopak, blochovská konkrétní utopie je reálně možným vyústěním přítomnosti – je dozráním toho, co je v matérii tohoto světa jako zárodek již obsaženo. Na druhou stranu je patrné, že transcendentní pojetí časovosti v Blochově myšlení zůstává silně zakotveno – rámec naděje na lepší budoucnost, která překračuje tento svět, utopie a víry v její naplnění je zde nakonec zachován.

V kontextu výboru pak toto transcendentní pojetí časovosti, které v různých podobách prochází napříč všemi texty, funguje jako synekdocha Blochovy ontologie a epistemologie. Ta se (podobně jako myšlení utopie) snaží vykročit k dynamické imanentistické vizi světa, ale ne úspěšně, nebo alespoň ne úplně. Na jednu stranu totiž autor kritizuje západní filosofickou tradici za statické myšlení fixované na transcendentní pojmy a proponuje více imanentistické myšlení, které klade důraz na dynamičnost látky a chápe jsoucna jako nezavršená, tedy stále v procesu sebeutváření. Na druhou stranu však tuto rádobu imanentní vizi světa jako ustavičného pohybu látky zastřešuje všeobjímajícím transcendentním rámcem, který tomuto pohybu udílí smysl a zároveň vytváří nehybné, absolutní stanoviště, z něž lze pohyb v celosti obsáhnout.

Co se epistemologie týče, autor sice označuje koncepty, jež tvoří gró západní filosofické tradice, jako statické a vytýká jim transcendentnost. Navzdory tomu ale těmto pojmům zůstává poplatný. Ať už vzpomene-me Blochův boj za kategorii možnosti nebo za přiznání primátu látky v protikladu k formě, vidíme, že se jedná o revoluci v mezích zákona. Pojmový rámec se nemění: stejně jako v případě „konkrétní utopie“, která je přesto stále utopií, zde přetrvává kategoriální myšlení, dualismus „látky“ a „formy“ je zachován. Proměňuje se jen důraz v rámci těchto veskrze tradičních konceptualizací světa. Zdá se, že Blochovo myšlení je uvězněno ve statických pojmech toho nejhrubšího zrna (Aristoteles, Kant) a nepokouší se navazovat na autory, kteří sice už v Blochově dějinném kontextu tvoří součást filosofického kánonu, ale pojmově jej subvertují (Spinoza, Stirner).

Na poli ontologie potom Bloch sice chce dospět k překlenutí subjekt-objektového dualismu a ke splynutí člověka s přírodou, ale odkládá jej v posledku až na boží soud. Jako marxista chápe jednotu člověka a přírody jako součást komunistické utopie, která má sice nastat jako dozrávání toho, co je zde již přítomno, ale přesto se odehrává v transcendentní budoucnosti. V tomto smyslu je překonání subjekt-objektového dualismu spíše ontologickým normativním ideálem než skutečností či reálným cílem. Budoucnost totiž vždy zůstává budoucností, zanechává nás v očekávání, nikdy tu tak docela ještě není. Zdá se, že

Bloch míří k holistickému, imanentistickému pojetí světa, aniž by si uvědomil, že cestou transcendence k němu dojít nelze. Zůstává proto v rozpolceném světě, kde je subjekt oddělený od objektu, myšlení je uzamčené v zásvětní říši idejí, člověk opustil přítomnost a bydlí v budoucnosti, která nikdy nenastane.

Slova o budoucnosti, která ne a ne přijít, znějí v kontextu probíhající klimatické tragédie až příliš povědomě. Editoři Jan Bierhanzl a Jakub Ort v úvodu k výboru tematizují, že se Blochovu myšlení dostalo zvýšené pozornosti v kontextu klimatické krize (s. 33–35). Současná západní akademie navazuje především na koncept konkrétní utopie a promýšlení naděje na lepší budoucnost. Někteří se navrací k utopickému myšlení, tentokrát snad jen s obměnou v tom, že na nás v transcendentní budoucnosti nečeká ráj, ale peklo. Ale zatímco si jedni odžívají hrůzu z apokalypsy, která jednou přijde, jiní, kteří se nachází v pozdějších dějstvích této tragédie, apokalypsu každodenně zakouší. Klimatická současnost je také nesoučasností a čas neubývá všem stejně. Vychází tak najevo, že orientace na transcendentní budoucnost zamlžuje přítomnost a stále silněji se ukazuje, že transcendentní temporální rámec je v současnosti neudržitelný.

Veronika Korjagina

Jakub DRÁBIK – Jakub RÁKOSNÍK (edd.), *Od bouře k bouři. Československo, Evropa a svět mezi dvěma světovými válkami (1918–1939)*, Praha: Academia 2022, 812 s.

Rozsahem velkorysá kolektivní monografie *Od bouře k bouři* vznikala za edičního vedení historiků Jakuba Drábika a Jakuba Rákosníka jako rozsáhlý mezinárodní projekt, spojený svým vznikem s jubilejním stým výročím založení Československé republiky roku 2018. S jistým zpožděním, způsobeným mimo jiné okolnostmi virové pandemie, se letos dostala na knižní trh. Monografii takového tematického rozsahu, šíře a zacílení určitě nehrozí, že by na pultech knihupectví zůstala nepovšimnuta. Už jen proto, že se množstvím autorských příspěvků nevyhýbá a nemůže vyhnout otázkám a tématům, která se dodnes těší nadstandardnímu až privilegovanému zájmu čtenářů a ve kterých současně můžeme rozeznat obrysy příkopů a bariér, štěpících postoje Čechů a Slováků ve vztahu vůči jejich národní, kulturní a občanské identitě.

Meziválečné období je možné z pozice dnešních dní zpětně číst a rekonstruovat jako éru doposud největší gradace, ale také největší následné krize průmyslové modernity a civilizačních hodnot, které tato modernita etablovala a přinesla – hodnot demokratického parlamentního a ústavního řádu, hodnot kultivovaného a solidárního občanského soužití, jehož morální parametry byly zejména v průběhu třicátých let rychle modifikovány energickými, totalizujícími nároky nových forem politické kolektivity. V konfliktní, polarizující interakci mezi gradací a krizí evropské modernity se samotná tato modernita plně odhalovala jako pluralitní, nestálá, otevřená zásahům i alternativám. Krizová dynamika liberální průmyslové modernity otvírala prostor pro vznik řady osobních rodinných i kolektivních traumat, jejichž tíhu nese česká i slovenská společnost dodnes. Jakkoli je, objektivně vzato, meziválečné období již časově velmi vzdálené a stalo se z epochy žité epochou historickou, ve svých důsledcích s námi „žije“ dodnes a stále formuje naši politickou přítomnost. Jeho výzkum tak není v žádném případě anachronismem. Autoři tuto premisu připomínají a z ní i vycházejí.

Sdílený autorský záměr je ostatně podán velmi jasně a vstřícně. Snahou autorů bylo sestavit široký výčet různých úhlů pohledu, které

by dostály požadavku na originalitu a původnost, a přitom nabízely přehled těch nejzásadnějších událostí a milníků nejenom vlastních československých dějin, ale také dějin celoevropských a světových. Taková výchozí pozice rýsuje v tematickém plánu práce ambiciózní obrysy globálních dějin, jejichž perspektiva je v českém akademickém prostředí sama o sobě smělá, chybějící, a tedy i potřebná. Transnacionální a globální přístupy fungují v historiografii jako možná korekce deziluzí, populárních, zažitých, nicméně nepřesných pohledů i přímo generačně předávaných mýtů nebo komplexů. „Terapie“ globálními a transnacionálními dějinami je příslibem, že se na vlastní dějiny dovedeme dívat s kritickým nadhledem, jinak než jako na výlučné a prominentní, protože jsou nám přirozeně nejbližší. Zkušenost „těch druhých“ nám současně umožní uvažovat zásadně jinak o tak principiálních otázkách badatelského pohledu, jako je např. otázka periodizace, vždy spojená s „vahou“ a tvářností té či oné historické události v konkrétním sociálním a dějinném kontextu.

V úvodním příspěvku *Od bouře k bouři* to připomíná Jakub Rákosník, který čtenáře upozorňuje na zásadní fakt: obecný zvyk vnímat meziválečnou éru jako vymezenou lety 1918–1938 souvisí těsně s triumfy a tragédiemi moderních českých dějin. Rozhodně však nejde o jediný, natožpak výlučný způsob, jak meziválečnou éru chronologicky a událostně situovat a vypovídat tím o povaze jejího kolektivního prožitku. Ačkoli se autorský tým nakonec rozhodl přidržet se výše uvedené tradiční periodizace, připomíná Rákosník s odkazy na některé alternativní modely chápání časového toku (mimo jiné na model Karla Polányiho), že alternativní situování různých časových milníků vůči sobě navzájem může mimo jiné pomoci odklonit nám dobře známý dynamický a neodbytný tok událostních politických dějin a vyměnit jej za jiné plynutí času, v němž mají přednost „pomalé“, nicméně zásadnější strukturální transformace, sledované prizmatem dějin hospodářských a sociálních. Rekonstruuje-li s jejich pomocí evropský a světový historický vývoj mezi dvěma světovými válkami, dojdeme snadno k poznatku, který dovozují i sami autoři. Totiž že „extrémně optimistické“ vidění meziválečné epochy jako blahobytné je zvláštním českým specifíkem, neodpovídá však zkušenosti mnoha jiných národů, pro něž určující temnou kon-

stantou meziválečného věku byla naopak kultura porážky, bídy a resentimentu.

Ve snaze metodicky uchopit principiálně konfliktní a nestejnoro- dou skutečnost meziválečné epochy odkazuje Jakub Rákosník na poj- mový koncept evropské občanské války let 1914–1945, adaptovaný též pod pojmem „třetí třicetiletá válka“. V symbolické relaci ke krizovým dějinným procesům let 1618–1648 a 1789–1815 je zmíněné období let 1914–1945 signováno jako podobně zásadní ve smyslu dalekosáhlých, strukturálních sociálních změn. Tezi evropské občanské války, zavede- nou zvláště v moderní německé historiografii, přinejmenším od taměj- šího známého sporu historiků v osmdesátých letech (jedním z autorů teze byl také historik Ernst Nolte), popularizoval dále italský historik, filosof a kulturní teoretik Enzo Traverso v zásadní monografii *Fire and Blood*, na niž Rákosník také odkazuje.

Teoretický model třetí třicetileté nebo evropské občanské války let 1914–1945 je typem alternativní periodizace meziválečné éry, který současně dovoluje chápat celou tuto epochu mnohem komplexněji a navíc ve spojitosti s heterogenním celkem celé řady protichůdných sociopolitických otřesů a přeměn, provázejících postupnou dekon- strukci evropského absolutistického univerzalizmu a jeho pozvolnou i revoluční transformaci v moderní systém konstituční a liberální prů- myslové modernity. Je to model předjímající do jisté míry cyklický rá- mec dějinného vývoje – a tím může být problematický –, nicméně umožňuje vnímat dějiny evropského novověku ve schématu kontinuál- ní krizové změny, která je situací moderní éry vlastní. V konceptu ev- ropské občanské války let 1914–1945 se nabízí možnost užít pro histo- rickou analýzu dané epochy jistého pojmového svorníku, který jednak aspiruje na vystižení „ducha doby“, jednak je podobně podmanivý, jako např. Hobsbawmův pojem „věk extrémů“ a jako takový má šanci stát se integrální součástí nejen akademického, ale také mediálního a laické- ho jazyka. Přestože například samotný Traverso je v mezinárodním mě- řítku již takřka klasikem, metodické odkazy na jeho práci jistě nepatří v českém akademickém univerzu k mainstreamu. Proto snahu popula- rizovat Traversův koncept na daném pomezí odborného a populárně- -naučného textu považují za jednu z vůbec nejsilnějších stránek díla.

S touto předností však bezprostředně souvisí problematický bod celé práce. Model evropské občanské války směřuje k univerzalistickému pojetí, chce vystihnout „tvářnost“ doby a pokud by mezi četnými autory a autorkami kolektivní monografie panovala shoda na jeho užití coby na teoretickém *modu operandi*, měli bychom před sebou rozsáhlou práci, která by v kritickém „traversovském“ smyslu v mnohém revidovala nebo zcela proměnila dosavadní paradigmaty vnímání meziválečných dějin Československa. Téma evropské občanské války by monografií prostupovalo jako leitmotiv. Práci by pak bylo možno pojmut jako mezioborové, synergické a transnacionální hledání odpovědi na otázku, jak na dobovou situaci třetí třicetileté války reagovala meziválečná ČSR, jaké strategie jejího zvládnutí si osvojovali její historičtí aktéři, ať už máme na mysli elity a expertní skupiny, či jiné kategorie aktérů podle třídního nebo genderového klíče, a čím byly tyto strategie specifické ve srovnání s jinými zeměmi, společnostmi a jejich aktéry.

Autoři přiznávají, že snaha zajistit kvalitní a reprezentativní výčet dílčích studií, na jejichž základě by bylo možné vytvořit si bližší představu o tehdejší československém a světovém dění, vedla ve výsledné podobě publikace k tomu, že řada těchto studií, a to zejména těch, které se týkají jiných než československých událostí, má finální podobu spíše „doslovných demonstrativních sond“. Kritériem jejich výběru pak bylo, že se jevíly jako „zajímavé a v leccems příznačné“ nejen pro popisované období, ale i pro „dnešní časy“. Značnou pluralitu příspěvků řeší autoři *Od bouře k bouři* tím, že je člení do čtyř tematických obsahových bloků (velká témata meziválečného období – meziválečná ČSR – vývoj evropských zemí – vývoj vybraných zámořských zemí). Formují tak jistý model, ve kterém se od obecných strukturálních problémů (válka, ekonomická krize, mírové versailleské uspořádání) přechází k problémům partikulárním, československým a odtud dále k evropským parametrům historického dění až ke globálnímu pohledu, který bere v potaz politický vývoj meziválečného Japonska, Číny, USA a dalších zemí.

Bohužel však platí, že ve výsledné formě se čtenář sice setkává s množstvím faktograficky nesmírně přínosných příspěvků, těm však v celkové struktuře díla citelně schází konsolidující teoretické východisko, spojující narativ, který by čtenáři sloužil jako pomyslná osa vý-

kladu, konzistentní bod, k němuž by bylo možné se vrátet a z něhož by bylo možné přehlédnout duchovní a politickou krajinu Československa v „čase bouří“. Velké kvantum vyčerpávajících sond a náhledů do jednotlivých nesouvisajících oblastí a problémů může bez jednotného tematického plánu a teoretického rozvrhu vést k domnění, že jednotlivé kvalitní příspěvky spolu v rozvrhu díla „soupeří“ o pozornost a vypovídají spíše o badatelském profilu a orientaci svých autorek a autorů než o společně sledovaném projektu sociálních a politických dějin rozbouraného Československa.

Tuto výtku míním především jako příspěvek k diskusi, nakolik je koncept evropské občanské války využitelný a funkční při výzkumu moderních českých dějin a v jakých ohledech je možné jej aplikovat. Navzdory kritice by nemělo zapadnout, že editorům se podařilo sestavit kolektivní monografii, která je nejen výsledkem dobré transnacionální spolupráce českých a slovenských badatelů a badatelek, ale zcela jistě bude i mnohokrát citována. Stále totiž slouží jako obsáhlý, přehledový a empiricky cenný text, který zvláště studentům historie, politologie a mezinárodních vztahů poslouží jako vítaný pohled na řadu klíčových oblastí a témat meziválečného období a pomůže nahradit stále chybějící skripta a přehledové materiály.

Ondřej Holub

Lukáš FASORA – Anna PEČINKOVÁ – Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Akademická věž ze slonoviny. Státní financování a autonomie vysokých škol 1849–1939*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2022, 295 s.

Nová publikace trojčlenného týmu z Masarykovy univerzity v Brně pojednává o jednom ze základních znaků vysokých škol, který je s nimi spojen již od zakládání nejstarších z nich ve středověku. Již tehdy totiž získávaly univerzity určitou formu autonomie. Autoři se pak v souvislosti se svojí odborností zaměřují na období, během kterého získala akademická samospráva po desetiletích státní kontroly velké pravomoci a stala se zásadním prvkem fungování univerzit Rakousko-Uherska, resp. Československa. Samotná publikace pak navazuje na článek, jenž vyšel před dvěma lety v *Českém časopisu historickém* v rámci stejného grantového projektu.¹

Kniha se tedy věnuje 90 letům od vysokoškolských reforem tehdejšího ministra kultu a vyučování hraběte Lva Thuna bezprostředně po revoluci 1848 až do uzavření vysokých škol nacistickou okupační správou 17. listopadu 1939. Ambiciózní snaha pokrýt relativně dlouhé období na 270 stranách nepříliš rozsáhlé publikace představuje celkem náročný úkol, který může vést k celé řadě problémů. Výsledná práce tak není vyčerpávajícím popisem (a autorský tým si je toho vědom), ale spíše pokusem o syntézu, jež vyzdvihuje hlavní vývojové tendence v tomto dlouhém období. Text knihy je rozdělen do deseti různě dlouhých tematických kapitol, přičemž poslední kapitola s mnohoznačným názvem „Zneklidňující otázky“ (což odkazuje na amerického právního teoretika Ronalda Dworkina) se svým rozsahem blíží takřka polovině publikovaného textu. Délka samozřejmě není automaticky minusem, ale budí pozornost. Stejně jako způsob, kterým se autorský tým vypořádal s rokem 1918. Tomuto zásadnímu zlomu politických dějin se totiž přímo nevěnují. Změny způsobené rozpadem Rakousko-Uherska a vznikem Československa jsou analyzovány v jednotlivých kapitolách podle toho, jak

1 Lukáš FASORA – Anna PEČINKOVÁ, Autonomie vysokých škol a jejich financování v českých zemích v letech 1848–1939, *Český časopis historický* 118, 1/2020, s. 68–108.

relevantní pro vývoj tématu byly. Díky tomu spíše vynikne, nakolik šlo o skutečný zlom z hlediska dějin akademické samosprávy. A protože velká část právních předpisů zůstala nezměněna, zdůrazňuje tak kniha velkou míru kontinuity mezi habsburskou monarchií a Československem.² Zároveň však tento způsob výkladu vede k nutnosti opakovat některé momenty, takže se kniha občas stává repetitivní.

Za hlavní metodologický koncept zvolil autorský tým „právně-historický přístup doplněný o přístupy sociálních dějin“ (s. 11), čímž chce propojit dobové právní normy s jejich výkladem a realizací, jež se nejednou značně lišila od teorie a zároveň se i proměňovala v čase. Zaměřuje se především na otázku vzájemného vymezování pozic mezi vysokými školami a státem. Deklarovaný přístup je pak ve velké části knihy naplněn prostřednictvím tzv. sociální praxe, definované jako „organické spojení řečeného a konaného“, což navazuje na amerického sociologa a filozofa Theodora Schatzkiho (s. 11). Za ústřední téma knihy lze tedy považovat již výše zmíněné vyjednávání mezi vysokými školami a státní správou, přičemž je důležité, že to byl právě stát (i když v průběhu času jiný), který převzal starost o finanční zabezpečení vysokých škol. Státní správa se proto snažila vykonávat dohled nad jejich fungováním, čemuž se ovšem snažily tyto instituce s poukazem na zákonem vymezenou širokou autonomii bránit.

Z tohoto důvodu hraje otázka financování důležitou roli v celé publikaci a lze na ní také ukázat již výše zmíněnou repetitivnost knihy. Tématu se věnuje sedmá kapitola „Hospodaření a personalistika jako pouto mezi státem a univerzitou“, ve které je rozebrán právní vztah mezi univerzitami a státem z hlediska finančního zabezpečení, přičemž sociální praxe je tu spíše jen naznačena. Po tomto krátkém přehledu následuje kapitola „Financování rakouských vysokých škol 1892–1905“, jejíž součástí je dost překvapivě i období Československa, zaměřuje se také na hodnotu finančních prostředků, jež byly investovány do jednotlivých vysokých škol, přičemž důležitým aspektem je sledování jejich proměnlivého vývoje. Finanční prostředky nejsou uváděny jen v absolutních hodnotách, důležitý je také přepočítání na studenta, což umožňu-

2 Podobně nedávno Martin KLEČACKÝ, *Poslušný vládce okresu. Okresní hejtman a proměny státní moci v Čechách v letech 1868–1938*, Praha 2021, s. 396.

je problematizovat tradiční hierarchie vysokých škol, kdy mnohem větší počet studentů činí finanční prostředky vídeňské univerzity relativně malými. Součástí osmé kapitoly je relativně rozsáhlý soubor tabulek, ve kterém se však ne vždy dobře orientuje. K finančním otázkám se vrací i tři oddíly poslední kapitoly „Znepokojivé otázky“, které však mají mnohem konkrétnější charakter.

Z pochopitelných důvodů se práce věnuje především českým zemím, ovšem nejvíce konkrétních případů pochází z pražské univerzity. To nelze hodnotit negativně, pražská univerzita byla jedinou univerzitou existující na území českých zemí po celou dobu studovaného období a zároveň byla tou největší a nejprestižnější. Autorský tým však zároveň projevuje solidní vhléd do situace v jiných částech monarchie, příkladem může být i osmá kapitola o financování, ve které jsou srovnávány všechny univerzity a techniky v Předlitavsku, anebo výklad o politizaci akademické samosprávy na konci 19. a začátku 20. století. Oproti tomu bratislavská univerzita a s ní spojený výklad slovenského aspektu meziválečného Československa je v knize velmi upozaděn a nemá zásadnější úlohu.

Právě národnostní otázka je v knize tematizována prostřednictvím samotné koncepce univerzity. Pro ni se sice vžilo označení „humboldtovská koncepce“, tomu se ovšem autoři záměrně vyhýbají a přesvědčivě argumentují, že vzor berlínské univerzity nikdy nebyl dominantní ani v Německu, natož v Rakousku během porevoluční reformy (s. 15). Namísto toho autoři pracují s termínem univerzity „německé“, která mnohem více vystihuje pluralitu inspirací pro rakouskou reformu, jež navíc původně počítala právě s německým vyučovacím jazykem a centrální pozicí vídeňské univerzity. Nicméně germanizace vysokoškolského systému spojená s příchodem početné skupiny profesorů z univerzit na území Německého spolku (později Německého císařství) přispěla k rychlé erozi vytvořeného systému. Pro autory je drobení systému výraznou linií výkladu, jde o polonizaci univerzit v Krakově, Lvově, založení českých technik v Brně a Praze a české univerzity v Praze. Snaha vytvořit kompletní vzdělávací systém v národním jazyce vede k procesu, kdy univerzity přestávají být místem univerzální edukace, ale stávají se „národními vysokými školami“ (s. 99). Proto by tématu nacionalizace

univerzit mohla být jistě věnována větší pozornost. Autorský kolektiv věren tematickému zaměření publikace se soustředí především na pronikání nacionálních praktik do profesorských sborů a univerzitních orgánů. Velká pozornost je věnována příkladu dělení pražské univerzity a sporu oddělených univerzit o starobylé univerzitní insignie. Nicméně vzhledem k tomu, že se publikace věnuje také studentským protestům proti zvolení židovského profesora Samuela Steinherze rektorem, jistě by tematicky zapadly například protesty českých studentů proti profesorovi Alfredu Woltmannovi v roce 1876, které sice nebyly tak úzce spjaty s povahou akademické samosprávy, ale přesto volaly po bezprecedentním odchodu řádného profesora.

Přestože již na obálce knihy je zmíněna současná debata o stavu a perspektivách českého vysokého školství a akademické samosprávy, samotná kniha se přímým aktualizacím vyhýbá, i když zasvěcený čtenář jistě vidí celou řadu podobností. I kvůli tomu je dobře, že autoři neskouzli k vytváření laciných analogií a ani se nepouštějí do kryptických alibistických náznaků. Přesto by dílčí aktualizace nebyla na škodu i vzhledem k tomu, že jde skutečně o živé téma, jak autorský tým přiznává. A jak ukazuje práce Karla Šimy, jenž se zabýval „humboldtovskou ideou univerzity“ jakožto ideologií, mohou tyto aktualizace být velmi podnětné.³

Přestože recenze na knihu může místy působit velmi kriticky, je pravdou, že recenzovaný text je velmi kvalitním příspěvkem k české historiografii dějin vzdělanosti.⁴ Zabývá se tématem, které nebylo zatím nijak zpracováno, a to velice erudovaným a účelným způsobem. Rozhodně je tedy třeba jej doporučit.

Miroslav Vašík

3 Karel ŠIMA – Pavel PABIAN, *Ztracený Humboldtův ráj: ideologie jednoty výzkumu a výuky ve vysokém školství*, Praha 2013, s. 172.

4 Definici dějin vzdělanosti nabízí Petr KADLEC, *Dějiny středního školství a vzdělanosti 19. a počátku 20. století v české a zahraniční historiografii*, *Historica: revue pro historii a příbuzné vědy* 2, 2/2011, s. 203.

SEZNAM AUTORŮ

Mgr. Jan Koumar, Ph.D.

Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika

Mgr. Tomáš Korběl, Ph.D.

Katedra historických věd, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika

Mgr. Eliška Pekárková

Ústav hospodářských a sociálních dějin, Filozofická fakulta, Univerzita
Karlova
Praha, Česká republika

Mgr. Marián Lóži, Ph.D.

Ústav pro studium totalitních režimů
Praha, Česká republika

PhDr. Jindřich Dejmek, DSc.

Historický ústav AV ČR
Praha, Česká republika

Mgr. David Klimeš, Ph.D.

Katedra žurnalistiky, Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika

Mgr. Václav Rameš, Ph.D.

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
Praha, Česká republika

MODERNÍ DĚJINY
Časopis pro dějiny 19. a 20. století

MODERN HISTORY
Journal for the History of the 19th and 20th Century

Redakce / Editorial Board

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: Jan NĚMEČEK
Výkonný redaktor / Managing Editor: Jakub RAŠKA

Vědecká rada časopisu / Academic Council of the Journal:

Jana Burešová, Lukáš Fasora, Zdeněk Doskočil, Jan Hájek, Milan Hlavačka, Drahomír Jančík, Michal Pehr, Andrea Pokludová, Petr Prokš, Jakub Rákosník, Radka Šustrová, Luboš Velek, Martin Veselý

Mezinárodní vědecká rada časopisu

International Academic Council of the Journal:

Peter Becker (*Austria*), Christiane Brenner (*Germany*),
Mark Cornwall (*Great Britain*), Frank Hadler (*Germany*),
Dušan Kováč (*Slovakia*), Piotr Majewski (*Poland*),
Antoine Marès (*France*), Jelena P. Serapionová (*Russia*)

Jazyková a technická redakce: Kateřina Matušková, Filip Binder
Vydává Historický ústav AV ČR, v v. i. / Published by the Institute of History,
Czech Academy of Sciences, Prague

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa /Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

E-mail: raska@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny.ep>

ISSN 1210-6860 (Print)

ISSN 2788-3256 (On-line)

